

Stanisława Kurek-Kokocińska

**Przestrzenie kultury
książki w publikacjach
z zakresu savoir-vivre'u**

Od PRL do Facebooka

Przestrzenie kultury książki w publikacjach z zakresu savoir-vivre'u

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Stanisława Kurek-Kokocińska

**Przestrzenie kultury
książki w publikacjach
z zakresu savoir-vivre'u**

Od PRL do Facebooka

**WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO**

Łódź 2023

Stanisława Kurek-Kokocińska (ORCID: 0000-0001-5456-1856)
– Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Katedra Informatologii i Bibliologii
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RECENZENTKI

Anita Has-Tokarz, Jadwiga Woźniak-Kasperek

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Dorota Stępień

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Gralka

PROJEKT OKŁADKI

Polkadot Studio Graficzne Aleksandra Woźniak, Hanna Niemierowicz

© Copyright by Stanisława Kurek-Kokocińska, Łódź 2023

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2023

Publikacja jest udostępniona na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-
-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 (CC BY-NC-ND)

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.11253.23.0.M

Ark. wyd. 11,0; ark. druk. 15,0

<https://doi.org/10.18778/8331-440-2>

ISBN 978-83-8331-440-2

e-ISBN 978-83-8331-441-9

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 635 55 77

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
1. Savoir-vivre jako domena kultury	13
1.1. Terminologia	13
1.2. Funkcje	19
1.3. Przynależność gatunkowa publikacji z zakresu savoir-vivre'u	25
1.4. Publikacje z zakresu savoir-vivre'u w zarysie historycznym na tle życia społecznego	33
2. Badania publikacji z zakresu savoir-vivre'u	55
2.1. Spojrzenie na polskie badania publikacji z zakresu savoir-vivre'u	55
2.2. Postawy i zachowania związane z książką: badania własne	64
2.3. Obraz publikacji z zakresu savoir-vivre'u	71
3. Książka w kulturze osobistej i w kulturze życia codziennego w świetle savoir-vivre'u	99
3.1. Savoir-vivre w optyce autorów publikacji poradnikowych	100
3.2. Książka w przestrzeni kultury i przestrzeni życiowej jednostki przez pryzmat savoir-vivre'u	124
3.2.1. Książka w przestrzeni kultury	125
3.2.2. Książka w przestrzeni indywidualnej	139
3.2.3. Książka w przestrzeni międzyludzkiej	155
Uwagi kończące	199
Spis zachowań związanych z książką wzmiankowanych i opisanych w publikacjach z zakresu savoir-vivre'u (perspektywa użytkownika, autora i pośrednika)	203
Spis wzmiankowanych pozycji z zakresu savoir-vivre'u opublikowanych w języku polskim do 1939 roku (wydania pierwsze/najwcześniejsze)	207

Spis wzmiankowanych pozycji z zakresu <i>savoir-vivre</i> 'u opublikowa- nych w Polsce w latach 1949–2008 (wydania pierwsze/najwcze- śniejsze)	211
Spis opracowań	225

WSTĘP

Kontakt z książką¹ jest czynnością kulturową (wyuczoną) opierającą się na przekazie symbolicznym². Książki wysokonakładowe pojawiły się około 1830 r., a umasowienie książek rozpoczęło się w 1935 r.³ Reprezentatywną formą książki nowej generacji jest e-book, którego stosunkowo krótka historia łączy się z inicjatywą Michaela Harta z 1971 r. znaną jako Projekt Gutenberg⁴. W Polsce pierwsze firmy zajmujące się dystrybucją e-booków powstawały od 2008 r.⁵

Temat uczestnictwa w kulturze, w tym stan kultury czytelnicznej, od szeregu lat jest przedmiotem badań⁶ i analiz, które odzwierciedlają

¹ Zob. K. Houston, *Książka. Najpotężniejszy przedmiot naszych czasów zbądany od deski do deski*. Tłum. P. Lipszyc. Kraków: Wydawnictwo Karakter, 2017.

² *Spotkania z kulturą: Antoninie Kłoskowskiej w piętą rocznicę śmierci*. Red. J. Kurczewska, E. Tarkowska. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2006, s. 23–26.

³ M. Rychlewski, *Książka jako towar, książka jako znak*. Gdańsk: Wydawnictwo Katedra, 2013.

⁴ *The Second Gutenberg*, interview with Michael Hart, by S. Vaknin [online] <http://samvak.tripod.com/busiweb29.html> [dostęp: 1.05.2020].

⁵ S. Kurek-Kokocińska, *Kształtowanie kultury e-booków, analiza przekazu internetowego firm funkcjonujących na rynku książki*. „Folia Toruniensia” 2020, z. 20, s. 142–159.

⁶ Zob. np. K. Wolff, *Badania czytelnictwa w PRL – kiedy, dlaczego, jak i z jakim skutkiem?* W: Na co dzień i od święta. Książka w życiu Polaków w XIX–XXI wieku. Red. A. Chamera-Nowak, D. Jarosz. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2015, s. 459–474. Zob. też B. Staniów, *Książka i czytelnictwo w życiu Polaków. W świetle badań i publikacji Ośrodka Badania Opinii*

zmiany w tym zakresie na przestrzeni czasu. Po II wojnie światowej, w latach 60. XX w., pisano o społeczeństwie polskim, które „dopiero niedawno przezwyciężyło znaczne zacofanie kulturalne i zlikwidowało analfabetyzm”⁷. W latach 90. XX w. po transformacji polityczno-gospodarczej zdiagnozowano „malejące znaczenie wartości kultury w hierarchii potrzeb Polaków”⁸. Wartości wskaźników, które obrazują orientacje kulturowe uczestników życia społecznego, nadal są przedmiotem ustaleń⁹ w toku badań ankietowych.

Publicznej. W: Na co dzień i od święta..., s. 475–498, gdzie autorka analizuje raporty z badań ankietowych zrealizowanych w latach 1956–2008.

⁷ Zob. A. Pawełczyńska, *Studia nad czytelnictwem*. Warszawa: PWN, 1969, s. 22. Autorka ta przedstawia analizę ogólnopolskich badań ankietowych zrealizowanych w latach 1965 (na ogólnopolskiej próbie miejskiej) i 1967 (na ogólnopolskiej próbie wiejskiej). Tytułem ilustracji warto podać wartości wybranych danych „częstości czytania literatury pięknej w mieście i na wsi”: „w ogóle nie czytałem(-am)”: 21,6% (miasto), 39,1% (wieś) oraz „brak odpowiedzi”: wskaźniki 0,6% (miasto) i 3,6% (wieś). (Dane liczbowe z wymienionych kategorii oraz z kategorii pozostałych, tj. „na ogół codziennie”, „kilka razy w tygodniu”, „raz w tygodniu lub kilka razy w miesiącu”, „raz lub kilka razy w roku”, sumują się do 100%). Zob. eadem, *Studia nad czytelnictwem*, s. 38. Z cytowanych danych wynika, że zdiagnozowana częstość czytania cechowała blisko 80% mieszkańców miasta i niecałe 60% mieszkańców wsi.

⁸ M. Falkowska przedstawia ogólnopolską diagnozę zrealizowaną w 1992 r. Wyróżniła takie orientacje kulturowe, jak: (1) elitarna: nastawiona na odbiór wytworów kultury artystycznej, 80% badanych poza tą orientacją; (2) czytelnicza: nastawiona na czytanie i kupowanie książek, około 67% przejawiało tę orientację; (3) popularna: dotycząca zwłaszcza studiującej i uczącej się młodzieży, która uwzględnia muzykę, filmy kinowe, biblioteki, obejmująca około 86% badanych; (4) hobbistyczna: związana z poziomem wykształcenia; (5) medialna: uwzględniająca mass media, głównie prasę, telewizję. Zob. M. Falkowska, *Czas wolny i orientacja kulturalna Polaków*. W: O stylach życia Polaków. Red. M. Falkowska. Warszawa: Centrum Badania Opinii Społecznej, 1997, s. 201.

⁹ Wskaźnik „czytał przynajmniej 1 książkę rocznie”: 2000 r.: 54%; 2008 r.: 38%; 2018 r.: 37%. Wskaźnik „czytał 7+ książek rocznie”: 2000 r.: 24%; 2008 r.: 11%; 2018 r.: 9%. Zob. *Stan czytelnictwa w Polsce w 2019 r. Wstępne*

Książka, treść i produkt ujęty w formę wydawniczą, stanowi „część systemu społecznego, który obejmuje autorów, czytelników, wydawców, księgarzy, biblioteki i tak dalej”¹⁰. Paul Duguid przedstawia pogląd, wspólny z innymi autorami, mówiący o tym, że książki „są ważnymi pośrednikami w cyklu produkcyjnym, dystrybucyjnym i konsumpcyjnym”. Takie podejście kieruje myśl w stronę techniki (technologii) i wynikających z niej zmian w użytkowaniu książki przez jednostki i grupy.

W humanistyce problematyka związana z książką stanowi przedmiot wieloaspektowych badań dotyczących m.in. fenomenu kultury, narzędzia kultury, nośnika kultury, składnika dziedzictwa¹¹. Usytuowanie książki w systemie społecznym pozwala skierować uwagę na normy zachowania się w życiu codziennym, towarzyskim i inne, które wchodzą w zakres norm obyczajowych oraz znaleźć wśród nich miejsce dla spraw odnoszących się do książki.

Normy podlegają przemianom, które dokonują się zgodnie z duchem czasu i przynoszą odpowiedzi na zapotrzebowanie społeczne. Normy obyczajowe przybrały również formę piśmienniczą. Publikowane były jako kodeksy towarzyskie, zbiory dobrych manier, podręczniki *savoir-vivre*’u czy w innej postaci wydawniczej. Ten specjalny rodzaj

wyniki [online] <https://www.bn.org.pl/download/document/1587585168.pdf> [dostęp: 13.04.2024].

¹⁰ P. Duguid, *Materia ma znaczenie: przeszłość i futurologia książki*. W: *Przyszłość książki*. Red. G. Nunberg. Tłum. J. Rzepa, A. Szatkowska. Warszawa: Biblioteka Analiz, 2013, s. 114.

¹¹ Prócz cytowanej pozycji pt. *Na co dzień i od święta...* zob. też: *Książki w codziennym życiu Polaków. Raport z badania Polskiej Izby Książki „Kierunki i formy transformacji czytelnictwa w Polsce”*. [Zespół autorski]. Warszawa: Polska Izba Książki, 2015; *O etosie książki. Studia z dziejów bibliotek i kultury czytelniczej*. Red. T. Wilkoń. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2017; J. Woźniak-Kasperek, S. D. Kotuła, *Komunikacja bibliologiczna i książka w przestrzeni sieci – pytania o tożsamość poznawczą i terminologiczną*. W: *Kulturowa tożsamość książki*. Red. A. Cisło, A. Łupszak. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2014, s. 9–25.

wydawnictw zawierających zasady i opisy zachowań akceptowanych (będących przejawem dobrych manier, potwierdzeniem dobrego wychowania) ma długą tradycję. Drukowane były także w Polsce po 1945 r. i po transformacji ustrojowej w 1989 r., a w XXI w. ukazują się drukiem i cyfrowo, w tym jako reprodukcje wcześniejszych opracowań.

Przez usytuowanie książki w systemie społecznych norm i reguł obyczajowych obowiązujących w kulturalnym świecie oraz przez wzgląd na ich przestrzeganie w praktyce poniekąd definiujemy jednostkę. Książka bowiem ma konotację symboliczną jako symbol prestiżu, pozycji społecznej, stylu życia¹², czytania.

W niniejszej pracy obszar wiedzy odnoszący się do relacji człowiek (czytelnik, użytkownik)–książka zostaje poszerzony i uzupełniony o zasób wiedzy na temat miejsca i sposobów obecności książki w życiu człowieka w odniesieniu do ustalonych norm obyczajowych.

Przedmiotem uwagi w prezentowanej monografii są publikacje o tematyce *savoir-vivre*’u z okresu od pierwszych lat po zakończeniu II wojny światowej do 2008 r., tj. do wzmożenia obecności w Polsce Facebooka¹³. Jest rzeczą wiadomą, że Facebook i inne *social media*¹⁴ stały się niezbędne dla użytkowników (do osiągnięcia ich celów prywatnych oraz w związku z aktywnością zawodową, reprezentowaniem firmy czy instytucji¹⁵). Internet zapewnia tym mediom „niespotykaną w mediach

¹² Obserwacje na temat stosunku do czytania w angielskich domach zob. K. Fox, *Przejrzeć Anglików. Ukryte zasady angielskiego zachowania*. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza S.A., 2011.

¹³ W klasyfikacji mediów społecznościowych Facebook zaliczony jest do grupy mediów towarzyskich. Zob. K. Polańska, *Biznesowy charakter mediów społecznościowych*. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia Informatica” 2011, nr 28, s. 73–87 [online] http://www.wneiz.pl/nauka_wneiz/studia_inf/28-2011/si-28-73.pdf [dostęp: 13.04.2024].

¹⁴ I. Kurz, *Lubię, nie lubię, klikam, postuję*. W: Delfin w malinach. Snobizmy i obyczaje ostatniej dekady. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2017, s. 251–261.

¹⁵ J. Michalak, *Social media jako kopalnia informacji – wybrane obszary wykorzystania danych na przykładzie portalu Twitter*. „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zarządzanie” 2017, nr 44, s. 109 [online] <https://apcz>.

tradycyjnych skalę tworzenia i dzielenia się zasobami informacyjnymi”¹⁶. Oddziaływanie środowiska informacyjnego, w którym rozgrywa się życie codzienne, publiczne, zawodowe i społeczne oraz edukacja i rozrywka, podlega obserwacji, a także ocenie¹⁷.

W tej pracy w polu zainteresowania autorki znajdują się zamieszczone w publikacjach z zakresu *savoir-vivre*’u zasady, przepisy i wskazówki podane do wiadomości użytkowników na temat zachowań związanych z medium, jakim jest książka i z tą formą kultury. Problemem badawczym staje się ustalenie:

- w jakim stopniu skodyfikowane w pewien sposób wzory uwzględniają temat książki;
- w jakim zakresie odkryte w badanych źródłach wzory uwzględniają temat książki i zachowania z nią związane;
- w jakim stopniu i zakresie włączają określone wskazania dotyczące książki do dziedziny zachowań znamionujących kulturę osobistą jednostki.

Myślą przewodnią wyznaczającą cel i kierunek podjętego tematu jest zwrócenie uwagi na całokształt kultury osobistej, w rozumieniu której mieści się czynny kontakt z książką. W znanych autorce badaniach problematyki związanej z książką opisanych w monografiach oraz artykułach temat ten nie ma swoich odpowiedników.

Prezentowana monografia bez wątpienia nie wyczerpuje źródeł, które zostały wydane w okresie objętym badaniem. Niemniej wykorzystany zasób materiałów opublikowanych w ciągu ponad 60 lat, począwszy od okresu przejściowego w latach 1944–1947 do okresu transformacji gospodarczo-społecznej, z akcentem na procesy związane z czwartą

umk.pl/czasopisma/index.php/AUNC_ZARZ/article/view/AUNC_ZARZ.2017.040/12796 [dostęp: 13.04.2024].

¹⁶ D. Barefoot, J. Szabo, *Znajomi na wagę złota. Podstawy marketingu w mediach społecznościowych*. Tłum. J. Andrusiewicz. Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2011, s. 26.

¹⁷ Zob. m.in. S. Kurek-Kokocińska, *Ideologia ekologizmu i idea chronienia człowieka w środowisku informacyjnym ekosystemu życia*. „Roczniki Biblioteczne. Czasopismo poświęcone kulturze książki i komunikacji piśmiennej” 2023, t. 67, s. 99–118.

rewolucją przemysłową, pozwala przedstawić podjęty temat zgodnie z zamierzeniem szczegółowo opisanym w rozdziale poświęconym metodzie pracy.

Konstrukcja książki jest trójdzielna. Rozdział pierwszy nosi tytuł *Savoir-vivre jako domena kultury*. Podano w nim podstawowe informacje terminologiczne, omówiono funkcje savoir-vivre'u oraz cechy gatunkowe publikacji (poradników) o tej tematyce, po czym w zwięzłym opisie popartym przykładami przedstawiono rozwój tego typu publikacji z uwzględnieniem etapów historii życia społecznego do końca II Rzeczypospolitej Polskiej.

W rozdziale drugim pt. *Badania publikacji z zakresu savoir-vivre'u* zaprezentowano polskie badania poświęcone poradnikom savoir-vivre'u oraz założenia i opis metody badań własnych. Zamieszczono też charakterystykę publikacji z zakresu savoir-vivre'u w okresie objętym badaniem na tle sytuacji historycznej wyznaczającej warunki życia społecznego.

Rozdział trzeci pt. *Książka w kulturze osobistej i w kulturze życia codziennego w świetle savoir-vivre'u* zawiera analizy materiału źródłowego. W pierwszej kolejności zbadano w nim wypowiedzi autorów jako głosy eksperckie w celu ustalenia, w jaki sposób przedstawiano temat savoir-vivre'u i jak pojmowano sens przestrzegania zasad. Po uzyskaniu wartości dodanej przez dopatrzenie się w poradnikach „sztuki życia” pewnego punktu oparcia i uzasadnień dla poddania się regułom przeanalizowano zawartość badanych źródeł, przyjmując hasło „książka w przestrzeni kultury i przestrzeni życiowej jednostki”. Kolejno, w wydzielonych partiach tekstu, rozpatrzono poszczególne wątki z zasobu reguł savoir-vivre'u w zakresie obecności i używania książek w przestrzeni indywidualnej oraz przestrzeni międzyludzkiej.

Merytoryczną zawartość pracy zamykają *Uwagi kończące* oraz *Spis zachowań związanych z książką wzmiankowanych i opisanych w publikacjach z zakresu savoir-vivre'u (perspektywa użytkownika, autora i pośrednika)*.

1. SAVOIR-VIVRE JAKO DOMENA KULTURY

1.1. Terminologia

Zachowania społeczne pozytywnie odbierane jako przejaw kultury osobistej określane są nazwą *savoir-vivre*. W słownikowym objaśnieniu wyrazu *savoir-vivre* występują takie znaczenia i sformułowania, jak znajomość zwyczajów i form towarzyskich oraz reguł grzeczności¹. Ponadto *savoir-vivre* oznacza zasady dobrego wychowania, przepisy *savoir-vivre'u*², a także wyrobienie towarzyskie, ogładę, obycie, takt, kurtuazję³. O osobie posiadającej znajomość form i umiejętność odpowiedniego zachowania zwykło się mówić, że jest to *człowiek dużej kultury*⁴.

¹ *Savoir-vivre*. W: W. Kopaliński, Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych. Wyd. 16 rozsz. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1989, s. 455.

² *Savoir-vivre*. W: Słownik języka polskiego. Red. M. Szymczak. Warszawa: PWN, 1978, s. 182.

³ *Savoir-vivre*. W: Słownik synonimów polskich. Red. Z. Kurzowa, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998, s. 357. Jeszcze innym określeniem jest wyrażenie obcego pochodzenia – *bon ton* – obecne u nas od lat, objaśnione jako dobry ton, nienaganny sposób bycia, właściwe zachowanie się. Zob. *Bon ton*. W: W. Kopaliński, Słownik wyrazów obcych..., s. 73. H. Żuchowski podaje, że *bon ton* to „francuskie określenie dobrego tonu. W praktyce oznacza umiejętność grzecznego i wyszukanego zachowania się, przestrzegania zwyczajów i reguł obowiązujących w danym środowisku, nienaganne obejście, wytworność, pańskość”. Zob. H. R. Żuchowski, *Słownik savoir-vivre'u dla pana*. Lublin: „Polihymnia”, 1995, s. 23.

⁴ Zob. *Kultura*. W: Słownik synonimów..., s. 160.

W europejskim dorobku piśmienniczo-wydawniczym od kilku wieków znane są publikacje zawierające spisane zasady (prawidła) *savoir-vivre'u*, poprawne i przyjęte w danym czasie, ogłaszane drukiem jako dobre obyczaje, obyczaje towarzyskie, etykieta współczesna.

W opinii amerykańskiego socjologa Williama Grahama Sumnera „obyczaje odnoszą się do ogromnego obszaru życia powszedniego, którego nie obejmuje żadne prawo czy przepisy porządkowe”. Jako zasady i reguły nie mają charakteru kategorycznego. „Są to sposoby postępowania, które są rozpowszechniane w społeczeństwie po to, aby zaspokajać ludzkie potrzeby i pragnienia, włączając w to wierzenia, wyobrażenia, kodeksy i wzorce powiadamiające jak godziwie żyć [...]”⁵.

W świetle wypowiedzi polskiej etnolog Doroty Simonides obyczaj obejmuje bardzo szeroki obszar ludzkiego zachowania pojętego jako formy praktyczne życia codziennego oraz manier. Autorka pojmuje go jako rejestr/katalog „najważniejszych dla społeczeństwa określonej epoki nakazów i pouczeń, które z biegiem czasu wytworzyły stałe nawyki zachowania się”, a te z kolei stawały się przejawem form towarzyskich jako wzory zachowań. Szerzej rozumiany obyczaj obejmuje też zwyczaje i obrzędy⁶. Choć często utożsamia się obyczaj ze zwyczajem, to istnieją argumenty za rozróżnianiem tych pojęć⁷.

⁵ W. G. Sumner, *Naturalne sposoby postępowania w gromadzie. Studium socjologicznego znaczenia praktyk życia codziennego, manier, zwyczajów, obyczajów oraz kodeksów moralnych*. Tłum. M. Kempny, K. Romaniszyn. Warszawa: PWN, 1995, s. 56–57, 59.

⁶ D. Simonides, *Obyczaj w życiu dawnego i współczesnego człowieka*. W: *Życie po polsku, czyli o przemianach obyczaju w drugiej połowie XX wieku*. Red. B. Gołębiowski. Łomża: Społeczne Stowarzyszenie Prasoznawcze „Stopka”, Oficyna Wydawnicza „Stopka”, 1998, s. 11–16.

⁷ Jasno tłumaczy różnicę R. Sulima. Obyczaj ma w sobie treść społeczną, ponadjednostkową; przykładem obyczaju jest codzienne chodzenie do szkoły, do pracy. Zwyczaj ma charakter indywidualny, stanowi przejaw samostępowności jednostki; przykładem jest zwyczaj czytania przy jedzeniu. Zob. R. Sulima, *Powidoki codzienności: obyczajowość Polaków na progu XXI wieku*. Warszawa: Iskry, 2022, s. 64; zob. też J. Gajda, *Antropologia kulturowa. Kultura obyczajowa początku XXI wieku*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2008.

Według Jana Grada „istotę dobrych obyczajów najtrafniej oddaje francuskie wyrażenie «savoir-vivre»”. Ponadto, jego zdaniem, pojęcie dobrych obyczajów konotuje jeszcze kilka określeń, takich jak: zasady grzeczności, grzeczność, bon ton, kindersztuba (oznaczająca ogładę towarzyską nabytą w procesie wychowania), a także konwenans, kurtuazja oraz etykieta. Pokrewne do nich są „dobre maniery” i „dobre wychowanie”⁸.

Wyraz francuskiego pochodzenia – etykieta (*étiquette*) – w jego utrwalonym znaczeniu nazywa ustalony i obowiązujący sposób zachowania się w pewnych środowiskach, zarówno jako ceremoniał stosowany na dworach monarszych, jak i sposób zachowania się dyplomatów (kół dyplomatycznych); oznacza też konwenans towarzyski⁹. W innym źródle etykietę objaśniono jako ceremoniał i formy towarzyskie¹⁰. Zdaniem dyplomaty Edwarda Pietkiewicza etykieta została „[...] skwapliwie przyswojona przez arystokrację, właścicieli ziemskich, bogatych kupców, przemysłowców i in.”¹¹.

W publikacjach poradnikowych opisujących formy zachowania się termin etykieta od pewnego czasu występuje często z dookreśleniem: etykieta profesjonalna, etykieta biznesowa, etykieta biznesu. Stanisław Nartowski w książce pt. *Etykieta wartości*¹² uporządkował funkcjonujące wersje (formy) tego pojęcia i jego znaczenia w następujący sposób:

- etykieta towarzyska, czyli savoir-vivre, określa formy powszechnie uważane za poprawne;
- etykieta w biznesie, określa zasady postępowania w środowiskach gospodarczych;

⁸ J. Grad, „Dobre obyczaje” – tradycja i współczesność. W: M. Iwaszkiewicz, *Poradnik dobrych obyczajów profesora Michała Iwaszkiewicza*. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz, 2006, s. 7–16.

⁹ *Etykieta*. W: W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych...*, s. 157.

¹⁰ *Etykieta*. W: *Słownik języka...*, t. 1, s. 559.

¹¹ E. Pietkiewicz, *Savoir vivre dla każdego*. Warszawa: „Diogenes”, „Świat Książki”, 1997, s. 11.

¹² A. S. Nartowski, *Etykieta wartości*. Warszawa: Difin, 2020.

- etykieta dyplomatyczna dotyczy zasad odnoszących się do społeczności państw i organizacji (protokół dyplomatyczny)¹³.

W praktyce, jak czytamy, protokół dyplomatyczny znajduje zastosowanie w takich spotkaniach, jak międzynarodowe konferencje i sesje organizacji międzynarodowych (z udziałem ministrów, wyższych urzędników ministerstw, parlamentarzystów, przedstawicieli organizacji samorządowych, naukowców, lekarzy, specjalistów pracujących w międzynarodowych organizacjach). Dodatkowo „protokół to również zasady dobrych manier, powszechnie przyjętych i stosowanych w płaszczyźnie towarzyskiej”¹⁴.

W 2007 r. David Ogilvy przedstawił koncepcję, która w dobie Internetu 2.0 zapoczątkowała w marketingu erę brandingu¹⁵. W publikacjach z zakresu *savoir-vivre*’u jest mowa o włączeniu tej tematyki w zakres branży *public relations*¹⁶, a modnym wątkiem stał się *personal branding* (czyli reputacja)¹⁷. Według stanowiska Ireny

¹³ Na temat etykiety dyplomatycznej zob. St. Nahlik, *Narodziny nowożytnej dyplomacji*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1971; T. Orłowski, *Protokół dyplomatyczny. Ceremoniał i etykieta*. Wyd. 2 popr. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2005.

¹⁴ C. Ikanowicz, J. W. Piekarski, *Protokół dyplomatyczny i dobre obyczaje*. Wyd. 6 rozsz. i zaktualizowane. Warszawa: SGH – Oficyna Wydawnicza, 2007, s. 17–19.

¹⁵ Za A. Gizą należy wyjaśnić, że istotą koncepcji jest budowanie marki w wymiarze społecznym. W działaniu tym określone znaczenie odgrywa osobowość, która ujawnia się w zachowaniu, sposobie ubierania, ruchach, wyglądzie, sposobie życia, mowie, gestach. „Osobowość nadaje zatem tym wszystkim materialnym cechom i ekspresjom unikalny charakter, który pozwala nam zapamiętać daną osobę i mieć do niej określony stosunek. Taki właśnie zachodzi związek [...] między produktem a marką”. Zob. *Uczeń czarnoksiężnika, czyli Społeczna historia marketingu*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2017, s. 129–130.

¹⁶ A. Jarczyński, *Z klasą, na luzie. Dobre maniery, zdrowy rozsądek i sztuka łamania zasad*. Kraków: Litera Nowa, 2017, s. 9.

¹⁷ M. Pierzchała, *Czółenka czy szpilki? Poradnik savoir-vivre dla kobiet gotowych na sukces z klasą*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2017, s. 34.

Kamińskiej-Radomskiej elementem składowym *public relations* (tj. „integralną częścią sztuki PR”) ¹⁸ jest etykieta. Autorka definiuje etykietę w biznesie jako „zbiór reguł, które zostały stworzone i przyjęte w biznesie międzynarodowym [...]” ¹⁹. Etykieta, jak czytamy, ma znaczenie w kreowaniu wizerunku.

Na ogół w pierwszej kolejności doskonalenie wizerunku dotyczy samego wyglądu: dobierany jest strój, fryzura, dodatki. Różne rodzaje stroju na różne okazje. Ten etap jest łatwy i przyjemny. Poza tym efekt jest widoczny natychmiast po wprowadzeniu zmian. Trudniej o wprowadzenie zasad, które mogą być niewygodne, bo niestosowane na co dzień, a jeśli niecodzienne, to wymagające specjalnej uwagi ²⁰.

W następnej kolejności kreowanie wizerunku wymaga dalszej uwagi i wysiłku.

Praca nad manierami powinna być działaniem idącym w kierunku wytworzenia nowych – właściwych nawyków, poprzez ćwiczenie i stosowanie ich stale, bez względu na to, czy jesteśmy w danym momencie oceniani czy nie ²¹.

W świetle podanej charakterystyki pracę nad etykietą w biznesie można postrzegać jako potrzebę (konieczność) uzupełnienia własnych niedostatków w zakresie dobrego wychowania i *savoir-vivre'u* (notabene autorka nie używa tego terminu w cytowanej publikacji). Chodzi bowiem o to, jak pisze Kamińska-Radomska, że „dobre wychowanie i pozytywna ocena zachowania są nadal ²² wartością dla

¹⁸ I. Kamińska-Radomska, *Etykieta biznesu w kreowaniu wizerunku*. W: *Public relations jako funkcja zarządzania w organizacjach*. Red. A. Adamus-Muszyńska, R. Maćkowska. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, 2011, s. 95.

¹⁹ Ibidem, s. 96.

²⁰ Ibidem, s. 96–97.

²¹ Ibidem, s. 97.

²² W latach 50. XX w. E. Goffman w książce pt. *Człowiek w teatrze życia codziennego* (J. Szacki, *Słowo wstępne*. W: E. Goffman, *Człowiek w teatrze*

człowieka”²³. Znaczenie elementów, o których mowa, jest podkreślone następująco: „Brak wiedzy i rozwoju w tym zakresie może skutkować utratą niejednej życiowej szansy”²⁴.

W podejściu do tworzenia wizerunku, w modelu tzw. dwukierunkowym, asymetrycznym, dochodzi do głosu „forma kreowania wizerunku poprzez manipulację”²⁵. Jej narzędziem może być zarówno strój, jak i sfera zachowań²⁶. Nie powinno się zatem stawiać znaku równości pomiędzy savoir-vivre’em i tworzeniem wizerunku.

Z przedstawionych powyżej objaśnień słownikowych i wypowiedzi autorskich widać jasno, że pojęcie savoir-vivre konotuje określone treści. Należy wskazać następujące trzy aspekty znaczeniowe:

życia codziennego. Przeł. H. Datner-Śpiewak, P. Śpiewak. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia, 2008, s. 5–24) przedstawił koncepcję, której sednem jest spostrzeżenie, „że wciąż przedstawiamy siebie innym ludziom” (s. 276). Autor analizował zachowania, za pośrednictwem których informujemy o sobie, uwzględniając „fasadę osobistą” (tj. środki wyrazu związane z samym wykonawcą, takie jak strój, pleć, wiek, postura, wygląd, sposób mówienia, mimika, gesty itd.); powierzchowność (która informuje o społecznych statusach wykonawcy, o tym, w jakim rytuale bierze aktualnie udział, np. pracuje, odpoczywa, inne); „dekorację” (tj. meble, sprzęty, inne elementy scenerii) oraz sposób bycia (w interakcji, np. wyniosły, agresywny, potulny, przepraszający). Zdaniem autora jest społeczne oczekiwanie „[...] nie tylko zgodności między powierzchownością i sposobem bycia, lecz również pewnego stopnia zgodności między dekoracją, powierzchownością i sposobem bycia” (s. 55). Goffman pisał: „[...] część osobowej fasady, którą nazwałem «sposobem bycia», będzie istotna z punktu widzenia zasad dobrego wychowania, część zaś, nazwana «wyglądem», będzie ważna z punktu widzenia dobrych obyczajów” (s. 137).

²³ I. Kamińska-Radomska, *Etykieta biznesu...*, s. 96.

²⁴ I. Kamińska-Radomska, *Znaczenie znajomości zasad etykiety w rozwoju człowieka z perspektywy wzajemnych ocen*. W: Człowiek sam dla siebie wyzwaniem. Red. P. Prüfer. Gorzów Wielkopolski: Akademia im. Jakuba z Paradyża, 2017, s. 243.

²⁵ I. Kamińska-Radomska, *Etykieta biznesu...*, s. 95.

²⁶ Ibidem, s. 98–99.

- przedmiotowy: savoir-vivre jako przepisy, zasady;
- podmiotowy (1): savoir-vivre jako posiadana wiedza, znajomość zasad;
- podmiotowy (2): savoir-vivre jako umiejętność stosowania zasad w praktyce.

Prezentowana monografia ma charakter badawczy. Autorka skupiła się na savoir-vivrze w znaczeniu przedmiotowym. Eksploatuje źródła w postaci wydawnictw poradnikowych na potrzeby analiz treściowych w obrębie tematyki związanej z książką. Publikacje na temat savoir-vivre'u ujęte w poradnikową formę piśmienniczą przywoływane są z tytułów, a także są nazywane zbiorowym określeniem – publikacje z zakresu savoir-vivre'u.

1.2. Funkcje

Savoir-vivre postrzegany jest przez pryzmat funkcjonalności. Na podstawie literatury przedmiotu należy wskazać wypunktowane poniżej aspekty użyteczności i znaczenia wzorów (reguł/zasad):

1. Pożyteczność reguł w sytuacji społecznej.

Savoir-vivre przynosi pożytek, jest przydatny (użyteczny) w sytuacji komunikowania się z innymi (w relacji nadawca–odbiorca). Aspekt ten w pewien sposób wyjaśniła Dorota Simonides.

Możemy sobie wyobrazić, iż ułatwiało to życie niespodziewanie dobrze. Wystarczyło sięgnąć do traktatu i już się wiedziało, jak się w konkretnej sytuacji zachować, jakiego wzoru się trzymać, z drugiej strony zaś wiadomo było jakiego zachowania można się spodziewać od osoby, z którą weszło się w kontakt²⁷.

2. Pragmatyczna funkcja reguł w sytuacji społecznej.

Zdaniem Arkadiusza Kołodzieja reguły savoir-vivre'u stosowane w praktyce mogą przynieść określone korzyści, pozwalają

²⁷ D. Simonides, *Obyczaj w życiu...*, s. 13.

np. uniknąć ośmieszenia się, uchybienia innej osobie, popełnienia gafy. Niejako „podpowiadają”, jak osiągać cele i w ten sposób przyczyniają się do życiowego powodzenia²⁸.

Z kolei na podstawie opinii Jana Grada wysuwa się pokrewna znaczeniowo, tj. instrumentalna wartość dobrych manier i ogłady obyczajowej. Znajomość i stosowanie zasad savoir-vivre'u jest wręcz zalecane biznesmenom i menedżerom jako „wizytówka” firmy czy nawet forma jej reklamy²⁹.

3. Regulacyjna funkcja norm w sytuacji społecznej.
Niektórzy autorzy, np. Anna Starzec³⁰ i A. Kołodziej, prezentują pogląd, iż savoir-vivre rozumiany jako zasady i wskazówki zachowania się w różnych sytuacjach buduje ład społeczny. W tym aspekcie wskazuje się na integracyjny wymiar savoir-vivre'u.
4. Naprawcza funkcja norm w sytuacji społecznej.
Zdaniem A. Starzec w publikowaniu (i przestrzeganiu) zasad dobrego wychowania dostrzec należy „próby naprawy zachowań społecznie nieakceptowanych”³¹.
5. Filozoficzny wymiar zasad savoir-vivre'u.

W opinii cytowanego wcześniej A. Kołodzieja zasady savoir-vivre'u zawierają określoną wiedzę. Zasób ten niejako daje klucz do pełnego życia. Inaczej mówiąc, przedstawia i w określonej formie udziela lekcji w zakresie zachowań opartych na grzeczności, szacunku i zaufaniu do innych. W książce Marii Pierzchały odnajdujemy podobną myśl:

Możemy przyjąć, że savoir-vivre to szlachetna filozofia, jak harmonijnie żyć wśród ludzi i obdarzać ich szacunkiem [...]³².

²⁸ A. Kołodziej, *Savoir-vivre w ujęciu funkcjonalnym – dobre maniery w otwartej strukturze społecznej*. „Normy, Dewiacje i Kontrola Społeczna” 2014, t. 15, s. 189–207.

²⁹ J. Grad, „Dobre obyczaje” ... , s. 15.

³⁰ A. Starzec, *Grzeczność czy grzeczności, czyli różne warianty kulturowego wzorca grzeczności*. W: *Sztuka życia, zasady dobrego wychowania, etykieta. O zmienności obyczaju w kulturze*. Red. K. Łeńska-Bąk, M. Sztandara. Opole: Uniwersytet Opolski, 2008, s. 239–254.

³¹ Ibidem, s. 252.

³² Zob. M. Pierzchała, *Czółenka* ... , s. 31.

6. Stratyfikacyjna funkcja norm w sytuacji społecznej.

Ten aspekt nazwany został przez A. Kołodzieja. Sugestywny opis roli *savoir-vivre*'u w wyróżnianiu (ocechowaniu) innych na podstawie „oglądu” (m.in. stanu posiadania, zajmowanego stanowiska, stylu życia) odnajdujemy także w opisie Dobrochny Kałwy. Autorka ta skierowała swoją uwagę na okres, kiedy położenie społeczne było kluczowe dla przynależności do określonych warstw społecznych i kręgów towarzyskich (na drugą połowę XIX w.).

Savoir-vivre – swoisty papierek lakmusowy – pozwalał odróżnić i wykluczyć osobnika aspirującego niesłusznie do miana człowieka z towarzystwa³³.

7. Funkcja elitarna *savoir-vivre*'u (odgradzająca elitę od pozostałej części społeczeństwa).

W interpretacji Jerzego Madeyskiego (notabene potomka byłych ziemian):

[...] w każdej epoce istnieje wąska elita otoczona przez morze chamstwa, od którego elity odgradzają się wszystkim, czym mogą. Z dobrymi obyczajami na miejscu pierwszym³⁴.

Jak czytamy dalej, dopiero w takiej odpowiednio zamkniętej grupie, wśród swoich, obowiązuje konwenans i polor:

[...] *bon ton*, czyli nienaganny sposób zachowania, albo jak kto woli – etykieta, która dla odmiany sprzyja tworzeniu miłej atmosfery, ułatwia życie, dodaje wdzięku³⁵.

Jako uzupełniająca wobec wymienionych wcześniej funkcji byłaby funkcja różnicująco-identyfikująca obyczaj. Roch Sulima dostrzegł ją na przykładzie „nowych (innowacyjnych) środowisk społecznych,

³³ D. Kałwa, *Polska doby rozbiorów i międzywojenna*. W: *Obyczaje w Polsce od średniowiecza do czasów współczesnych*. Red. A. Chwalba. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004, s. 240.

³⁴ J. Madeyski, *Savoir-vivre znaczy umiejętność życia*. Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych, 2012, s. 70.

³⁵ *Ibidem*, s. 116.

w tym również biznesowych”. O czym była już mowa i jak zaobserwował cytowany autor, wzorce zachowań osób sytuujących się w danym środowisku znalazły odzwierciedlenie w publikowanych zbiorach zasad, np. jako savoir-vivre dla biznesu czy etykieta biznesowa. W ocenie Sulimy obyczajowa otoczka obejmuje to, „co kiedyś obserwowaliśmy w kręgach dworskich, kręgach «ludzi zabawy» czy «dobrze wychowanych»”³⁶. Skutkiem tego, jak można przeczytać, jest następująca postawa:

Ostentacyjna, wynikająca niejako z potrzeby kulturowego zaistnienia obyczajowość nowych środowisk spowodowała odnowienie, niekiedy paradoksalne w skutkach, starego dyskursu nierówności³⁷.

Z dokonanej charakterystyki wynika, że normy savoir-vivre’u przyjmują funkcjonalności w komunikowaniu pojmowanym jako proces przekazywania informacji, wiedzy i emocji. W tym znaczeniu mogą one służyć porozumiewaniu się z innymi, poczuciu przynależności do wspólnoty, a także nawiązywaniu i utrzymywaniu kontaktu w ramach interakcji w różnych sytuacjach społecznych.

Zasady savoir-vivre’u urzeczywistniają się w praktyce w sposób naturalny oraz wyuczony³⁸. Jako część kultury „codziennność ujęta w normy społecznego współżycia”³⁹ przekazywana jest w procesie wychowania⁴⁰.

³⁶ R. Sulima, *Powidoki codzienności...*, s. 70.

³⁷ Ibidem, s. 74.

³⁸ D. Simonides, *Obyczaj w życiu...*

³⁹ [A. Chwalba], *Od redaktora. Uwagi wstępne*. W: *Obyczaje w Polsce...*, s. 14.

⁴⁰ Zdaniem F. Znanieckiego „[...] wychowanie to wprowadzanie osobnika w sferę gotowej kultury przez ludzi już z tą kulturą w jego przekonaniu obeznanych i w niej uczestniczących”. Zob. F. Znaniecki, *Ludzie dobrze wychowani*. W: *Ludzie terazniejsi a cywilizacja przyszłości*. Warszawa: PWN, 1974, s. 175 [przedruk z 1934 r.].

W opinii H. Palskiej „Głównym czynnikiem wpływającym na potencjał kulturowy człowieka jest trening otrzymany w dzieciństwie, przede wszystkim w życiu rodzinnym. [...] w procesie pierwotnej socjalizacji dziecko niejako «zanurza się» w kulturowo przekazywanych, powszechnych pospolitych oczywistościach, nie zdając sobie z tego sprawy. Przyjmowane w ten sposób przekonania i strategie są niezwykle trwałe”. Zob. H. Palska, *Nowa inteligencja w Polsce Ludowej. Świat*

Dla osób zainteresowanych *savoir-vivre*'em (chcących podkształcić się w tej dziedzinie) pomocne mogą być tematyczne publikacje z tego zakresu. W opinii socjologa zasadom *savoir-vivre*'u, które formułują reguły, koniecznie trzeba się podporządkować, choć nawet nie musimy się z nimi zgadzać⁴¹.

Uogólniając, *savoir-vivre* rozumie się jako zasób wiedzy, której znajomość może wpływać dodatnio na realizację życiowych celów. W tym sensie staje się służebny na drodze do sukcesów osobistych, towarzyskich, zawodowych. W myśl poznanych zasad, norm czy wzorów użytkownicy mogą tak modyfikować swoje zachowania, by były zgodne z istniejącym modelem grzeczności.

Wspomnieć należy także o modelowaniu zachowań, które psychologia behawioralna definiuje jako „prezentację przez terapeutę/nauczyciela (nazywanego w tej sytuacji modelem) zachowania do naśladowania w ramach uczenia się przez obserwację”⁴². Problematykę zachowań

przedstawień i elementy rzeczywistości. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii, PAN, 1994, s. 135. P. Bourdieu w swojej teorii praktyk społecznych posługuje się pojęciem habitusu: „[...] został nam wpojony w procesie socjalizacji zorganizowanym według podziału na rodziny. Ta zasada tworzenia rzeczywistości jest jednym z elementów składających się na nasz habitus [...]”. Zob. P. Bourdieu, *Rozum praktyczny. O teorii działania*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009, s. 104. Do siły tego rodzaju doświadczenia odniósł się P. Śpiewak w następujący sposób: „Badania pokazują, że dzieci z tzw. dobrego domu, gdzie są i kulturalne rozmowy, i książki, i napięcie umysłowe, i IQ, i pieniądze przewyższają o głowę te, które mają te same cechy, ale nie posiadają pewnego naturalnego habitusu. Tak to jest, musimy się z tym pogodzić”. Zob. P. Kulas, *Rozmowy o inteligencji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2016, s. 61.

Warto dodać, że opis badań z wykorzystaniem teorii francuskiego uczonego zawiera książka: O. Iwaniuk, *Praktyki społeczne elit politycznych na Ukrainie w latach 2002–2016 w świetle teorii praktyk Pierre’a Bourdieu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 2020. Temat wychowania omówiony z perspektywy nauczyciela zob. A. M. Świątek, *Kultura osobista ucznia*. Rzeszów: Wydawnictwo Oświatowe Fosze & Maria Świątek, 2020.

⁴¹ A. Kołodziej, *Savoir-vivre w ujęciu...*

⁴² P. Bąbel, M. Suchowierska, P. Ostaszewski, *Analiza zachowania od A do Z*. Sopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2009, s. 61.

społecznych rozwinęła psychologia społeczna. Autor reprezentujący kierunek zachowań społecznych pod względem komunikacji interpersonalnej, Michael Yardney, przedstawia, co jest możliwe w ramach odpowiednich ćwiczeń i przygotowania.

Dopiero, kiedy zdasz sobie sprawę, jak działa język ciała, możesz dostosować swoje zachowanie, aby przekazywać odpowiedni komunikat. Możesz nauczyć się, jak stać, jak się witać, jak wchodzić w interakcję z innymi, przesyłając odpowiednie sygnały werbalne. [...] będziesz również w stanie „czytać” inne osoby [...] ⁴³.

Psychologia społeczna rozwinęła również zagadnienie kompetencji społecznych. Termin ten oznacza „zdolność do podejmowania celów zawodowych, a więc w toku nauczania, sprzedawania lub prowadzenia wywiadów, oraz zdolność do podejmowania celów osobistych, takich jak zawieranie przyjaźni czy wywieranie wpływu na ludzi” ⁴⁴. Opisany przez Michaela Argyle trening umiejętności społecznych (TUS) obejmuje m.in.:

- komunikację niewerbalną („[...] wysyłanie pozytywnych sygnałów [...]”. Twarz i głos są najważniejszymi kanałami [...]”);
- jej percepcję (efektywne reagowanie na innych, tj. ich spostrzeganie, emocje i postawy);
- nagradzanie, samoprezentację i samoodślanianie (przez ubiór, fryzurę itp.);
- umiejętność rozmawiania ⁴⁵.

Techniki, o których mowa, zalecane w negocjacjach, marketingu, polepszaniu umiejętności społecznych to sposoby, które zwykle

⁴³ M. Yardney, *Dogadaj się. Sztuka codziennych negocjacji*. Tłum. T. Jurewicz. Warszawa: Kampania Mediowa, 2022, s. 96.

⁴⁴ M. Argyle, *Nowe ustalenia w treningu umiejętności społecznych*. W: *Reguły życia społecznego*. Oksfordzka psychologia społeczna. Red. W. Domachowski, M. Argyle. Warszawa: PWN, 1994, s. 198.

⁴⁵ Pozostałe „ustalen[ia] w psychologii społecznej dla TUS” to radzenie sobie z trudnymi sytuacjami społecznymi oraz relacje długoterminowe. Zob. ibidem, s. 197–207.

rozwija się pod okiem specjalisty, np. w toku treningu interpersonalnego czy zajęć z zakresu psychoterapii.

Sens *savoir-vivre'u*, jak wynika z dokonanej analizy, zawiera się w nawykach i przyzwyczajeniach nabytych w toku wychowania oraz samokształcenia. Ponadto obejmuje on świadomość stosowania zasad, które mieszczą w sobie nawiązania do tradycji wzorów zachowań, ich typowości dla określonego miejsca oraz czasu, a także odniesienia do etyki i estetyki.

1.3. Przynależność gatunkowa publikacji z zakresu *savoir-vivre'u*

Przynależność gatunkowa publikacji zawierających zbiór przepisów, zasad czy wskazówek z zakresu *savoir-vivre'u* wymaga opisu tego zagadnienia w nawiązaniu do cech „rodziny” publikacji poradnikowych.

Nazwa „poradnik towarzyski”, wyróżniona jako wyraz hasłowy w *Słowniku literatury popularnej*, oznacza „samodzielny gatunek bądź odmian[ę] gatunkową parenetycznej literatury popularnej”⁴⁶ (por. podrozdział 1.4). Termin ten reprezentuje też inne określenia, takie jak: poradnik *savoir-vivre'u*, podręcznik dobrego wychowania, podręcznik *bon ton*, „wzornik” pożądanych zachowań społecznych.

Literatura naukowa poświęcona poradnikom rozwija tę tematykę badaną w różnych ujęciach i aspektach. W widoczny sposób wystąpiła w ramach poradoznawstwa, choć nie stanowi w tym obszarze głównej problematyki. Poradoznawstwo to, ogólnie mówiąc, wiedza o poradnictwie⁴⁷, z którym pozostaje w związku⁴⁸. W początkach lat 80. XX w. Alicja Kargulowa pisała:

⁴⁶ J. Kolbuszewski, *Poradnik towarzyski*. W: *Słownik literatury popularnej*. Red. T. Żabski. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2006, s. 441–444.

⁴⁷ Definicja poradoznawstwa zob. A. Kargulowa, *O teorii i praktyce poradnictwa. Odmiany poradoznawczego dyskursu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005, s. 207.

⁴⁸ Ibidem, s. 58.

Badania nad poradnictwem (wprawdzie jeszcze bardzo młode) [...] wywodzą się z praktyki oraz są skutkiem możliwości metodologicznych niektórych nauk społecznych. [...] Z punktu widzenia pedagogiki najogólniej można przyjąć, że poradnictwo jest działaniem (lub systemem działań) zorientowanym na modyfikację ukształtowanej w procesie rozwoju, socjalizacji i wychowania ogólnej koncepcji życia, określonej motywacji aktywności lub celów pojedynczych zachowań [...] ⁴⁹.

Warto zauważyć, że w cytowanej publikacji (zawierającej materiały z II Ogólnopolskiego Seminarium Naukowego, Karpacz 1981) dopiero w jej *Zakończeniu*, tj. w ostatniej części tomu złożonego z pięciu części zasadniczych, znalazł się m.in. stosunkowo obszerny tekst poświęcony poradnikom z zakresu wychowania ⁵⁰. Kazimierz Zawadzki charakteryzuje w nim książki poradnikowe o wychowaniu (w podziale na grupy: ogólne, dla matek, dla rodziców) wydane Polsce od połowy XIX w. nieomal do wybuchu II wojny światowej. Ze *Wstępu* ⁵¹ dowiadujemy się o materiałach, które „zapoczątkowują nowy i bardzo przydatny kierunek badań, a mianowicie historię poradnictwa”.

Poradnictwo przybrało formę działalności zorganizowanej zarówno instytucjonalnej, jak i pozainstytucjonalnej. Objęło różne dziedziny życia człowieka: prócz poradnictwa dla rodziców autorzy ⁵² wymieniają także poradnictwo wychowawczo-zawodowe, językowe, dla osób uzależnionych, seksualne, poradnictwo instrumentalne (tj. „dotyczące wiedzy, sprawności,

⁴⁹ A. Kargulowa, *Relacje człowiek – świat w koncepcjach poradnictwa*. W: Społeczne i jednostkowe znaczenie poradnictwa. Red. A. Kargulowa, M. Jędrzejczak. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1982, s. 10.

⁵⁰ K. Zawadzki, *Tradycje książek poradnikowych w Polsce*. W: Społeczne i jednostkowe znaczenie..., s. 527–539. Autor docenia w nich „próby popularyzowana osiągnięć dotychczasowej wiedzy z zakresu medycyny, psychologii, pedagogiki [...] dla niespecjalistów [...]”, s. 527. Z treści wynika, że najstarszą pozycją, o której mowa, była trzypięciotomowa publikacja pt. *O powinnościach kobiet* (1849, brak nazwy autorki). Przeglądowy opis zamyka książka J. Skarżyńskiej i M. Librachowej pt. *Jak chować dziecko* (1939).

⁵¹ *Wstęp*. W: Społeczne i jednostkowe znaczenie..., s. 7.

⁵² Zob. m.in. ibidem; A. Kargulowa, *O teorii i praktyce...*

umiejętności czy kompetencji społecznych”), dobrego życia (współczesnie)⁵³, filozoficzne⁵⁴ i inne⁵⁵. Obok poradnictwa zawodowego, które uprząwia doradca, swoje usługi świadczy coach kariery (coaching kariery)⁵⁶.

⁵³ V. Drabik-Podgórna, *Poradnictwo dobrego życia w kulturze indywidualizmu – między etyką a estetyką*. W: *Poradnictwo w kulturze indywidualizmu*. Red. E. Zierkiewicz, V. Drabik-Podgórna. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut, 2010, s. 89–98. Autorka pisze: „Celem poradnictwa nie jest «uszlachetnianie» człowieka jako takiego, jego udoskonalanie, lecz kreowanie jego zewnętrznego wizerunku, dostarczanie wrażeń i reinterpretacja jego doświadczenia biograficznego” (eadem, *Poradnictwo dobrego życia...*, s. 93–94).

⁵⁴ A. Zembruska, *Powrót do filozofii? Rzecz o poradnictwie filozoficznym*. W: *Poradnictwo w kulturze indywidualizmu...*, s. 102. Autorka pisze, że współczesne poradnictwo filozoficzne głównie praktykowane jest w krajach kultury zachodniej. „Zdaniem Tadeusza Bartosia, polskiego teologa i filozofa, istnieją problemy, których nie zakwalifikowalibyśmy jako problemy natury psychicznej, a jednak domagają się one rozwiązania” (eadem, *Powrót do filozofii?*, s. 102).

⁵⁵ W krótkich słowach: „[...] od doradztwa w problemach indywidualnych związanych z deficytami rozwojowo-socjalizacyjnymi, poprzez doradztwo adresowane do grup społecznych, rodzin i jednostek wymagających wsparcia socjalnego, po szeroko rozumiane poradnictwo życiowe”. Zob. M. Piorunek, *Poradnictwo. Wokół kwestii rudymenarnych*. W: *Poradnictwo w kulturze indywidualizmu...*, s. 59. Szerszy zakres poradnictwa znajdujemy w opisie M. Jacyno. Dokonane analizy autorka formułuje w odniesieniu m.in. do poradników opublikowanych w głównej mierze w języku polskim w latach 1989–2004: „Informacja, terapia i doradztwo w zakresie spraw zawodowych i osobistych, relacji intymnych, zaburzeń komunikacji, zaburzeń snu, seksu, relaksu, rozrywki, hobby, edukacji i reedukacji, osiągnięcia harmonii życiowej, odzyskiwania apetytu na życie, poprawiania nastroju, odprowadzania żaloby po bliskich, nabywania umiejętności rezygnacji, wychowywania dzieci, resocjalizacji, programów dietetycznych, gimnastycznych, profilaktycznych, projektów aranżacji mieszkania i ogrodów – oto oferowane i produkowane przez «nową klasę średnią» dobra”. M. Jacyno, *Kultura indywidualizmu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007, s. 38.

⁵⁶ M.in. S. Pakulniewicz-Błońska, *Współczesne tendencje w poradnictwie zawodowym: poradnictwo zawodowe a coaching kariery – próba porównania*. W: *Wielowymiarowość poradnictwa w życiu człowieka*. Red. D. Kukla. Warszawa: Difin, 2011, s. 349–367; A. Piasecka, *Coaching jako metoda wsparcia*

W publikacji z 2010 r. Alicja Kargulowa odniosła się do publikacji poradnikowych, ujmując sięganie po poradę realizowaną bez udziału doradcy w następujący sposób:

Poradnictwo, jeśli nadal pozostaje w zasięgu zainteresowania jednostki, nie zawsze musi mieć kształt zinstytucjonalizowanych, profesjonalnych relacji wymagających refleksyjnego w nich zaangażowania się. Często bowiem ich miejsce zajmuje korzystanie z różnych ofert poradnictwa zapośredniczonego, dostarczanego przez piśmiennictwo poradnikowe, audycje telewizyjne i radiowe, fora internetowe. [...] Może być jedną z wielu ofert pomocy przedkładanych równocześnie i możliwych do wykorzystania natychmiast bez przestrzegania kolejności działań, niejednokrotnie nawet bez wychodzenia z domu; a tym samym może być formą bardziej atrakcyjną i łatwiejszą niż wizyta w poradni⁵⁷.

Należy dodać, że rozumienie poradnictwa zapośredniczonego autorka ta przedstawiła już wcześniej, zauważając m.in., że „piśmiennictwo jako medium wykorzystywane przez osoby, które podejmowały się pomagania innym, znajdowało swój wyraz w postaci książek poradnikowych lub kalendarzy”⁵⁸. W rozdziale zatytułowanym *Poradniki dobrego życia jako pierwsze instytucje poradnicze*⁵⁹ podaje, że „autorem pierwszego z takich opracowań był Mateusz z Krakowa, znany teolog wywodzący się

pracownika. W: *Poradnictwo. Kolejne przybliżenia*. Red. M. Piorunek. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2011, s. 287–302.

⁵⁷ A. Kargulowa, *Miejsce poradnictwa w kulturze indywidualizmu*. W: *Poradnictwo w kulturze indywidualizmu ...*, s. 54.

⁵⁸ A. Kargulowa, *Media w poradniczym dyskursie*. „Pedagogika Mediów” 2005, nr 1, s. 39. W artykule autorka podniosła też problem rozszerzania się wpływu mediów (takich jak radio, telewizja, Internet) i ich wchodzenia w życie prywatne oraz „sytuacje zastrzeżone dotychczas dla osobistych kontaktów ludzi m.in. w sytuacji udzielania porad”. Na ten temat także M. Czerw-Bajer, *Edukacyjny wymiar poradnictwa zapośredniczonego*. W: *Wielowymiarowość poradnictwa w życiu człowieka*. Red. D. Kukła. Warszawa: Difin, 2011, s. 180–200.

⁵⁹ A. Kargulowa, *Przeciw bezradności: nurty, opcje, kontrowersje w poradnictwie i poradownictwie*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996, s. 17.

z mieszczaństwa krakowskiego, profesor [..., którego] poradnik powstał bardzo wcześniej, bowiem w początkowych latach XV wieku”⁶⁰.

Przemyślenia dotyczące poradnictwa zapośredniczonego prezentuje również Edyta Zierkiewicz, która pisała o możliwości wykorzystania poradników do samodzielnej pracy nad radzeniem sobie z problemami życiowymi. Zauważyła, że służą one i odpowiadają pomocy – doradztwu (doradza autor) oraz pomocy – poradnictwu (o poradę zwraca się czytelnik, który wybiera zagadnienie, które chce). Zierkiewicz rozróżniła dwie kategorie takich publikacji książkowych: instrukcyjne i samopomocowe⁶¹.

Jak zostało wykazane, publikacje poradnikowe (poradniki) widziane z perspektywy poradoznawstwa to rodzaj medium zapośredniczającego pomoc zainteresowanym czytelnikom/użytkownikom. Dla badaczy wypowiedzi językowych⁶² porada jest sednem wzorca gatunkowego poradników⁶³. Autorka *Genologii tekstów użytkowych* prezentuje przekonanie o tym, że:

Gatunek wypowiedzi (zwłaszcza użytkowej) da się rozpatrywać jako zbiór konwencji, które podpowiadają użytkownikowi języka, jak rozwiązać określone sytuacje komunikacyjne. Osoby, które się ze sobą komunikują, odnoszą swe zachowania, mniej lub bardziej świadomie do określonych wzorów gatunkowych⁶⁴.

⁶⁰ Za autorką: zob. B. Rok, *Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995.

⁶¹ E. Zierkiewicz, *Wykorzystanie poradników w procesie samopomocy. Wprowadzenie do biblioterapii rozwojowej*. W: Edukacyjne konteksty kultury popularnej. Red. W. Jakubowski, E. Zierkiewicz. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2002, s. 23–42.

⁶² M.in. P. Sapota, *Funkcja tekstów użytkowych w procesie komunikacji językowej*. „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Studia Neofilologiczne” 2001, z. 2, s. 144–150.

⁶³ W. Źarski, *Wzorzec gatunkowy polskich poradników kucharskich i jego uwarunkowania tekstowe*. W: *Dobra rada nie zawada: rady, porady, poradniki w języku i kulturze*. Red. W. Źarski, B. Staniów. Koszalin: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, 2010, s. 202.

⁶⁴ M. Wojtak, *Genologia tekstów użytkowych*. „Postscriptum” 2004/2005, nr 2–1 (48–49), s. 164.

Różniące się od siebie wypowiedzi/teksty użytkowe służą określonym celom praktycznym (np. cytowana Maria Wojtak poświęciła uwagę gatunkom prawnym, prasowym i religijnym, takim jak modlitwa, kazanie, list pasterski). Powstaje coraz więcej publikacji poświęconych kulturze poradnictwa oraz poradnikom, w których autorzy wyodrębniają cechy poradników⁶⁵.

W opisie Ewy Ficek termin „poradnik” używany jest jako określenie różnych form i „nie można ustalić zamkniętej listy właściwych mu kryteriów specyfikujących”⁶⁶. Według autorki „rodzina” form poradnikowych obejmuje kilka rodzajów, w tym „wydawnictwa książkowe (tradycyjne publikacje poradnikowe)”⁶⁷. Do gatunków bliskich poradnikowi autorka zalicza m.in. podręczniki (również encyklopedie) oraz odmienne w swoim rodzaju przewodniki (a także informatory czy książki kucharskie).

Należy wspomnieć, że podręcznik i poradnik to podstawowe gatunki stylu dydaktycznego w komunikacji pisanej (nie licząc skryptu)⁶⁸. Potwierdza to Teresa Bauman, która zastosowała podział „rodzajów lektur

⁶⁵ M.in. E. Zierkiewicz, *Poradnik – oferta wirtualnej pomocy?* Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2004; E. Aleksandrowicz, B. Staniów, *„Przyjemnej starości”. Analiza księgoznawcza poradników o jesieni życia*. W: Dobra rada nie zawada..., s. 9–26; W. Żarski, *Wzorzec gatunkowy...*

⁶⁶ E. Ficek, *Poradnik – model gatunkowy i jego tekstowe aktualizacje*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2013, s. 172.

⁶⁷ Pozostałe rodzaje form poradnikowych to: „wydawnictwa słownikowe (np. poprawnościowe) i encyklopedyczne; czasopisma, które anonsuje się jako poradniki, [...] dodatki prasowe [...] kąciki porad lub fragmenty (działy) czasopism [...]”; różnego rodzaju programy, formy audialne albo audiowizualne upowszechniane na płytach CD, w postaci plików MP3 bądź (dawniej) na kasetach [...]; audycje radiowe lub telewizyjne [...]; kanały (pasma antenowe) o profilu poradnikowym; poradnikowe formy dyskusyjne, poradnie i poradniki internetowe itp.” Ibidem, s. 77.

⁶⁸ J. Nocoń, *Podręcznik w komunikacji dydaktycznej*. W: Dyskurs edukacyjny. Red. T. Rittel, J. Ożdżyński. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Edukacja”, 1997, s. 280.

pedagogicznych” na: podręczniki, rozprawy teoretyczne, prace empiryczne i poradniki („w tym wszystkie książki metodyczne pisane z myślą o udoskonaleniu pracy nauczyciela”)⁶⁹.

Jak można zauważyć, poradnik i podręcznik wysuwają się na pierwszy plan. Z punktu widzenia pedagoga poradnik przynosi szereg korzyści jego użytkownikom, m.in. „wyposaża w techniki postępowania”, podaje porady „punktowe” (konkretne) oraz instrukcje, które dają odbiorcy poczucie siły. Z kolei podręcznik jest użyteczny w inny sposób – wprowadza czytelnika w podstawowe, ważne zagadnienia z wybranego przedmiotu, prezentuje w sposób skrótowy zebraną wiedzę, którą ujmuje w pewną całość⁷⁰.

Autorzy podjęli namysł nad zagadnieniem wyrażającym zapytanie o to, „jak powinien wyglądać nowoczesny podręcznik, jakim kryteriom powinien odpowiadać, by spełnić jednocześnie oczekiwania” uczestników procesu dydaktycznego (m.in. uczniów)⁷¹. Anna Starzec wzór dla modelowego podręcznika upatruje w tekstach popularnonaukowych. Ich walory dostrzega w strategii realizacji tekstu (strategii konwersacyjnej, „sygnałach wskazujących na partnerskie relacje między uczestnikami komunikacji”), działaniach językowych oraz rodzaju relacji, jaka może nawiązać się między autorem a czytelnikiem.

W grupie form poradnikowych cechą, która różnicuje publikacje, są właściwości stylu. E. Ficek wskazała na styl popularnonaukowy (np. poradników medycznych czy psychologicznych) oraz styl naukowy (m.in. poradników metodycznych)⁷². Na formę przekazu poradników towarzyskich zwrócił uwagę J. Kolbuszewski, odnotowując styl wyszukany, kwiecisty⁷³.

⁶⁹ T. Bauman, *O szczególnym znaczeniu lektur niepedagogicznych dla poznania współczesnej pedagogiki*. W: *Rozmowy o wychowaniu. Kontrowersje, spory, dyskusje*. Red. J. Rutkowiak. Gdańsk: Uniwersytet Gdański, 1992, s. 61.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ A. Starzec, *Edukacyjne walory tekstów popularnonaukowych*. W: *Dyskurs edukacyjny*, s. 291.

⁷² E. Ficek, *Poradnik – model gatunkowy...*, s. 64.

⁷³ J. Kolbuszewski, *Poradnik towarzyski*, s. 443.

Typologia poradników pod względem tematycznym jest „niemal nieograniczona”, a w tej wielości odmian wśród najbardziej wyrazistych mieszczą się m.in. poradniki obyczajowe⁷⁴.

Jak zostało wykazane, poradniki, jako „rodzina” publikacji poradnikowych, w literaturze naukowej przedstawiane są jako:

- odmiana gatunkowa literatury parenetycznej;
- samodzielny gatunek wypowiedzi językowej obecny w literaturze popularnej;
- odmiana tematyczna zbioru tekstów użytkowych.

Według ustaleń bibliotekoznawców poradniki savoir-vivre’u należałoby zaliczyć do książek pomocniczo-informacyjnych. Jak czytamy:

Oddzielną grupę książek pomocniczo-informacyjnych przeznaczonych do użytku domowego stanowią praktyczne poradniki życia codziennego. Mają one charakter podręcznikowy, pomagają w rozwiązywaniu różnych zagadnień praktycznych, z którymi czytelnik styka się w codziennym życiu⁷⁵.

W katalogach bibliotecznych poradniki, w tym te z zakresu savoir-vivre’u, na ogół zaliczane są do wydawnictw popularnych lub książek poradników.

Podsumowując, poradnik i podręcznik, formy znane z praktyki pedagogicznej (i metod nauczania), przystosowane do działalności poradniczej (w ścisłym sensie: pomocowej zapośredniczonej), okazały się praktyczną formą przekazu spisanych treści dotyczących dobrego wychowania, manier, krótko mówiąc – savoir-vivre’u.

Z natury rzeczy poradniki towarzyskie (ogólne i adresowane do skonkretyzowanych grup adresatów) oraz poradniki tematyczne zapośredniczające pomoc (instruktażowe, samopomocowe) pełnią szereg funkcji. Wysuwając na czoło funkcję dydaktyczną, jako następne należy wymienić następujące funkcje⁷⁶:

⁷⁴ E. Ficek, *Poradnik – model gatunkowy...*, s. 122.

⁷⁵ E. Kossuth, *Zarys wiadomości o książce i innych zbiorach bibliotecznych*. W: *Bibliotekarstwo powszechne. T. 3: Książka i jej funkcja społeczna*. Red. E. Pawlikowska. Warszawa: SBP, 1958, s. 58.

⁷⁶ Na podstawie: E. Ficek, *Poradnik – model gatunkowy...*; P. Sapota, *Funkcja tekstów użytkowych...*; W. Żarski, *Wzorzec gatunkowy...*

- informacyjną (przekaz treści);
- interakcyjną (zwrócenie uwagi i podtrzymanie zainteresowania użytkownika);
- ekspresywną (wyraz postawy nadawcy/autora);
- ludyczną (uprzyjemnienie czasu w połączeniu z wypoczynkiem);
- inne (np. dyrektywną, nakłanianie do wykonania czynności).

1.4. Publikacje z zakresu *savoir-vivre*'u w zarysie historycznym na tle życia społecznego

Badania historyczne rozpoznały w literaturze parenetycznej początki piśmiennictwa popularyzującego wzory postępowania w związku z rolą społeczną odgrywaną przez jednostkę. Przykłady sięgają literatury starożytnej⁷⁷.

Europejska tradycja publikowania spisanych zasad zachowania się sięga średniowiecza. Specjalista z zakresu zachowań społecznych, Peter Collet⁷⁸, który w podręcznikach dobrego wychowania dopatruje się wiedzy o praktykach społecznych, przywołał trzynastowieczne Włochy i książki Bonvicina da Rivy pt. *Pięćdziesiąt zasad zachowania się przy stole*⁷⁹ oraz Brunetta Latiniego pt. *Tesoretto*⁸⁰.

⁷⁷ *Parenetyczna literatura*. W: Podręczny słownik terminów literackich. Red. J. Sławiński. Warszawa: Oficyna Polska Encyklopedia Niezależna, 1996, s. 167.

⁷⁸ P. Collet, *Historia i badania nad zachowaniem ekspresyjnym*. W: *Reguły życia...*, s. 39–61.

⁷⁹ „Pierwszy zbiór zasad *savoir-vivre* przy stole został spisany około 1290 roku przez mnicha z Mediolanu Bonvicina da Rivę. Brat Bonvicino radzi na przykład, żeby «nie wystawiać nóg na nakryty stół»”. Zob. D. Johnson, L. Tyler, *Współczesne maniere, czyli jak się zachowywać w drodze na szczyt*. Tłum. D. Malina. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2015, s. 121.

⁸⁰ M. Frankowska-Terlecka podaje, że Brunetto Latini, obywatel florencki niezwiązany z nauką uniwersytecką, napisał swoje dzieło w języku francuskim, tytułując *Li livres dou tresor*. Zob. M. Frankowska-Terlecka, *Skarbiec wiedzy Brunetta Latiniego: trzynastowieczna myśl encyklopedyczna jako wyraz tendencji*

Za najstarszy polski utwór z tego zakresu uchodzi *Wiersz o chlebowym stole* (*Wiersz o zachowaniu się przy stole*) datowany na przełom XIV i XV w. Chlebowy stół, jak pisze historyk, to „szkoła dwornego obyczaju, odmiennego niż zachowywanie się rycerzy i panów w swoich dworach”⁸¹. Utwór ten odnaleziony i opublikowany w 1891 r. przez Aleksandra Brücknera⁸² ma swoją bibliografię⁸³.

Tadeusz Rojek przywołuje jeszcze inny czternastowieczny tytuł z czasów Kazimierza Wielkiego – *Antigameratus*. Autor tego utworu, Frovin, spisał po łacinie „swoje nauki dotyczące moralności i obyczajowości” (kierując je do różnych stanów: książąt, kleryków, sędziów, małżonków) stosujące się do zachowania przy stole⁸⁴. Julian Krzyżanowski nazwał ten utwór satyrą przeciw rozpustnikom⁸⁵.

do upowszechniania wiedzy. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo PAN, 1984. Zob. też B. Latini, *Skarbiec wiedzy*. Przekł. M. Frankowska-Terlecka, T. Giermak-Zielińska. Warszawa: PIW, 1992.

⁸¹ J. Wiesiołowski, *Kim był Słota, autor wiersza „O chlebowym stole”*. W: Europa – Słowiańszczyzna – Polska. Red. J. Bardach. Poznań: Uniwersytet im. A. Mickiewicza, 1970, s. 496.

⁸² „Rękopis, z którego ten wiersz wypisałem, znajdował się u Benedyktynów Sieciechowskich, którym go jeszcze w XV-ym wieku jakiś ojciec Mikołaj oddał [...]”. Zob. A. Brückner, *Pierwszy wiersz polski*. „Ateneum” 1891, t. 1, s. 190.

⁸³ M.in. J. Krzyżanowski, *Dzieje literatury polskiej*. Warszawa: PWN, 1970, s. 22–23; T. Michałowska, *Średniowiecze*. Wyd. 3. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997, s. 311–312; T. Rojek, *Polski savoir-vivre*. Warszawa: „Interpress”, 1984, s. 69–70; A. Wicher, *The antinomies of eating in the middle ages as exemplified by Słota’s poem „About behaviour at the table”*. „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi” 2002, nr 4, s. 151–160; J. Tazbir, *Polska tytułomania*. W: *Sztuka życia, zasady dobrego wychowania, etykieta*. O zmienności obyczaju w kulturze. Red. M. Sztandara, K. Łęńska-Bąk. Opole: Uniwersytet Opolski, 2008, s. 123–133.

⁸⁴ T. Rojek, *Polski savoir-vivre*, s. 69; T. Witczak w artykule pt. *Zgubiony wiersz Słoty* („Ruch Literacki” 2014, R. 55, z. 3, s. 347–356) wspomina Frowinusa z Krakowa i jego utwór oraz podaje przypisy bibliograficzne.

⁸⁵ J. Krzyżanowski, *Dzieje literatury...*, s. 22.

Ponadto należy wspomnieć, że w tym czasie dokonały się ważne przemiany w strukturze społeczeństwa polskiego⁸⁶. W osobny stan wyodrębniło się duchowieństwo, rycerze uzyskali przywileje od panujących (XII–XIV w.), co umożliwiło im skupienie się w grupę (stan) „urodzonych”, czyli szlachty. Pierwsze lokacje miast nastąpiły w XIII w. Z ludności osiadłej w nowo organizowanych warunkach życia wyodrębniło się mieszczaństwo. Warto dodać, że wychowanie rycerskie, które rozwinęło się około XIII w., obejmowało kilka umiejętności, mianowicie jazdę konną, pływanie, strzelanie z łuku, szermierkę, łowy, grę w szachy, poezję, podczas gdy duchowieństwo studiowało sztuki wyzwolone⁸⁷.

Po okresie rycerskim, w czasach nowożytnych na zachodzie Europy nastąpił proces przemiany wojowników w dworzan. W otoczeniu władcy ukształtowała się arystokracja dworska. Wzrastało też znaczenie górnych warstw mieszczaństwa zajmujących wysokie urzędy, np. sądowe, administracyjne⁸⁸.

Do osiągnięć renesansu włoskiego należy napisana przez Baltazara Castiglione'a praca o dworzaninie zatytułowana *Il Cortegiano* (1528), która wymieniana jest pośród najważniejszych książek w dziedzinie publikacji poświęconych obyczajom⁸⁹. Jak podaje Julian Krzyżanowski, arcydzieło to zostało spolszczone na życzenie króla Zygmunta Augusta przez jego ulubionego dworzanina znawcę języka włoskiego i łaciny Łukasza Górnickiego i opublikowane w 1566 r. pt. *Dworzanin*

⁸⁶ J. Wyrozumski, *Historia Polski do roku 1505*. Warszawa: PWN, 1985.

⁸⁷ B. Krzywobłocka, *Stare i nowe obyczaje*. Wyd. 2 uzup. i popr. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1986, s. 51.

⁸⁸ N. Elias, *Przemiany obyczajów w cywilizacji Zachodu*. Tłum. T. Zambrowski. Warszawa: PWN, 1980, s. 465.

⁸⁹ P. Collet do włoskich „książek o dobrych manierach w towarzystwie, dobrym wychowaniu i rycerskości” zalicza również *Księcia* Niccolò Machiavellego (1532; pol. 1868), twórcy doktryny politycznej zwanej makiawelizmem oraz *Galateo* z 1564 r. G. della Casa. Zob. P. Collet, *Historia i badania...*, s. 39–61.

polski. Autor ten ocenił, że „[...] była to próba zaszczepienia wytwornej kultury włoskiej na pniu rodzimej, szlacheckiej, «grubej» i od wyrafinowania dalekiej” kultury⁹⁰. Dzieło, o którym mowa, wydawane było niejednemu raz⁹¹.

Na czasy zygmunto-wskie przypada również publikacja wydana po polsku przez Franciszka Mymera, zawierająca „wiersze o obyczajach chłopców” przy stole autorstwa Sulpitiusa Verolanusa, określona przez Kazimierza Morawskiego jako „savoir-vivre z okresu Odrodzenia”⁹².

Z XVI w. pochodzi również publikacja Erazma z Rotterdamu pt. *De civilitate morum puerilium* (1530). Ten wielki humanista, uczony i pisarz holenderski jako pierwszy wypowiedział się na temat reguł obyczajnego zachowania w rozprawie pisanej prozą (po łacinie). Jako pierwszy, oprócz tematu zachowania się przy stole, dostrzegł całość problematyki form towarzyskich, prezentując ją jako zasady, które powinny obowiązywać wszystkich ludzi, bez odniesień do grup społecznych⁹³.

Z analizy dokonanej przez Norberta Eliasa wiadomo, iż w Europie, w wiekach XVII–XIX, wystąpiło zjawisko „w postaci wzajemnego przenikania się form zachowania szlachty i mieszczaństwa. Odpowiednio do stosunku sił [...] dominują w wyniku tego wzajemnego przenikania się początkowe modele odpowiadające zachowaniu warstw wyższych,

⁹⁰ J. Krzyżanowski, *Dzieje literatury...*, s. 71.

⁹¹ M.in. Ł. Górnicki, *Dworzanin polski*, tekst oprac. na podstawie wyd. z 1566 r. [przez] S. Łempickiego. Warszawa: Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”, [1925]; idem, *Dworzanin polski*. Oprac. R. Pollak. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza, [1928]; idem, *Pisma*. T. 1. Oprac. R. Pollak. Warszawa: PIW, 1961.

⁹² K. Morawski, *Czasy zygmunto-wskie na tle prądów odrodzenia*, Warszawa: PIW, 1965, s. 30–31. Warto dodać, że F. Mymer był krewnym rodziny drukarzy Szarfenbergów. Zob. E. Kędelska, *Nowo odkryta edycja dykcjonarza Franciszka Mymera z pierwszej połowy XVI wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*. „Roczniki Biblioteczne” 2009, R. 53, s. 81–102.

⁹³ N. Elias, *Przemiany obyczajów...*, s. 100–103.

później formy zachowań wstępujących warstw niższych, aż wreszcie, jako produkt noszący ślady tych kolejnych procesów, powstaje amalgamat, ujednolicony, nowy, oryginalny model⁹⁴. Proces, o którym mowa, miał różny przebieg w zależności od struktury kraju⁹⁵.

W Polsce, zwłaszcza w drugiej połowie XVIII w., nastąpił okres szczególnie bogaty we wpływy cudzoziemskie. W opinii Tadeusza Rojka „ilość obcokrajowców goszczonych na dworze królewskim i na dworach magnackich nigdy chyba nie była tak znaczna”⁹⁶. Powstało wiele odpowiedników dworu królewskiego (np. dwór Radziwiłłów). Ponadto wytworzyła się nowa warstwa szlachecka zwana szlachtą dworską. Nie posiadając majątku, „odbywała ona służbę na dworach magnatów czy bogatej szlachty, obciążona różnymi funkcjami dworskimi, wojskowymi, administracyjnymi”⁹⁷. Życie tej grupy różniło się od życia prowadzonego przez zamożnych szlachciców. Zgodnie z opisem historyka: majątnych cechowało samouwielbienie szlacheckie oraz atmosfera przepychu i zbytku (m.in. upodobanie do saskiej porcelany, najlepszych mebli, tureckich obyczajów i wytworów)⁹⁸. Wśród „braci szlachty” panowały też różne odmiany grzeczności „od płaszczenia się przed możnymi do lekceważenia szaraków”⁹⁹.

Z zawartości spisu bibliograficznego poradników *savoir-vivre'u*, opublikowanego w czasopiśmie „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”¹⁰⁰,

⁹⁴ N. Elias, *Przemiany obyczajów...*, s. 403.

⁹⁵ Z perspektywy kultury życia umysłowego opisała temat B. Kosmanowa w: *Książka i jej czytelnicy w dawnej Polsce*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1981.

⁹⁶ T. Rojek, *Polski savoir-vivre*, s. 62.

⁹⁷ J. A. Gierowski, *Historia Polski 1505–1764*. Warszawa: PWN, 1985, s. 215.

⁹⁸ Ibidem, s. 218–219.

⁹⁹ T. Rojek, *Polski savoir-vivre*, s. 44.

¹⁰⁰ A. Brzeziak, B. Bułat, *Poradniki savoir-vivre'u. Bibliografia druków tego typu wydanych w Polsce lub języku polskim do połowy XX w.* „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 2017, T. 67, s. 337–387 [online] <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/563833/edition/536647/content> [dostęp: 13.04.2024].

pozyskujemy cenne informacje, do których będziemy się w dalszej części tego tekstu odnosić i na które będziemy się powoływać. I tak – dowiadujemy się, że w polskim dorobku wydawniczym z XVIII w. znalazła się, jako jedna ze starszych¹⁰¹, tłumaczona na język polski książka hiszpańskiego autora Baltazara Gracjana¹⁰² z datą edycji 1762¹⁰³, którą wydano drukiem więcej razy w nieodległych latach tego samego stulecia, tj. w 1764 i 1765 r.¹⁰⁴

W XVIII w., w ciągu niespełna 30 lat (1769–1797) czterokrotnie wydawana była drukiem polska edycja utworu Giovanniego della Casy z 1564 r. (zob. podrozdział 1.4, przyp. 89), tłumaczonego z łaciny jako *Stary Galateusz, czyli powszechne przestrogi obyczajności* (Wilno 1772) oraz z języka francuskiego jako *Nowy Galateusz, czyli ustawy obyczajności i przystojności, jaka się zachowywać zwykła między ludźmi zanie urodzonymi* (Warszawa 1769; Warszawa 1793; Berdyczów 1797). Powinno się dodać, że „francuszczyzna była językiem dworu i magnatów, szczególnie językiem potocznym pań, napływała z obyczajem francuskim i lekturą dzieł francuskich”¹⁰⁵.

Ważne wydarzenia, które wywarły wielki wpływ na proces rozwoju życia społecznego, cywilizację i kulturę, miały miejsce na kontynencie

¹⁰¹ Najstarsza spośród odnotowanych w bibliografii jest pozycja z 1739 r.: [W. Bystrzonowski], *Polak sensat w Liście, w Komplementcie Polityk, Humanista w Dyskursie, w Mowach Statysta, Na przykład dany Szkolney Młodzi* [...] Z przydatkiem na końcu [...]. Kraków: w Drukarni Dominika Siarkowskiego, 1739.

¹⁰² Po raz pierwszy książka B. Gracjana ukazała się w 1647 r. Zob. B. Gracián, *Wyrocznia podręczna*. Tłum. S. Łoś. Lublin: Wydawnictwo Test, 1997.

¹⁰³ [B. Gracián], *Człowiek uniwersalny z francuzkiego przełożony*. Wilno 1762.

¹⁰⁴ Utwór hiszpańskiego twórcy wydawany był dotąd w przekładach kilku tłumaczy pod różnymi tytułami: w XVIII w. także pt. *Maksymy* (Sandomierz 1764) i *Człowiek uniwersalny* (Wilno 1765). W późniejszym czasie jako *Baltazar Gracyan doskonalący dworskiego człowieka* (Kraków 1802), *Brewiarz dyplomatyczny* (Paryż 1949), *Wyrocznia podręczna* (1949).

¹⁰⁵ J. Krzyżanowski, *Dzieje literatury...*, s. 217.

i za oceanem w wiekach XVII¹⁰⁶ i XVIII¹⁰⁷. Wspomnę jedynie o Wielkiej Rewolucji Francuskiej, która „jest traktowana jako wydarzenie zamykające epokę feudalną i rozpoczynające epokę kapitalizmu”¹⁰⁸.

Pośród dzieł wielkich myślicieli oświecenia i ważnych autorów epoki znalazła się książka Adama Smitha pt. *Badania nad naturą i przyczyną bogactwa narodów* (1776). Autor wyłożył w niej zasady ekonomii i teorię wartości pracy¹⁰⁹, wnosząc nowe impulsy w podejściu do gospodarki i roli w niej państwa. Daniel Bell w swojej analizie „kulturowych sprzeczności kapitalizmu”¹¹⁰ wyjaśniał, że społeczeństwo mieszczańskie stworzone zostało przez cechy kupieckie i rzemieślnicze, warstwę średnią oraz burżuazję. Światopogląd mieszczański w połowie XIX w. zdominował kulturę, system edukacyjny i porządek religijny. Można sądzić, że zmiany te poniekąd przygotowywały społeczeństwo do innego stylu życia aniżeli praktykowany dotąd. Amerykański autor pisze, że w latach 20. XX w. zaczęła się konsumpcja masowa. „Awans nie oznacza[1] już, jak było to w XIX w., wspinania się po drabinie społecznej, lecz uczestnictwo w określonym stylu życia; klub, podróże, hobby – świadcz[ły] o przynależności do społeczności konsumpcyjnej”¹¹¹.

W Polsce kilka lat po insurekcji kościuszkowskiej, w nowo zaistniałej sytuacji w kraju, spod ręki sekretarza byłego Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych¹¹², Grzegorza Piramowicza, wyszła w 1802 r.

¹⁰⁶ Zob. J. Miller, *Stuartowie: królowie Anglii i Szkocji*. Warszawa: „Bellona”, 2008.

¹⁰⁷ Zob. S. Filipowicz, *Pochwała rozumu i cnoty: republikańskie credo Ameryki*. Kraków: Znak; Warszawa: Fundacja im. S. Batorego, 1997.

¹⁰⁸ M. Chmaj, W. Sokół, J. Wrona, *Historia*. Bydgoszcz; Warszawa; Lublin: Oficyna Wydawnicza Branta, 2006, s. 449.

¹⁰⁹ W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*. T. 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998, s. 125–130.

¹¹⁰ D. Bell, *Kulturowe sprzeczności kapitalizmu*. Tłum. S. Amsterdamski. Warszawa: PWN, 1994.

¹¹¹ Ibidem, s. 104.

¹¹² T. Mizia, *O Komisji Edukacji Narodowej*. Warszawa: PWN, 1972.

książka pt. *Nauka obyczajowa dla ludu*. W XIX stuleciu publikacja miała łącznie siedem wydań¹¹³.

Po akcie rozbioru Rzeczypospolitej przenikanie wzorów i obyczajów między warstwami społecznymi następowało szybciej niż miało to miejsce przedtem¹¹⁴. W procesie tym do przyczyn o największym znaczeniu zaliczone zostały: przenoszenie się zbankrutowanych i zubożałych ziemian do miast i tworzenie tam nowych skupisk ludzkich, proces urbanizacji i industrializacji, obowiązek szkolny dzieci, a także dostęp do informacji¹¹⁵, m.in. przez inicjowanie i uruchomienie wielu tytułów czasopism¹¹⁶.

Według Katarzyny Sierakowskiej utrata stanu posiadania (także na skutek uwłaszczenia chłopów: w zaborze pruskim edykt z 1811 r., w Galicji dokument z 1848 r., w Królestwie Polskim ukaz z 1864 r.) i brak możliwości prowadzenia dotychczasowego trybu życia poniekąd przekonywały część doświadczającego trudów społeczeństwa o tym, że „z braku majątku jedynym kapitałem na przyszłość dzieci, zwłaszcza dziewcząt, stało się ich wykształcenie”¹¹⁷. Warto dodać, że ludzie zamożni, otwarci na idee pozytywizmu, m.in. ustanawiali prywatne stypendia dla niezamożnej chłonnej wiedzy młodzieży przeznaczone na kształcenie się (jak np. magnat hrabia Władysław Zamoyski)¹¹⁸.

¹¹³ G. Piramowicz, *Nauka obyczajowa dla ludu*. Warszawa: w Drukarni Xięży Piarów, 1802; Warszawa: druk. Xsięży Misyonarzów, 1811; Warszawa: w druk. Kom. R.W.R. i O.P., 1829; Kraków: nakł. Dr. Nowakowskiego, 1876. Idem, *Nauka obyczajowa dla ludu osobiwie wiejskiego*. Warszawa: druk. Xsięży Piarów, 1814; Lwów: nakł. Jana Milikowskiego, 1845. Idem, *Nauka obyczajowa dla ludu wiejskiego*. Warszawa: Księgarnia J. Kaufmana i Spółki, 1862.

¹¹⁴ A. Chwalba, *Od redaktora...*, s. 427–434.

¹¹⁵ Zob. np. *Rola książki w integracji ziem polskich w XIX w.* Red. B. Kosmanowa. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Akademii Bydgoskiej, 2000.

¹¹⁶ Zob. np. G. Gzella, „*Pisma dla ludu*” pod zaborami w pierwszej połowie XIX wieku. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1994.

¹¹⁷ K. Sierakowska, *Rodzice, dzieci, dziadkowie... wielkomiejska rodzina inteligencka w Polsce 1918–1939*. Warszawa: Wydawnictwo „DiG”, 2003, s. 34.

¹¹⁸ Na temat ziemiańskich fundacji edukacyjnych w XIX i XX w. zob. M. Kocójowa, „*Przetrwać jako polski naród*”. *Rola fundacji ziemiańskich*

W opinii socjologa społeczeństwo ówczesne było zhierarchizowane. Jego górne warstwy składały się „z będącej w odwrocie arystokracji i szybko bogacących się kupców oraz właścicieli manufaktur, a później fabryk, dolne zaś z jeszcze mało zróżnicowanego ludu, czyli chłopów, służby i szybko rosnącej liczebnie klasy robotniczej”¹¹⁹. Powinno się dodać, że industrializacja terenów Polski przypada na wiek XIX¹²⁰.

Bibliografia potwierdza odpowiedź środowiska wydawców na zapotrzebowanie grup społecznych w zakresie poradnictwa dotyczącego *savoir-vivre'u*. W pierwszej połowie XIX w. opublikowane były polskie przekłady książek zawierających wiedzę, przypuszczalnie niezbędną, dla tych, którym przyszło urządzić swoje życie w zaistniałych warunkach. Z języka francuskiego były to m.in. *Rysy charakterystyczne złego wychowania*¹²¹ i *Przewodnik młodego wieku*¹²², z języka niemieckiego m.in. *O towarzyskości i obcowaniu z ludźmi*¹²³ czy publikacje oparte na dziele barona Adolpha von Knigge *Über den Umgang mit Menschen* ogłoszone pt. *O poznawaniu ludzi...*¹²⁴, *Pożycie*

w XIX i XX wieku. W: *Dziedzictwo. Ziemianie polscy i ich udział w życiu narodu*. Red. T. Chrzanowski. Kraków 1995, s. 240–256.

¹¹⁹ M. Marody, *Jednostka po nowoczesności. Perspektywa socjologiczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014, s. 39.

¹²⁰ J. Grad, *Kontynuacja i zmiana. Tradycja w przemianach społeczno-kulturowych w Polsce*. W: *Społeczna transformacja w refleksji humanistycznej*. Red. K. Zamiara. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora, 1994, s. 163–175.

¹²¹ L. Gaultier, *Rysy charakterystyczne złego wychowania, czyli uczynki i mowy przeciwne grzeczności, które moralisci tak starożytni jako i nowożytni za takie uznali*. Przekł. S. Borodzicz. Drukarnia Rządowa w Warszawie. Warszawa: [s.n.], 1817.

¹²² [F. R. de Lamennais], *Przewodnik młodego wieku*, przekł. z franc. Kraków: nakł. i druk. D. E. Friedleina, 1834.

¹²³ [K. F. Pockels], *O towarzyskości i obcowaniu z ludźmi*. Cz. 1–2. Przekł. A[ntoni]. G[liszczyński]. Warszawa: nakł. i druk. Zawadzkiego i Węckiego, 1819.

¹²⁴ [A. Knigge], *O poznawaniu ludzi z zewnętrznych oznak, podług starożytnych i nowoczesnych pisarzy oraz o obchodzeniu się z ludźmi chroniącem nas od licznych przykrości i nieszczęść*. Podług 13. wyd. dzieła A[dolfa] Knigge przez J[ana] N[epomucena] K[uirowskiego]. Warszawa: w Drukarni Braci Hindemith, 1857.

społeczne¹²⁵. Przykładów poradników polskich wydanych na terenie kraju dostarczają książki pisarki i pedagoga Klementyny Hoffmanowej pt. *O moralności dla kobiet*¹²⁶ oraz *O powinnościach kobiet*¹²⁷.

W drugiej połowie XIX stulecia bestsellerem wydawniczym stała się książka Louise Alquié de Rieuepeyroux. W przekładzie Zygmunta Sarneckiego pt. *Zwyczaje towarzyskie (le savoir-vivre) w ważniejszych okolicznościach życia przyjęte* została wydana po raz pierwszy w Krakowie w 1876 r.¹²⁸ W opracowaniu Edwarda Lubowskiego pt. *Kodeks światowy, czyli znajomość życia we wszelakich stosunkach z ludźmi: na podstawie dzieł pani d'Alq* opublikowano ją w Warszawie w 1881 r.¹²⁹ Z kolei

¹²⁵ [A. Knigge], *Pożycie społeczne, czyli o zachowaniu się z ludźmi*, podług Adolfa Knigge. Wadowice 1872.

¹²⁶ [K. Hoffmanowa], *O moralności dla kobiet*, przez autorkę *Pamiętki po dobrej matce* [Klementyna Hoffmanowa]. Kraków: w Drukarni Józefa Czecha, 1841. Wyd. 2. Kraków: w Drukarni Józefa Czecha, 1848.

¹²⁷ [K. Hoffmanowa], *O powinnościach kobiet*. T. 1–3, przez autorkę *Karoliny* [Klementyna Hoffmanowa]. Warszawa: w Drukarni Józefa Unger, 1849.

¹²⁸ [L. A. de Rieuepeyroux], *Zwyczaje towarzyskie (le savoir-vivre) w ważniejszych okolicznościach życia przyjęte, według dzieł francuskich spisane*. Tłum. Z. Sarnecki. Kraków: nakł. J. Wildta, 1876. Wyd. 2 popr. i pomnożone. Kraków: nakł. J. Wildta, 1876. Wyd. 3 popr. i pomnożone. Kraków: nakł. J. Wildta, 1883. [Seria I]. Wyd. 4 popr. i pomnożone. Kraków: nakł. J. Wildta, 1883. [Seria II]. Wyd. 4 popr. i pomnożone. Kraków: nakł. J. Wildta, 1883. Wyd. 3. Kraków: Spółka Wydaw. Pol., 1900. Wyd. 4. Kraków: Spółka Wydaw. Pol., 1903.

¹²⁹ [L. A. de Rieuepeyroux], *Kodeks światowy, czyli znajomość życia we wszelakich stosunkach z ludźmi: na podstawie dzieł pani d'Alq*. Ułożył Spirydion [właśc. nazw. Edward Lubowski]. Warszawa: nakł. Gebethner i Wolff, 1881. [Eadem], *Kodeks światowy, czyli znajomość życia we wszelakich stosunkach z ludźmi: na podstawie najlepszych źródeł*. Wyd. 2 przejr. i znacznie powiększone. Kraków: G. Gebethner i Sp., 1886. Wyd. 3 przejr. i znacznie powiększone. Warszawa: nakł. Gebethnera i Wolffa, 1892. Wyd. 4 przejr. i znacznie powiększone. Warszawa: nakł. Gebethnera i Wolffa, [1898]. Wyd. nowe. Warszawa: nakł. Gebethnera i Wolffa; Kraków: G. Gebethner i Sp., 1907. Wyd. nowe przerob. i uzup. Warszawa: nakł. Gebethnera i Wolffa; Kraków: G. Gebethner, [1911]. *Kodeks światowy, czyli znajomość życia we wszelkich stosunkach z ludźmi*. Wyd. nowe

Helena Wilczyńska na podstawie dzieła Francuzki przygotowała poradnik pt. *Dobry ton: przewodnik towarzyski i salonowy* wydany w 1878 r. we Lwowie. Poradnik *savoir-vivre'u* Madame de Rieupeyroux w polskich opracowaniach do 1900 r. ukazał się łącznie 11 razy, następnie jeszcze czterokrotnie do 1914 r. Po roku 1918 wydawcy rzadziej sięgali po tekst tej autorki¹³⁰.

Do kodeksów obyczajowych drugiej połowy XIX stulecia zaliczają się poradniki Ignacego Piotra Legatowicza, tj. *Podarek dla młodzieży*¹³¹ oraz *Dawna przodków naszych obyczajność*¹³². Do obiegu wydawniczego trafiły również opracowania zaangażowanego m.in. w prace redakcyjne nad polskim pismem „Nadgoplanin” Piotra Palińskiego¹³³. Należy odnotować pewną odmienność danych publikacji tego autora podanych w bibliografii poradników *savoir-vivre'u* Agnieszki Brzeziak i Barbary Bułat oraz w opracowaniu Marii Baar¹³⁴. Dotyczy to tytułów:

Prawidła grzeczności i przyzwoitości dla wszystkich stanów, a mianowicie dla kochanego ludu polskiego. Poznań 1897 (zob. A. Brzeziak, B. Bułat, *Poradniki savoir-vivre'u...*, poz. 113).

przerob. i uzup. Warszawa: nakł. Gebethnera i Wolffa; Kraków: G. Gebethner, druk. L. Anczyca, [1918].

¹³⁰ [L. A. de Rieupeyroux], *Zwyczaje towarzyskie (le savoir-vivre) w ważniejszych okolicznościach życia przyjęte*. Wyd. 5. Zakopane: nakł. Księgarni Podhalańskiej (A. Z. Zembaty); Poznań: M. Niemierkiewicz, [1919]. Wyd. 6. Kraków: nakł. Księgarni J. Czerneckiego, [1922].

¹³¹ I. P. Legatowicz, *Podarek dla młodzieży, to jest prawdy i zdania moralne dla pożytku uczących się obojej płci*. Wilno: nakł. aut., 1851.

¹³² I. P. Legatowicz, *Dawna przodków naszych obyczajność to jest Ustawy obyczajności, przyzwoitości, przystojności i grzeczności*. Wilno: nakł. aut., 1859.

¹³³ P. Paliński, *Prawidła przyzwoitości dla kochanych dzieciątek*. Strzelno: [brak danych], 1888 (zob. M. Baar, *Piotr Paliński: nauczyciel, redaktor, pisarz*. Wyd. 2 popr. i uzup. Poznań: Media-Expo Wawrzyniec Wierzejewski, 2011, s. 107); [P. Paliński], *Prawidła przyzwoitości dla kochanych dzieciątek, napisał ojciec Bogumił*. Poznań: W. Simon, 1895 (zob. A. Brzeziak, B. Bułat, *Poradniki savoir-vivre'u...*, poz. 109).

¹³⁴ M. Baar, *Piotr Paliński...*

Estetyka popularna, czyli prawidła grzeczności i przyzwoitości dla wszystkich stanów, a mianowicie dla kochanego ludu polskiego. Poznań 1897 (zob. M. Baar, Piotr Paliński..., s. 107).

W XIX stuleciu utrzymały się elitarne salony artystyczne, a obok nich jako nowe zaistniały również salony organizowane w kręgach burżuazji i bogatego mieszczaństwa oraz inteligencji¹³⁵. Wstęp na salony dawało „już nie tylko pochodzenie społeczne, ale również nieprzeciętny intelekt lub szczególne talenty”¹³⁶.

W tym czasie „polska inteligencja ukształtowała się, by wypełnić tę lukę, która powstała w wyniku utraty niepodległości”¹³⁷. Jako warstwa „dominująca kulturalnie”, w Polsce była to także „główna warstwa dziejotwórcza”¹³⁸. Już sama nazwa inteligencja „z chwilą, gdy weszła w powszechne użycie, stała się od razu nobilitującym określeniem [...]”¹³⁹.

Środowisko opiniotwórcze złożone z przedstawicieli „klasy umysłowej”, które wówczas zyskiwało na znaczeniu, kształtowało także normy zachowań. Warto dodać, że według nieodosobnionej opinii wzory obyczajowe inteligencji nawiązywały do tradycji szlacheckich. Przyczyniło się to, jak zaznaczyła D. Kałwa, do upowszechnienia nie całkiem prawdziwej tezy o szlacheckim rodowodzie inteligencji, albowiem znaczna jej część wywodziła się z rodzin mieszczańskich i chłopskich.

W środowiskach włościańskich obowiązywały reguły życia codziennego odrębne od praktyki innych warstw społecznych, jak np. brak

¹³⁵ A. Zadrożyńska, *Damy i galanci: o polskich zwyczajach towarzyskich*. Warszawa: Wydawnictwo Książkowe „Twój Styl”, 2004, s. 285.

¹³⁶ D. Kałwa, *Polska doby rozbiorów...*, s. 282–283.

¹³⁷ *Świadomość bycia inteligentem jest rzadkim zjawiskiem*. Rozmowa z profesorem Henrykiem Domańskim. W: P. Kulas, *Rozmowy o inteligencji...*, s. 72.

¹³⁸ *Trzeba robić coś więcej niż to, co należy do warsztatu*. Rozmowa z profesorem Andrzejem Mencwelem. W: P. Kulas, *Rozmowy o inteligencji...*, s. 106.

¹³⁹ P. Kulas, *Konserwatyzm, liberalizm i resentymenty*. W: *Ideologie codzienności*. Red. I. Kamińska-Szmaj, T. Piekot, M. Poprawa. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2009, s. 63.

codziennego, wyraźnego rozgraniczenia czasu pracy od czasu wolnego¹⁴⁰. Pierwsi profesorowie pochodzenia chłopskiego znaleźli się w gronie profesorów na Uniwersytecie Jagiellońskim na przełomie wieków XIX i XX¹⁴¹. Własne reguły życia towarzyskiego tworzyła również kształtująca się w XIX w. warstwa społeczna robotników¹⁴².

Z początkiem XX w. edukatorem, mistrzem *savoir-vivre'u*, stał się Bolesław Londyński, publikujący swoje poradniki pod pseudonimem Mieczysław Rościszewski. Tylko w okresie od 1900 do 1905 r. ukazały się cztery pozycje tego autora. Zwraca uwagę forma rekomendowania adresatom określonych umiejętności zawarta już w tytułach książek.

1900: *Wesele: poradnik dla wstępujących w związki małżeńskie*. Warszawa¹⁴³;

1905: *Dobry ton: szkoła pożycia z ludźmi wszelkich stanów...* Warszawa¹⁴⁴;

¹⁴⁰ S. Siekierski, *Przemiany w czytelnictwie*. W: *Życie po polsku, czyli o przemianach obyczaju w drugiej połowie XX wieku*. Łomża: Społeczne Stowarzyszenie Prasoznawcze „Stopka”, Oficyna Wydawnicza „Stopka”, 1998. s. 98–108; zob. też W. Korzeniowska, *Chłopski savoir-vivre. Przyczynek do badań nad komunikacją społeczną wsi górnośląskiej XIX wieku*. W: *Symbole kulturowe, komunikacja społeczna, społeczności regionalne*. Red. I. Bukowska-Floreńska. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1995, s. 49–54.

¹⁴¹ *Trzeba robić coś więcej niż to, co należy do warsztatu*. Rozmowa z profesorem Andrzejem Mencwelem. W: P. Kulas, *Rozmowy o inteligencji...*, s. 106.

¹⁴² Z początkiem nowego wieku ukazał się drukiem poradnik pt. *Wzorowa żona robotnika* (przełożony i przerobiony z niemieckiej książki Emila Kutschego. Dąbrowa: [s.n.] 1900).

¹⁴³ M. Rościszewski [właśc. Bolesław Londyński], *Wesele: poradnik dla wstępujących w związki małżeńskie*. Warszawa: nakł. A. G. Dubowskiego, 1900.

¹⁴⁴ M. Rościszewski [właśc. Bolesław Londyński], *Dobry ton: szkoła pożycia z ludźmi wszelkich stanów w stosunkach poufnych i ceremonialnych: umiejętność dystygowanego zachowania się w salonie, w teatrze, w resursie, w sklepie, na ulicy itp.: zwyczaje i obyczaje życia towarzyskiego w różnych jego przejawach: podręcznik praktyczny dla pań i panów*, opracowany według najświeższych źródeł obcych i osobistych spostrzeżeń autora. Warszawa: Jan Fiszer; Lwów: Księgarnia Narodowa, 1905. Dalsze wydania: Wyd. 2. Warszawa: nakł. Księgarni Jana Fiszera, 1913. Wyd. 3. Warszawa: nakł. Księgarni Jana Fiszera, 1918. Kraków [Lwów?], 1918. Wyd. 4. Warszawa: nakł. Księgarni Jana Fiszera, 1920.

1905: *Księga obyczajów towarzyskich: kodeks wypróbowanych przepisów...* Lwów¹⁴⁵;

1905: *Panna dorosła w rodzinie i społeczeństwie: podręcznik życia praktycznego...* Warszawa¹⁴⁶.

W latach międzywojennych, w 1921 r. we Lwowie ukazała się jeszcze jedna pozycja B. Londyńskiego pt. *Zwyczaję towarzyskie: [...] podręcznik praktyczny dla pań i panów*, która wznawiana była do wybuchu II wojny światowej¹⁴⁷.

Inną popularną pozycją wydawniczą dwudziestolecia od jej pierwszego wydania w 1903 r. okazał się poradnik pt. *Sto rad i upomnień udziela Józef siostrze swej Stefanii*¹⁴⁸.

Warto zauważyć, że potencjalny użytkownik poradników już na pierwszy rzut oka, na podstawie ich tytułów, dowiadywał się, czym jest „dobry ton” (*bon ton*), kto i gdzie powinien przestrzegać podanych zasad. Jak wypowiedział się Andrzej Chwalba: „Nowe obyczaje przejmowali zwłaszcza ci, którzy byli spragnieni awansu bądź chcieli potwierdzić swoją

¹⁴⁵ M. Rościszewski [właśc. Bolesław Londyński], *Księga obyczajów towarzyskich: kodeks wypróbowanych przepisów, porad i wskazówek [...] obowiązkami ludzi sfer i stanów w ich stosunkach wzajemnych: dzieło źródłowe w sześciu częściach, opracowane dla osób starszych i młodszych, dla Pań i Panów, bez względu na ich warunki materialne i stanowiska społeczne*. Lwów; Złoczów: nakł. i druk. Wilhelma Zukerkandla, [1905].

¹⁴⁶ M. Rościszewski [właśc. Bolesław Londyński], *Panna dorosła w rodzinie i społeczeństwie: podręcznik życia praktycznego dla dziewcząt polskich wszelkich stanów opracowany na podstawie licznych źródeł swojskich i obcych*. Warszawa: nakł. A. G. Dubowskiego, 1905.

¹⁴⁷ Dalsze wydania: Lwów: Spółka Nakł. Merkur, 1928. Wyd. 2. Warszawa: Biblioteka Dzieł Naukowych, 1930.

¹⁴⁸ J. Lenartowicz, *Sto rad i upomnień udziela Józef siostrze swej Stefanii*. [Przemyśl]: [s.n.], 1903. Wyd. 2. Lwów: XX. Pallotyni, 1909. Wyd. 3. Tarnów: nakł. aut., druk. Józefa Piza, 1916. Wyd. 4. Warszawa: Wydaw. Księży Pallotynów, 1927. Wyd. 5. Warszawa: Wydaw. Księży Pallotynów, 1928. Wyd. 6. Warszawa: Wydaw. Księży Pallotynów, 1930. Wyd. 7. Warszawa: Wydaw. Księży Pallotynów, 1937.

nową pozycję z racji wykształcenia czy bogactwa”¹⁴⁹. W opinii J. Grada „kultura mieszczańska nie uzyskała równorzędnej z kulturą ziemiańską pozycji. Pozostawała ponadto pod jej wyraźnym wpływem, przejmując wiele jej wartości i elementów szlacheckiego stylu życia”¹⁵⁰.

Jadwiga Szymczak-Hoff w książce pt. *Drukowane kodeksy obyczajowe na ziemiach polskich w XIX wieku*¹⁵¹ wyróżniła kilka grup publikacji z zakresu *savoir-vivre'u*: podręczniki dobrego wychowania, podręczniki dla podróżnych, dla chcących się podobać, podręczniki pisania listów, gier i zabaw towarzyskich, poradniki pedagogiczne o treści obyczajowej, poradniki dla ludu, zbiory toastów i powinszowań, kodeksy honorowe¹⁵².

Można dodać, iż w kilkunastu pierwszych latach XX w. (1900–1914) autorzy opublikowanych poradników zwracali się do użytkowników „wszystkich stanów”. Grupą „docelową” teoretycznie było całe społeczeństwo, tj.:

- *wszyscy, którzy tego potrzebowali*¹⁵³ czy to w kontakcie na gruncie prywatnym czy w kontakcie z osobami stanowiącymi bliskie otoczenie *w różnych chwilach życia*¹⁵⁴;

¹⁴⁹ A. Chwalba, *Od redaktora...*, s. 429.

¹⁵⁰ J. Grad, *Kontynuacja i zmiana...*, s. 171.

¹⁵¹ J. Szymczak-Hoff, *Drukowane kodeksy obyczajowe na ziemiach polskich w XIX wieku. Studium źródłoznawcze*. Rzeszów: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1982, s. 46.

¹⁵² Zob. też M. Chudzikowska-Wołoszyn, *Definicja XIX-wiecznej przystojności w pareniezie Ignacego Piotra Legatowicza*. W: *Życie prywatne Polaków w XIX w. „Moda i styl życia”*. Red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego; Olsztyn: Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych UWM, 2017, s. 203.

¹⁵³ Zob. F. Namysłowski ks., *Polityk czyli zbiór praktycznych uwag, jak się należy przyzwoicie zachować w towarzystwie i unikać najbardziej rażących nawyknień dla wszystkich, którzy tego potrzebują*. Kraków: nakł. aut., 1910. Wyd. 2 przejr. i rozsz. *Polityk, czyli zbiór praktycznych uwag, jak się należy przyzwoicie zachować w towarzystwie i unikać najbardziej rażących nawyknień: dla wszystkich, którzy chcą być porządnymi ludźmi*. Kraków: nakł. i druk. E. i K. Koziańskich, 1916.

¹⁵⁴ Zob. W. Galant, *Formy towarzyskie: prawidła i wskazówki przyzwoitego zachowania się w różnych chwilach życia*. Mikołów: K. Miarka, [1911]; dalsze

- ci, którzy reprezentowali węższe grupy, wyodrębnione na podstawie cech płci (młode panny, dorosłe panny)¹⁵⁵ i rodzaju aktywności (uczniowie)¹⁵⁶.

Podkreślenia wymaga zasięg możliwego odbioru oferowanych poradników. Jak bowiem zostało ustalone, „znajomość pisma stawała się powszechna w Europie dopiero pod koniec XIX w.”¹⁵⁷. Nie rozwijając tego wątku, należy zaakcentować, że był to czas (ostatnie lata XIX i pierwsze lata XX w.) wielkich odkryć, na miarę okresu, „który wydał Kopernika, Galileusza, Newtona”¹⁵⁸. Wśród ówczesnych wynalazków jest m.in. radio, które (po pierwszych zastosowaniach w komunikacji morskiej, w celach militarnych) wzbogaciło ofertę środków masowego przekazu informacji¹⁵⁹.

Wydarzenia okresu 1914–1918 w Europie odcisnęły swoje piętno na życiu społeczeństw, skutkując powstaniem nowej mapy państw europejskich. W państwie polskim odrodzonym w 1918 r. stopniowo

wydania: Mikołów; Warszawa: nakł. K. Miarki, 1912; Mikołów: Wydawn. Dzieł Ludowych K. Miarka, 1926.

¹⁵⁵ Np. N. Waterman, *Jaką młoda dziewczyna być powinna*. Tłum. E. Węclawska. Warszawa: nakł. Gebethnera i Wolffa; Kraków: G. Gebethner, 1912; J. Swobodówna, E. Horoszkiewiczowa, *O przyzwoitem zachowaniu się młodej panienki. O pielęgnowaniu zdrowia*. Kraków: nakł. Stowarzyszenia Nauczycielek, 1913.

¹⁵⁶ Np. J. Piątek (oprac.), *Zasady przyzwoitego zachowania się uczniów szkół średnich według Juliusza Wisnara*. Lwów: nakł. Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, 1912. Wyd. 2. *Zasady przyzwoitego zachowania się młodzieży szkolnej*. Lwów: nakł. Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych; Warszawa: E. Wende i Sp.: 1913. Wyd. 3. Lwów; Warszawa: Książnica Atlas, 1930. Wyd. 4. Lwów: Książnica Atlas, 1930. Wyd. 5 rozsz. *Zasady przyzwoitego zachowania się młodzieży męskiej*. Lwów: Książnica Atlas, [1939].

¹⁵⁷ A. Kłoskowska, *Socjologia kultury*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007, s. 201.

¹⁵⁸ W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*. T. 3. Warszawa: PWN, 1988, s. 273.

¹⁵⁹ W. Kubaczewska, M. Hermanowski, *Radio: historia i współczesność*. Poznań: Wyższa Szkoła Umiejętności Społecznych w Poznaniu, 2008.

budowano II Rzeczpospolitą. Ustrój stanowy zniosła dopiero konstytucja marcowa z 1921 r. Nowe warstwy i klasy, które powstały w miejsce wcześniejszych stanów, to: inteligencja, burżuazja, robotnicy, chłopci, robotnicy rolni, chłopci-posiadacze, arystokracja i ziemiaństwo¹⁶⁰. Według historyków, pomimo inwestycji w przemysł, w dwudziestolecie nie nastąpiło przekształcenie Polski z kraju rolniczego w kraj przemysłowy¹⁶¹.

W II Rzeczpospolitej już w 1919 r. ustanowiono dekret o obowiązku szkolnym osób w wieku od 7 do 14 lat, jednak nie był on realizowany w pełni, dlatego szkoła „powszechna pozostała niespełnionym marzeniem” części dzieci¹⁶². Anna Landau-Czajka ocenia krytycznie także reformę jędrzejewiczowską i sytuację po 1932 r. W efekcie bowiem, jak zauważa, wykształcenie w szkole powszechnej często nie dawało możliwości kontynuowania nauki, a elita miała być nauczana w gimnazjum. Bożena Krzywobłocka pisze, że dla kształcącej się młodzieży „punkt zwrotny w uczniowskim życiu stanowiła matura. «Człowiek z maturą» liczył się towarzysko, świadectwo to [...] stanowiło ekwiwalent szlacheckiego urodzenia lub posiadania majątku”¹⁶³.

Wieloaspektową charakterystykę życia w Polsce w okresie międzywojennym sporządziła Katarzyna Sierakowska¹⁶⁴. Jak podaje, nadal duże znaczenie miało kryterium przynależności do pewnych określonych kręgów towarzyskich. Można zauważyć, że poniekąd w praktyce realizowała się koncepcja Floriana Znanieckiego (por. podrozdział 1.2, przyp. 40). Przykładowo „środowisko ziemiańskie wówczas (przed

¹⁶⁰ A. Chwalba, *Od redaktora...*, s. 429.

¹⁶¹ E. Hornowska, W. J. Paluchowski, *System wartości realizowanych w procesie pracy u Polaków. Porównania międzykulturowe*. W: Społeczna transformacja w refleksji humanistycznej. Red. K. Zamiara. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora, 1994, s. 212.

¹⁶² A. Landau-Czajka, *Socjalizacja obywatelska dzieci i młodzieży*. W: Społeczeństwo międzywojenne: nowe spojrzenie. Red. W. Mędrzecki, J. Żarnowski. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2015, s. 143–152.

¹⁶³ B. Krzywobłocka, *Stare i nowe obyczaje*, s. 58.

¹⁶⁴ K. Sierakowska, *Rodzice, dzieci, dziadkowie...*, s. 16–17.

II wojną) nie potrzebowało podręczników *savoir-vivre'u*, bo własne zasady znało dzięki temu, że wpajano je od dziecka”¹⁶⁵.

Grupę inteligencji złożoną z przedstawicieli wolnych zawodów oraz nauczycieli szkół powszechnych, urzędników, pracowników umysłowych dzieliły znaczne różnice w: dochodach, poziomie życia, wykształceniu¹⁶⁶.

Trzeba tu wspomnieć, że na lata II Rzeczypospolitej przypadają inicjatywy społeczne mające na celu „poszerzanie szans i możliwości życiowych przedstawicieli różnych grup ludności”, np. aktywności sportowe, kulturalne¹⁶⁷. W postępowych kręgach osiągnięciem rzeczywistym był awans kobiet, licząc od zainicjowania w 1926 r. działalności w Polsce Stowarzyszenia Kobiet z Wyższym Wykształceniem (jakkolwiek samo dopuszczenie kobiet na wyższe uczelnie, dotąd przyjmujące jedynie studentów mężczyzn, nastąpiło w drugiej połowie XIX w.)¹⁶⁸.

Życie towarzyskie zajmowało wiele czasu przedstawicielom ówczesnej inteligencji. Do jego form należały m.in. cotygodniowe przyjęcia, spotkania kawiarniane i w domach prywatnych w niewielkim gronie, spotkania brydżowe¹⁶⁹. Do rozrywek włączone zostało kino. Sposobem spędzania wolnego czasu było słuchanie radia albo czytanie książek uznawane również przez bardziej ambitne rodziny robotnicze. W środowisku chłopskim tego rodzaju aktywność nie była akceptowana.

¹⁶⁵ T. Pruszek, *Ziemiański savoir-vivre*. Warszawa: Dom Wydawniczy PWN, 2014, s. 15.

¹⁶⁶ Obraz instytucji książki na tle społecznym i politycznym zob. J. Puchalski, *Książka w dwudziestolecie międzywojennym*. W: Na co dzień i od święta. Książka w życiu Polaków w XIX–XXI wieku. Red. A. Chamera-Nowak, D. Jarosz. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2015, s. 249–274.

¹⁶⁷ K. Sierakowska, *Kobieta i mężczyzna*. W: Społeczeństwo międzywojenne..., s. 175.

¹⁶⁸ S. Kurek-Kokocińska, *Kariery kobiet w nauce o książce, bibliotece i informacji w świetle ksiąg jubileuszowych, publikacji dedykowanych i autobiografii*. „Forum Bibliotek Medycznych” 2016, nr 1, s. 11–39.

¹⁶⁹ K. Sierakowska, *Rodzice, dzieci, dziadkowie...*, s. 94–95.

„Symbolizował[a] on[a] bowiem kulturę pańską, jako zachowanie bezproduktywne, godzące w tradycyjną kulturę chłopską, w której nie było miejsca na czas wolny”¹⁷⁰.

W okresie dwudziestolecia powstały i zostały wydane drukiem nowe opracowania poradników *savoir-vivre'u* niejako w odpowiedzi na warunki ekonomiczne, społeczne i na zjawiska w kulturze. Wydawcy sięgali wprawdzie po tytuły wcześniej przedstawione odbiorcom, ale rolę nauczycieli *savoir-vivre'u* podjęli już inni autorzy. W ofercie znalazł się m.in. *Kodeks towarzyski* napisany przez Seweryna A. Hartmana, opublikowany pod pseudonimem Sebastjan Arhens. Książka ta w krótkim czasie od jej premiery (1927) doczekała się kilku wydań do wybuchu II wojny światowej¹⁷¹.

Autorzy poradników decydowali o doborze wątków, które przekładały się na zakres wskazówek odnośnie do stosownego sposobu bycia¹⁷² i zachowania się względem członków rodziny oraz pozostałych domowników, wobec krewnych, znajomych i innych osób¹⁷³. Można pokusić się o zestawienie zagadnień poruszanych w poradnikach na podstawie książek zespołu autorskiego Maria Vauban i Michał Kurcewicz opublikowanych w latach 1928–1935.

¹⁷⁰ S. Siekierski, *Przemiany w czytelnictwie*, s. 100.

¹⁷¹ S. Arhens [właśc. Seweryn A. Hartman], *Kodeks towarzyski: jak powinien zachować się Człowiek Wytworny w domu i poza domem: podręcznik dobrych obyczajów towarzyskich, według ostatnich wymagań wychowania i życia*. Warszawa: Wydawnictwo Księgarni Popularnej, [1927]. Wyd. 3. Warszawa: Księgarnia Popularna, [1929]. Wyd. 5. Warszawa: Wydaw. Księgarni Popularnej, [1932].

¹⁷² Np. R. Zahorski, *Dobry ton nowoczesny: (kodeks towarzyski): jak zostać mężczyzną wytwornym: jak zostać wytworną kobietą*. Warszawa: „Świt”, [1929].

¹⁷³ Np. Well [właśc. Jadwiga Kiewnarska], *Dobre wychowanie na co dzień*. Poznań: Wydawnictwo Polskie R. Wegnera, [1931]; K. Berkanówna, *„Ty i ludzie”: o kulturze współżycia*. [Poznań]: Księgarnia Św. Wojciecha, 1933.

Tabela 1. Zagadnienia w poradnikach savoir-vivre'u Marii Vauban i Michała Kurcewicza

<i>Zasady i nakazy dobrego wychowania</i> ¹⁷⁴	<i>Jak składać wizyty i przyjmować gości</i> ¹⁷⁵	<i>Podstawy życia towarzyskiego</i> ¹⁷⁶
<ul style="list-style-type: none"> – zwyczaje życia codziennego – etykieta życia publicznego – stosunki towarzyskie – wizyty – przyjęcia i zabawy – kalendarz towarzyski – obyczaje wielkoświatowe – obyczaje dyplomatyczne – strój obowiązujący – sprawy honorowe – korespondencja 	<ul style="list-style-type: none"> – prezentacja – tytuły i zwroty – różne rodzaje wizyt – zaproszenie – przygotowanie mieszkania – herbatki – przyjęcia wystawne – przyjęcia skromniejsze – rozsądzenie gości – menu – dancingi, bale – utrzymywanie stosunków towarzyskich – unikanie niewłaściwości 	<ul style="list-style-type: none"> – życi[e] towarzyskie

Źródło: opracowanie własne.

¹⁷⁴ M. Vauban, M. Kurcewicz, *Zasady i nakazy dobrego wychowania: zwyczaje życia codziennego, etykieta życia publicznego, stosunki towarzyskie, wizyty, przyjęcia i zabawy, kalendarz towarzyski, obyczaje wielkoświatowe i dyplomatyczne, strój obowiązujący, sprawy honorowe, korespondencja: według zwyczajów współczesnych*. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1928. Wyd. 2. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1928. Wyd. 3. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1928. Wyd. 4. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1930. Wyd. 5. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1934. Wyd. 6. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1935.

¹⁷⁵ M. Vauban, M. Kurcewicz, *Jak składać wizyty i przyjmować gości: prezentacja, tytuły i zwroty, różne rodzaje wizyt, zaproszenie, przygotowanie mieszkania, herbatki, przyjęcia wystawne i skromniejsze, rozsądzenie gości, menu, dancingi, bale, utrzymywanie stosunków towarzyskich, jak unikać niewłaściwości*. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1934. Wyd. 2. *Jak składać wizyty i przyjmować gości*. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1935.

¹⁷⁶ M. Vauban, M. Kurcewicz, *Podstawy życia towarzyskiego: opracowane podług zwyczajów nowoczesnych*. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1935.

Sądząc po stopniu uszczegółowienia zagadnień w tych poradnikach, temat *savoir-vivre'u* jawił się jako wiedza specjalistyczna, zyskał na znaczeniu. Wątki zestawione w tabeli nie wyczerpują zakresu poradnictwa obecnego w publikacjach dotyczących *savoir-vivre'u* w dwudziestoleciu międzywojennym. Oprócz wymienionych wydawano przewodniki dotyczące zachowania się za granicą i w podróży¹⁷⁷. Publikowano też poradniki adresowane do środowisk zawodowych¹⁷⁸, do osób duchownych¹⁷⁹.

Podsumowując, należy stwierdzić, że przedstawiony w zarysie wykaz publikacji dotyczących *savoir-vivre'u* ukazuje, w jaki sposób ten rodzaj piśmiennictwa użytkowego wkomponowuje się w poszczególne etapy dziejów, składając się na całość historii życia społecznego. Z dokonanych analiz wynika, że publikowanie reguł *savoir-vivre'u* wynikało z określonego zapotrzebowania społecznego. Objęły one swoim zakresem rozległy obszar porozumiewania się ludzi i funkcjonowania we wspólnej przestrzeni życia – od zachowania się przy stole do trudnej sztuki prowadzenia rozmów towarzyskich i komunikacji w grupach.

Krótko mówiąc, „codziennność ujęta w normy społecznego współżycia” należy do obyczaju i ma długą tradycję. Na wzorcowe zachowania społeczne przekazywane w formie piśmienniczej, właściwej tej dziedzinie pisarstwa, miały wpływ procesy historyczne i kulturowe oraz postęp.

Według poglądu D. Simonides określona epoka wytwarza formy praktyczne życia codziennego oraz odpowiadające jej maniery (zob. podrozdział 1.1). W następnym okresie historii Polski, po II wojnie światowej, autorzy spisywali zasady *savoir-vivre'u* stosownie do danego czasu i jako poradniki publikowali je dla nowych grup adresatów.

¹⁷⁷ M. Gołąbowa, *Umiejętność zachowania się w domu i w świecie*. Warszawa: „Bluszcz”, [1928].

¹⁷⁸ Np. J. Wilczyński, *O dobrych zwyczajach akademickich i potrzebie ich chowania w Polsce*. Wilno: Księgarnia Kazimierza Rutkiego, 1932; S. Waka, *O dobrym zachowaniu się żołnierza*. Warszawa: Salezjańska Szkoła Rzemiosł, 1939.

¹⁷⁹ J. S. Pelczar, *Krótki podręcznik zwyczajów towarzyskich dla osób duchownych według „Ascetyki kapłańskiej”*. Wilno: druk Witolda Kopcia, 1911. Wyd. nowe popr. *Podręcznik zwyczajów towarzyskich: dla osób duchownych*. Włocławek: Księgarnia Powszechna, 1931.

2. BADANIA PUBLIKACJI Z ZAKRESU SAVOIR-VIVRE’U

Jak już powiedziano, podręczniki dobrego wychowania, księgi obyczajów, poradniki zachowań itp. publikacje, jako źródła wytworzone w różnych okresach, dostarczają informacji o życiu społecznym w zakresie, który był modelowany przez reguły savoir-vivre’u. Zwykło się mówić, że w savoir-vivrze zawarte są wzory świata realnego stosujące się do powitań (np. gesty, ukłony, słowa), jedzenia (np. posługiwanie się sztucami), podobania się (wzbudzania podziwu własną osobą) czy unikania niezręczności (gaf) i innych sytuacji w życiu prywatnym, w towarzystwie, w środowisku pracy. Z tego powodu po materiał, o którym mowa, sięgają autorzy w swoich badaniach poświęconych historii, społeczeństwu, tematom z dziedziny kultury.

2.1. Spojrzenie na polskie badania publikacji z zakresu savoir-vivre’u

W polskim piśmiennictwie naukowym publikacje dotyczące savoir-vivre’u posłużyły twórcom w związku z prowadzonymi badaniami, koncepcją lub sposobem realizacji dziedzinnego projektu badawczego. Ilustratywnymi przykładami są cytowane w tej pracy teksty Juliana

Krzyżanowskiego¹, Tadeusza Rojka², Wiesławy Korzeniowskiej³, Jacka Kolbuszewskiego⁴, Anny Starzec⁵, Janusza Tazbira⁶.

Jan Grad podjął temat społecznej świadomości wzoru człowieka kulturalnego, której elementem składowym są dobre obyczaje i uczestnictwo w kulturze. Przedstawił pogląd o zapotrzebowaniu (w końcowych latach wieku XX) na *savoir-vivre* w środowisku przedsiębiorców i menedżerów, klasy średniej. W ocenie autora „ukazało się w ostatnich latach kilka nowych tytułów poradników «dobrych manier», które szybko znalazły nabywców”, w czym „daje o sobie znać rzeczywiste zapotrzebowanie na «ludzi kulturalnych» respektujących zasady *savoir-vivre*'u”⁷.

Małgorzata Marcjanik, która zajmuje się m.in. etykietą językową, zdefiniowała termin ten następująco: „[...] zbiór przyjętych w danej społeczności wzorów językowych zachowań grzecznościowych, zwyczajowo przyporządkowanych określonym sytuacjom pragmatycznym”⁸. Poświęcając swoją uwagę działaniom językowym w sytuacjach

¹ J. Krzyżanowski, *Dzieje literatury polskiej*. Warszawa: PWN, 1970.

² T. Rojek, *Polski savoir-vivre*. Warszawa: „Interpress”, 1984.

³ W. Korzeniowska, *Chłopski savoir-vivre. Przyczynek do badań nad komunikacją społeczną wsi górnośląskiej XIX wieku*. W: *Symbole kulturowe, komunikacja społeczna, społeczności regionalne*. Red. I. Bukowska-Floreńska. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1995, s. 49–54.

⁴ J. Kolbuszewski, *Poradnik towarzyski*. W: *Słownik literatury popularnej*. Red. T. Żabski. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2006, s. 441–444.

⁵ A. Starzec, *Grzeczność czy grzeczności, czyli różne warianty kulturowego wzorca grzeczności*. W: *Sztuka życia, zasady dobrego wychowania, etykieta. O zmienności obyczaju w kulturze*. Red. K. Łeńska-Bąk, M. Sztandara. Opole: Uniwersytet Opolski, 2008, s. 239–254.

⁶ J. Tazbir, *Polska tytułomania*. W: *Sztuka życia, zasady dobrego wychowania ...*, s. 123–133.

⁷ J. Grad, *Zmiany wzoru człowieka kulturalnego w społeczeństwie polskim*. „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Pedagogiczne” 1997, nr 120, s. 12.

⁸ M. Marcjanik, *Etykieta językowa*. W: *Encyklopedia kultury polskiej XX w.* T. 2: *Współczesny język polski*. Red. J. Bartmiński. Wrocław: Wiedza o Kulturze, 1993, s. 271.

komunikowania się (m.in. towarzyskich), autorka sięga także do publikacji z zakresu *savoir-vivre'u*, np. w *Polskiej grzeczności językowej*⁹ nawiązując do książek J. Kamyczka (*Grzeczność na co dzień*) i T. Rojka (*Życie towarzyskie i domowe. Nowy savoir-vivre*), które nazywa wymiennie podręcznikami dobrego wychowania lub poradnikami *savoir-vivre'u*. Marcjanik jest zdania, że: „Podręczniki *savoir-vivre'u*, mające na celu kodyfikację normy grzecznościowej, z jednej strony utrwalają faktyczny stan grzeczności, z drugiej zaś – regulują zachowania grzecznościowe [...]”¹⁰. Autorka m.in. *Słownika językowego savoir-vivre'u* nie omieszczała przypomnieć jego odbiorcom, że zachowanie nieumiejętne czy niezajomość zasad „skazuje człowieka na miano osoby niewychowanej, o niskiej kulturze osobistej”¹¹ (skutkując np. ostracyzmem towarzyskim, wykluczeniem społecznym).

Językoznawczy temat niskiej jakości języka używanego w komunikowaniu się (jako następstwo osłabienia tabu obyczajowego) rozwinęły autorki artykułu pt. *Współczesne poradniki dobrych manier dla młodzieży wobec wulgaryzacji języka*. Wzięły pod uwagę wybrane poradniki dobrych manier z wieku XXI¹².

Inną grupę prac naukowych poświęconych publikacjom z zakresu *savoir-vivre'u* stanowią charakterystyki poradników wydanych w określonym przedziale czasu. Za przykład w tej kategorii niech posłuży monografia poradników dziewiętnastowiecznych autorstwa Jadwigi Szymczak-Hoff pt. *Drukowane kodeksy obyczajowe na ziemiach polskich w XIX wieku. Studium źródłoznawcze*¹³ (por. podrozdział 1.4).

⁹ M. Marcjanik, *Polska grzeczność językowa*. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. J. Kochanowskiego, 2000.

¹⁰ Ibidem, s. 69.

¹¹ M. Marcjanik, *Słownik językowego savoir vivre'u*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2014, s. 6.

¹² M. Kita, E. Piłat, *Współczesne poradniki dobrych manier dla młodzieży wobec wulgaryzacji języka*. W: Szkice o dojrzałości, kulturze i szkole. Red. M. Karwatowska, L. Tymiak. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2016, s. 65–80.

¹³ J. Szymczak-Hoff, *Drukowane kodeksy obyczajowe na ziemiach polskich w XIX wieku. Studium źródłoznawcze*. Rzeszów: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1982.

Polskim kodeksom obyczajowym z początku XX w. poświęciła uwagę Małgorzata Czapiga. W opinii tej autorki nowy wiek „nobilitował wykształcenie i inteligencję, zaczęto odchodzić od podziałów społecznych i «urodzenia» na rzecz «przyzwoitego wychowania»”¹⁴. Poradniki miały być pomocą dla osób ufających w swój życiowy sukces.

Wybrane pozycje (głównie współczesne) analizował Andrzej Słaboń. Do dokonujących się przeobrażeń obyczajowych zaliczył m.in. kształtowanie się nowych wzorów zachowań (wpływ innowacji technologicznych), ich deformalizację i formalizację, „przesunięcia między zachowaniami całkowicie wykluczonymi i zachowaniami dopuszczonymi”¹⁵.

Poradniki z końca XIX i pierwszych dekad XX w. przygotowane dla zakochanych badań i przedstawił Leszek Jazownik w artykule pt. *Miłosny savoir-vivre w świetle listowników dla zakochanych*¹⁶.

Wyodrębnić można podzbiór opracowań poświęconych jednostkowym publikacjom dotyczącym *savoir-vivre*'u lub ich autorom, przedstawionym z uwzględnieniem szerszego tła historycznego, całościowo lub pod określonym względem. Przykładu dostarcza tu literatura przedmiotowa *Dworzanina polskiego* Łukasza Górnickiego¹⁷ oraz analizy poświę-

¹⁴ M. Czapiga, *O przestrzeni w polskich kodeksach obyczajowych z początku wieku*. W: Tabu, etykieta, dobre obyczaje. Red. P. Kowalski. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2009, s. 112.

¹⁵ Zob. A. Słaboń, *Przemiany współczesnej obyczajowości: społeczna dynamika przewartościowania na przykładzie zmian kodeksów zachowań*. Kraków: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, 2006, s. 101.

¹⁶ L. Jazownik, *Miłosny savoir-vivre w świetle listowników dla zakochanych z końca XIX i początkowych dekad XX w.* „Filologia Polska: Roczniki Naukowe Uniwersytetu Zielonogórskiego” 2018, t. 4, s. 97–118.

¹⁷ M.in. „*Dworzanin polski*” Łukasza Górnickiego: *dzieło, inspiracje, autor*. Red. J. Dygul, M. Wojtkowska-Maksymiuk. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2016; A. Galewicz, „*Dworzanin polski*” i jego *włoski pierwowzór. Studium adaptacji*. Warszawa: „Semper”, 2006; D. Moszyńska, *Kształtowanie wzorca osobowości dworzanina polskiego według Łukasza Górnickiego*. W: *Osoba i osobowość – czynniki je kształtujące* [materiały z konferencji].

cone *Li livres dou tresor* Małgorzaty Frankowskiej-Terleckiej¹⁸. W opinii autorki Brunetto Latini, przeznaczył swoje dzieło dla szerokiego grona odbiorców spoza kręgów naukowych¹⁹.

Osiemnastowieczne dzieło Baltazara Gracjana w opisie naukowym przedstawił Stanisław Łoś. Hiszpański autor, jak czytamy, spisał zalecenia (zasady) „do użytku każdego, kto pragnąłby odegrać poważniejszą rolę w życiu zbiorowym”²⁰. Kilka szczegółów dotyczących tej publikacji (w tym datę pierwszego wydania: 1647) podał również edytor (1997) polskiego przekładu – Wydawnictwo Test²¹.

Ustawy obyczajności Ignacego Piotra Legatowicza²² poddała analizie Małgorzata Chudzikowska-Wołoszyn. Autorka podała, że człowiek obyczajny „miał bezwzględny obowiązek zadbania o swą powierzchowność, czyli przystojność”²³. Przedstawiła aspekty przystojności poddane

Red. M. Pietrzak. Łódź: Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, 2006, s. 265–274; M. Krzysztofik, *Elementy antropologii ciała w „Dworzaniu polskim” Łukasza Górnickiego*. W: *Nihil sine litteris: scripta in honorem professoris Venceslai Walecki*. Red. T. Nastulczyk, S. Siess-Krzyszkowski. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2017, s. 425–438.

¹⁸ M. Frankowska-Terlecka, *Skarbiec wiedzy Brunetta Latiniego: trzynastowieczna myśl encyklopedyczna jako wyraz tendencji do upowszechniania wiedzy*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo PAN, 1984.

¹⁹ W utworze sięga m.in. do Arystotelesa, wyklada naturę wad i cnót (roztropność, umiarkowanie, męstwo, sprawiedliwość), przedstawia dobra cielesne (piękność, szlachetność, zręczność, wzrost, zdrowie), dobra Fortuny (bogactwo, władza, sława), cnoty kontemplacyjne (wiera, miłość, nadzieja), sztukę retoryki, zagadnienie polityki/władzy.

²⁰ S. Łoś, *Wiek i klimat Baltazara Gracjana*. W: B. Gracián, *Wyrocznia podręczna*. Tłum. S. Łoś. Lublin: Wydawnictwo Test, 1997, s. 19.

²¹ B. Gracián, *Wyrocznia podręczna*.

²² To znaczy poradnik I. P. Legatowicza pt. *Dawna przodków naszych obyczajność, to jest Ustawy obyczajności, przyzwoitości, przystojności i grzeczności*. Wilno: nakł. aut., 1859 (zob. podrozdział 1.4).

²³ M. Chudzikowska-Wołoszyn, *Definicja XIX-wiecznej przystojności w parenezie Ignacego Piotra Legatowicza*. W: *Życie prywatne Polaków w XIX w.*

pod rozwagę czytelnika *Ustaw*, tj. czystość (ciała i ubrania), strój, fryzurę, dodatki (kapelusz, szal, rękawiczki i inne).

Osobie Piotra Palińskiego i jego dorobkowi, w tym poradnikom grzeczności, poświęciła opracowanie Maria Baar. Książka znana jako *Prawidła grzeczności i przyzwoitości*, napisana została – jak ocenia – celem podniesienia kultury bycia w różnych sytuacjach, nazywa ją prawdziwym skarbczykiem²⁴.

W bibliografii osobowej Zofii Stryjeńskiej widnieje naukowa wypowiedź poświęcona Profesor Hillar jako autorce *Światowca nowoczesnego versus Savoir-vivre*²⁵ (por. podrozdział 2.3).

W zwięzłym opisie Wanda Matras przedstawiła cykl pod nazwą „Demokratyczny *savoir-vivre*” autorstwa Jana Kamyczka drukowany na łamach krakowskiego tygodnika²⁶. Analizie językowo-stylistycznej poddała też porady, jakich Janina Ipohorska²⁷ udzielała swoim czytelnikom.

Przeprowadzona kwerenda bibliograficzna pozwoliła też zaobserwować realizacje wątków tematycznych sporządzone na podstawie publikacji dotyczących *savoir-vivre*'u. W tym obszarze można wskazać na istniejące opracowania.

Na podstawie *Złotej książki czeskiej kobiety* (*Zlatá kniha české ženy*) z 1908 r. współczesna autorka J. Czaplińska opisała, jak zapatrywano się

„Moda i styl życia”. Red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego; Olsztyn: Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych UWM, 2017, s. 214–215.

²⁴ M. Baar, *Piotr Paliński: nauczyciel, redaktor, pisarz*. Wyd. 2 popr. i użup. Poznań: Media-Expo Wawrzyniec Wierzejewski, 2011, s. 22–23.

²⁵ A. Jawor, *Dobre wychowywanie widziane przez kryształ, czyli savoir-vivre według Zofii Stryjeńskiej*. „Kultura i Edukacja” 2023, nr 139, s. 115–130.

²⁶ W. Matras, „Demokratyczny *savoir-vivre*” Jana Kamyczka. „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2008, z. 6, s. 175–184; zob. też eadem, *Janina Ipohorska, pierwsza dama „Przekroju”*. „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2008, t. 11, z. 1/2, s. 135–149.

²⁷ M. Czarnecka-Barcik, *Janina Ipohorska: język i styl, czyli specyfika porad Jana Kamyczka*. „Lingvarum Silva” 2018, t. 7, s. 53–63.

na wyprawę panny młodej (m.in. biblioteczka z zestawem książek) oraz jak próbowano wpłynąć na gust czytelniczek w zakresie ozdabiania domu²⁸.

Z uwzględnieniem treści wybranych ze starszych kodeksów został przedstawiony przez Kingę Raińską wątek panieński pt. *O pilności względem ubioru. Modna panna w świetle XIX-wiecznej literatury poradnikowej*²⁹. Autorka ta do literatury poradnikowej zaliczyła publikacje nazywane przez ich autorów i wydawców rozmaicie, m.in.: skarbiec porad, encyklopedia doręczna, rady praktyczne dla, poradnik, przewodnik dla, zasady, przestrogi (zbiór przestróg), prawidła, przepisy, złota książka, dobry ton, sposób zachowania, sztuka zachowania, księga obyczajów towarzyskich³⁰.

Wątki kobiece objęły więcej zagadnień. Ideał kobiety opisała Małgorzata Stawiak-Ososińska w książce pt. *Ponętna, uległa, akuradna... Ideał i wizerunek kobiety polskiej pierwszej połowy XIX w.*³¹ Charakterystykę pt. *Wzory obyczajowe dla kobiet w świetle kodeksów obyczajowych XIX i początków XX w.* sporządziła Jadwiga Szymczak-Hoff³². Przez tę autorkę zaprezentowany został również obraz kobiety pracującej pt. *Kobieta aktywna zawodowo w kodeksach savoir-vivre'u XIX i pierwszej połowy XX wieku*³³.

²⁸ J. Czaplińska, *Z kalendarza dobrze wychowanej czeskiej panny Anno Domini 1908*. W: *Sztuka życia, zasady dobrego zachowania...*, s. 187–193.

²⁹ K. Raińska, *O pilności względem ubioru: modna panna w świetle XIX-wiecznej literatury poradnikowej*. W: *Życie prywatne Polaków w XIX wieku...*, s. 245–262.

³⁰ Raińska w swojej analizie używa określenia *savoir-vivre*, np. „W omawianej epoce, kodeksy *savoir-vivre*, kategorycznie zabraniały młodym pannom...”, ibidem, s. 254.

³¹ M. Stawiak-Ososińska, *Ponętna, uległa, akuradna... Ideał i wizerunek kobiety polskiej pierwszej połowy XIX w. (w świetle ówczesnych poradników)*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2009.

³² J. Szymczak-Hoff, *Wzory obyczajowe dla kobiet w świetle kodeksów obyczajowych XIX i początków XX w.* W: *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w.* Red. A. Żarnowska, A. Szwarc. Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 1992, s. 67–79.

³³ J. Szymczak-Hoff, *Kobieta aktywna zawodowo w kodeksach savoir-vivre'u XIX i pierwszej połowy XX wieku*. W: *Kobieta i praca: wiek XIX i XX:*

Maria Bujnicka podjęła temat społecznego uprzywilejowania mężczyzn w XIX w. Czerpiąc z treści ówczesnych wybranych kodeksów *savoir-vivre'u* i na podstawie literatury polskiej, opisała „udręki mężczyzny dobrze ułożonego”, takie jak obowiązek grzeczności i galanterii dla kobiet, inicjatywności i aktywności, ukłonów i konwersacji³⁴.

Zagadnienie obyczajności i zdrożności na podstawie dziewiętnastowiecznego *savoir-vivre'u* badały Agnieszka Bąbel i Agata Grabowska-Kuniczuk, co przedstawiły w artykule pt. „Kodeks światowy” i „towarzyskie nieprzyzwoitości”³⁵.

Badanie zawartości publikacji o tematyce dotyczącej *savoir-vivre'u* dało Jadwidze Szymczak-Hoff asumpt do podjęcia innych jeszcze wątków życia społecznego. Chodzi tu o opis relacji w rodzinie zamieszczony w artykule pt. *Rodzice i dzieci, norma obyczajowa na przełomie XIX i XX w.*³⁶ oraz o temat jesieni życia opisany w tekście pt. *Starość w kodeksach savoir-vivre'u drukowanych na ziemiach polskich w XIX i pierwszej połowie XX wieku*³⁷.

zbiór studiów. Red. A. Żarnowska, A. Szwarc. Warszawa: Wydawnictwo „DiG”, 2000, s. 245–253.

³⁴ M. Bujnicka, *Udręki mężczyzny dobrze ułożonego, czyli salon i etykieta w drugiej połowie XIX wieku*. W: Poszukiwanie realności. Literatura – dokument – Kresy, prace ofiarowane Tadeuszowi Bujnickiemu. Red. S. Gawliński, W. Lięga. Kraków: Universitas, 2003, s. 115–126.

³⁵ A. Bąbel, A. Grabowska-Kuniczuk, „Kodeks światowy” i „towarzyskie nieprzyzwoitości”: zakazy i nakazy w polskich dziewiętnastowiecznych poradnikach „*savoir-vivre'u*”. „Napis: tom poświęcony literaturze okolicznościowej i użytkowej” 2009, ser. 15, s. 225–241.

³⁶ J. Szymczak-Hoff, *Rodzice i dzieci, norma obyczajowa na przełomie XIX i XX w.* W: Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX. Red. A. Żarnowska, A. Szwarc. Warszawa: Wydawnictwo „DiG”, 1997, s. 59–70.

³⁷ J. Szymczak-Hoff, *Starość w kodeksach savoir-vivre'u drukowanych na ziemiach polskich w XIX i pierwszej połowie XX wieku*. W: Amico, socio et viro docto: księga ku czci profesora Andrzeja Kazimierza Banacha. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2015, s. 149–156.

J. Szymczak-Hoff (J. Hoff) w swoich publikacjach przedstawiła również inne wątki w świetle publikacji z zakresu *savoir-vivre'u* XIX w., takie jak higiena, zachowanie się przy stole, miejsce wykształcenia we wzorze człowieka dobrze

Wgląd w treść poradników z zakresu *savoir-vivre'u* pochodzących z podobnego okresu (1806–1939) zaowocował tekstem napisanym przez Annę Zdanowicz³⁸. Dzięki autorce poznajemy opinie i stosunek do czytania wyrażony przez twórców publikacji z zakresu *savoir-vivre'u* przedstawiony w artykule w opisie i za pomocą wyimków z historycznych źródeł. Pochwała czytania i czytających poniekąd przeplata się z niełaską wobec praktykujących lekturę.

(Niejako poza tematem skupionym na publikacjach z zakresu *savoir-vivre'u*, lecz warto podać, że Anna Nosek w oparciu o analizę poradników tematycznych poświęconych czytelnictwu przedstawiła temat wychowawczej roli czytania, z uwzględnieniem zabiegów poetyckich zastosowanych przez autorów analizowanych przez nią książek³⁹).

W oparciu o książki i książeczki dla dzieci z różnych grup wiekowych opublikowane w latach 2006–2011, a dotyczące dobrych manier, *savoir-vivre'u* czy *bon tonu*, Bernadeta Niesporek-Szamburska przeanalizowała zagadnienie dydaktyzmu w literaturze dla niedorosłych odbiorców⁴⁰.

Kończąc prezentację badań publikacji na temat *savoir-vivre'u*, ująć należy też opracowania, w których kwestie te nie stanowią zasadniczego przedmiotu wypowiedzi naukowej, jak np. przywołane w tej pracy publikacje Edyty Zierkiewicz i Małgorzaty Jacyno (por. podrozdział 1.3).

wychowanego i inne. Zob. *Wybór ważniejszych publikacji 1971–2014*. W: Człowiek, społeczeństwo, źródło. Studia dedykowane profesor Jadwidze Hoff. Red. S. Kozak [i in.]. Rzeszów 2014, s. 17–22.

³⁸ A. Zdanowicz, *Pożytki i szkody płynące z lektury według poradników savoir-vivre'u z lat 1806–1939*. W: *Zalecenia i przestrogi lekturowe XVI–XX w.* Red. M. Jarczykowa. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2012, s. 82–97.

³⁹ A. Nosek, „*Źródło siły i szczęścia*”. *Pochwały książki, korzyści płynące z lektury na kartach polskich poradników czytelniczych z dwudziestolecia międzywojennego*. „Przegląd Humanistyczny” 2011, R. 55, nr 3, s. 35–43.

⁴⁰ B. Niesporek-Szamburska, *Dobre maniere, czyli o dydaktyzmie we współczesnej literaturze dziecięcej*. W: *Nowe opisanie świata. Literatura i sztuka dla dzieci i młodzieży w kręgach oddziaływań*. Red. B. Niesporek-Szamburska, M. Wójcik-Dudek. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2013, s. 55–70.

Jeszcze innym przykładem jest artykuł Anny Zawadzkiej pt. *Jednostka nowoczesna, człowiek kulturalny. O drukowanym poradnictwie dla młodzieży w latach 70*. Jego autorkę zainteresowały dziedziny życia objęte adresowanym poradnictwem danego czasu. Ilustratywnie przywołuje pewne tytuły (w tym z zakresu *savoir-vivre*'u), a niektóre komentuje (np. „Niejeden poradnik z zakresu seksuologii zawierał przynajmniej rozdział poświęcony *savoir-vivre*’owi”⁴¹) i ocenia (np. wysoko ocenia *Savoir-vivre dla nastolatków* Kamyczka „w porównaniu z dyskursem poradnikowym” obecnym na łamach uwzględnionych w artykule czasopism)⁴².

Z przeglądu, który nie ma na celu sporządzenia kompletnej bibliografii polskich badań publikacji dotyczących *savoir-vivre*'u, wynika, że perspektywa badawcza zorientowana tematycznie dostarczyła opracowań naukowych opartych na eksploracji tego rodzaju źródeł, przynosząc nową wiedzę (historyczną, literaturoznawczą, kulturową, językoznawczą) o życiu i codzienności człowieka. Wydaje się ona również obiecująca dla podjętego tematu.

W toku przeprowadzonej kwerendy nie napotkałam pracy naukowej badającej publikacje o tematyce *savoir-vivre*'u z okresu po II wojnie światowej pod kątem treści poświęconych książce. Spojrzenie, które przedstawiam, jest próbą opisu tego zagadnienia w ujęciu bibliologicznym.

2.2. Postawy i zachowania związane z książką: badania własne

Temat

W prezentowanym opracowaniu celem ogólnym jest odkrycie publikacji o tematyce *savoir-vivre*'u, które zawierają treści z zakresu kultury w obszarze książki. W zakresie zainteresowań autorki jest

⁴¹ Tu chodziło o publikację M. Dańkowskiej pt. *W cztery oczy* (Warszawa 1973) oraz M. Kozakiewiczą pt. *Zanim staniecie się kobietami* (Warszawa 1973).

⁴² A. Zawadzka, *Jednostka nowoczesna, człowiek kulturalny. O drukowanym poradnictwie dla młodzieży w latach 70*. „Teksty Drugie” 2019, z. 3, s. 126–147.

savoir-vivre jako przekaz poświęcony książce, zarówno w aspekcie materialnym, jak i duchowym oraz kulturowym. Podjęty temat nie ma jeszcze literatury przedmiotu.

Celowość

Za przedmiot zamierzonych działań badawczych obrano treści związane z książką obecne w publikacjach z zakresu savoir-vivre'u. Celem niniejszej pracy jest ustalenie istnienia i rozpoznanie rodzajów wzorów zachowań związanych z książką, które zaliczone zostały do kanonu savoir-vivre'u w okresie objętym badaniem, a myślą przewodnią wyznaczającą cel i kierunek podjętego tematu jest zwrócenie uwagi na całościowość kultury osobistej, w rozumieniu której mieści się czynny kontakt z książką.

Zachowania związane z książką będą rozumiane jako wszelkie aktywności w tym zakresie, o jakich mowa na kartach publikacji o tematyce dotyczącej savoir-vivre'u, obejmujące rozmaite konteksty życiowe jednostki⁴³.

Metoda

W przebiegu przeprowadzonego badania kluczowe było pytanie o przestrzenie książki w świetle savoir-vivre'u. Postępowanie badawcze objęło analizę dyskursu i analizę narracji. W pierwszej kolejności polegało na wydobyciu zapisanych wskazówek, zasad i spostrzeżeń autorów, a następnie na rozpatrzeniu tych treści, odczytaniu zapatrywań oraz przekazanych refleksji.

Kierunkowe pytania badawcze miały na celu ustalenie:

- w jakim stopniu skodyfikowane w pewien sposób wzory uwzględniają temat książki;
- w jakim zakresie odkryte w badanych źródłach wzory uwzględniają temat i zachowania związane z książką;

⁴³ Skorzystano z objaśnienia terminu „zachowania informacyjne” w: S. Cisek, *Zachowania informacyjne – wybrane aspekty*. „Biuletyn EBIB” 2017, nr 3 (173), s. 1–11 [online] <https://ebibojs.pl/index.php/ebib/article/view/129/131> [dostęp: 13.04.2024].

- w jakim stopniu i zakresie włączają określone wskazania dotyczące książki do dziedziny zachowań znamionujących kulturę osobistą jednostki.

Krytyczna analiza materiału zastosowana jako metoda naukowa doprowadziła do wydobywania wątków tematycznych i opisanie wiedzy, jaka została przekazana do wiadomości użytkowników. Inaczej mówiąc, przeanalizowano, w jakim zakresie przekaz obecny w poradnikach *savoir-vivre*'u przygotowuje do praktykowania zachowań związanych z książką bądź o zachowaniach takich przypomina jako właściwych (przysługujących) „człowiekowi dużej kultury” i oczekiwanych od niego.

Źródła

Stan publikacji dotyczących *savoir-vivre*'u w okresie objętym badaniem został ustalony na podstawie kwerendy zrealizowanej za pośrednictwem bieżącej bibliografii narodowej (w dostępie cyfrowym).

Czynność wyboru pozycji polegała na użyciu wypróbowanych kluczy wyszukiwawczych, formalnych (takich jak słowa kluczowe w tytule, w rekordzie) i rzeczowych (takich jak temat, gatunek, hasło). Wyszukiwanie było obarczone szumem informacyjnym, zwłaszcza że kwerenda objęła okres ponad pół wieku, podczas którego w metodzie odwzorowania cech treściowych dokumentów zachodziły zmiany.

Przedmiotem ustalenia w badaniu bibliograficznym były pierwsze wydania w Polsce tytułów poszczególnych publikacji w przyjętym zasięgu chronologicznym. Dokonane rozpoznanie było etapem przygotowawczym docelowego zamierzenia badawczego.

Zasięg czasowy

Zrealizowane badanie zasięgiem swoim objęło odcinek historii, tj. czas zamknięty, jeszcze obecny w pamięci jej świadków. Okres badawczy odgraniczają dwie cezury.

Cezurę dolną wyznacza rok 1944 jako początek zdarzeń po II wojnie światowej, które miały wpływ na sytuację polityczno-społeczną i inne dziedziny życia w Polsce przez ponad cztery dekady. Warto przypomnieć, że lata 1944–1947 historycy określają jako okres przejściowy,

„w oficjalnych dokumentach i wystąpieniach nie zapowiadano jeszcze utworzenia w Polsce państwa socjalistycznego”⁴⁴. Mowa tu o ustawie konstytucyjnej z 4 lutego 1947 r. o wyborze Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej oraz o ustawie konstytucyjnej z 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej. Zadaniem Sejmu Ustawodawczego, wybranego „po sfalszowanych wyborach parlamentarnych z 19 stycznia 1947 r., było uchwalenie nowej konstytucji. Ostatecznie w ósmą rocznicę ogłoszenia Manifestu PKWN (w którym już 22 lipca 1944 r. Komitet ten uznał się za jedyną legalną władzę”⁴⁵), uchwalona została w 1952 r. Konstytucja PRL.

Użyte w podtytule niniejszej pracy uściślenie jej zasięgu czasowego w formie nazwy własnej o określonym rodowodzie – PRL – jest skrótem rozpoznawalnym. Faktycznie w zasięgu badania znalazły się publikacje dotyczące *savoir-vivre’u* ogłoszone drukiem od 1944 r.

Cezura końcowa prezentowanej książki wyznaczona została na rok 2008, znamienny ze względu na ekspansję czołowego medium społecznościowego, jakim jest Facebook (założony przez Marka Zuckerberga w 2004 r.), na rynek polski⁴⁶. Facebook zaliczany jest do Web.2.0, z którym zwykło się łączyć „wkroczeni[e] szarego internauty w tworzenie treści i koniec Internetu czysto komercyjnego [...]”⁴⁷.

Istnieje obfita bibliografia piśmiennictwa poświęconego różnym mediom społecznościowym (narzędzie przekazu: strony i aplikacje oraz przekaz). W opinii autorów dały one możliwość otwierania i utrzymywania w sieci swojego konta, udziału w serwisach jako twórcy treści internetowych, uczestniczenia w grupach i utrzymywania za ich pośrednictwem wirtualnych kontaktów, wymiany treści i poglądów, tworzenia *public relations*.

⁴⁴ M. Chmaj, W. Sokół, J. Wrona, *Historia*. Bydgoszcz; Warszawa; Lublin: Oficyna Wydawnicza Branta, 2006, s. 295.

⁴⁵ Ibidem, s. 290–297.

⁴⁶ K. Mazurek, *Facebook, od portalu społecznościowego do narzędzia polityki*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 2018, s. 60–61.

⁴⁷ M. Kozłowski, *Employer branding, budowanie wizerunku pracodawcy krok po kroku*. Wyd. 2 uzup. Warszawa: Wolters Kluwer, 2016, s. 33.

Zakres czasowy objęty badaniem w niniejszej pracy jest zróżnicowany. W kraju po okresie PRL nastąpiły lata przemian ustrojowych oraz przemian gospodarczych (przejście do gospodarki wolnorynkowej), a także zmiany stosunków z innymi państwami. W zaistniałych okolicznościach polityczno-społeczno-gospodarczych powstawały i były publikowane różne zbiory i omówienia zasad *savoir-vivre'u*, które modelowały zachowania osób w ich życiu osobistym, towarzyskim i zawodowym.

Warto dodać, że na lata 60. XX w. datowana jest trzecia rewolucja przemysłowa, która wprowadziła na rynek komputery oraz umożliwiła automatyzację produkcji wyrobów, a także dalsze nasycanie procesów przemysłowych i codziennego życia elektroniką⁴⁸.

Z uwagi na tempo rozwoju technologii zaledwie pół wieku później nastąpił czas określany jako czwarta rewolucja przemysłowa, która rozpowszechnia technologie sieciowe, wirtualną rzeczywistość oraz Internet rzeczy, sztuczną inteligencję i inne⁴⁹. Jest mowa o wizji społeczeństwa 5.0⁵⁰. Ten okres wykracza jednak poza przyjęty zasięg badania.

⁴⁸ Jeszcze inny punkt widzenia na społeczeństwo współczesne uwzględnia podział na pokolenia funkcjonujące we współczesnej organizacji zaprezentowany w 2007 r. przez C. Marstona. Podaję za: *ibidem*, s. 23: (1) osoby urodzone przed II wojną, (2) generacja *baby boomers* (urodzona około 1946 do lat 60.), (3) pokolenie X (osób urodzonych w latach 1965–1979); (4) pokolenie Y/milenium (osób urodzonych między późnymi latami 70. do połowy lat 90.); (5) generacja Z (osób urodzonych w okresie od wczesnych lat 90. do połowy pierwszej dekady XXI w.).

⁴⁹ Zob. Ł. Sarowski, *Od internetu web 1.0 do internetu web 4.0 – ewolucja form przestrzeni komunikacyjnych w globalnej sieci*. „Rozprawy Społeczne” 2017, vol. 11, nr 1, s. 32–39 [online] <https://rozprawyspoleczne.edu.pl/od-internetu-web-1-0-do-internetu-web-4-0-ewolucja-form-nprzestrzeni-komunikacyjnych,110907,0,1.html> [dostęp: 13.04.2024]; zob. też J. Balcewicz, *Społeczeństwo informacyjne w czasach cyfrowej rewolucji – o zjawisku bańki informacyjnej i jego następstwach*. W: *Zjawisko dezinformacji w dobie rewolucji cyfrowej*. Państwo, społeczeństwo, polityka, biznes. Red. M. Wrzosek. Warszawa: NASK Państwowy Instytut Wydawniczy, 2019, s. 25–28.

⁵⁰ Zob. J. Kreft, *Władza platform, za fasadą Google, Facebook i Spotify*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Naukowych Universitas, 2022.

Krótko mówiąc, po roku 2008, z racji postępu w dziedzinie technologii informacyjno-komunikacyjnych, nastąpił rozwój „masowego rynku popkultury”⁵¹, rozkwit „wysoce mediatyzowanej” kultury i komunikacji⁵², zaistniały nowe narzędzia (lajki, zasięgi), które „przesuwają akcent z kapitału ekonomicznego na kapitał społeczny”, co poniekąd podaje w wątpliwość rozpoznany porządek, w tym także dorastania („nie ma tu działań zgodnych z habitusem”⁵³). Tak więc wytworzyły się uwarunkowania, które mogły mieć wpływ na wzorce zachowań uczestników życia społecznego⁵⁴ oraz na sytuację publikacyjną w zakresie *savoir-vivre*’u⁵⁵. Z tych względów uchwycenie treści związanych z książką za okres ostatnich 15 lat wymaga innej metody i osobnego opracowania.

⁵¹ T. Szlendak, K. Olechnicki, *Nowe praktyki kulturowe Polaków. Megacelebracje i subświaty*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2017, s. 44.

⁵² Zob. A. Słaboń, *Obyczajowość sieciowa. U podstaw teorii zmiany kulturowej*. W: *Obyczajowość polska początku XXI wieku w procesie przemian*. Red. B. Łaciak. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak, 2014, s. 214–253; zob. też *Homo legens czy homo consumens? Czytelnik i książka w XXI wieku*. Red. A. Has-Tokarz, R. Malesa. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2014; R. Sulima, *Powidoki codzienności: obyczajowość Polaków na progu XXI wieku*. Warszawa: Iskry, 2022.

⁵³ M. Marody, *Jednostka po nowoczesności. Perspektywa socjologiczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014, s. 248. Zob. też U. Jarecka, *Kompetencje medialne kształtowane przez nowe media: „cud ignorancji”*. W: *Przemiany kulturowe we współczesnej Polsce: ramy, właściwości, epizody*. Red. J. Kurczewska. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii, 2016, s. 477–493.

⁵⁴ Na przykład według opinii U. Jareckiej „Kultura staje się coraz bardziej pospolita: literatura klasyczna to obecnie raczej zestaw tytułów, które znane są ze słyszenia”. Zob. U. Jarecka, *Kompetencje medialne kształtowane przez nowe media...*, s. 478.

⁵⁵ Przykładowo: autorzy publikacji dotyczących *savoir-vivre*’u, A. Jarczyński (*Z klasą, na luzie. Dobre maniery, zdrowy rozsądek i sztuka łamania zasad*. Kraków: Litera Nowa, 2017) jest gospodarzem bloga pod nazwą *Dobremanier24*; M. Pierzchała (*Czółenka czy szpilki? Poradnik savoir-vivre dla kobiet gotowych na sukces z klasą*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2017) gospodynią bloga pt. *Sukces z klasą*.

Dobór źródeł

Zbiór przeróżnych publikacji na temat savoir-vivre'u należało przesiać, aby wydzielić teksty przeznaczone do badania pod kątem wyznaczonych celów. Dobór źródeł na potrzeby prezentowanej pracy miał charakter podmiotowy, niemniej jednak brano pod uwagę takie właściwości publikacji z zakresu savoir-vivre'u, jak tematyka, adres czytelniczy, czas publikacji.

Przesłanka tematyczna miała na celu oparcie wyboru źródeł do analizy na kryteriach rzeczowych. Kierując się wyraźnym wskazaniem autorów publikacji, wyłączono z analizy poradniki savoir-vivre'u dotyczące ubioru, gościnności i kultury stołu, kultury języka, flirtowania i relacji damsko-męskich czy porad domowych.

Przesłanka adresowa brała pod uwagę publikacje dotyczące savoir-vivre'u o charakterze ogólnym („dla wszystkich”), ale też dla grup społecznych (m.in. kobiet, nastolatków, jednostkowo dla dzieci) i szeroko rozumianych grup aktywnych zawodowo (biznesmenów, menedżerów). Wyłączono z analizy publikacje na temat savoir-vivre'u adresowane do grup użytkowników (np. żeglarzy, duchowieństwa) i do grup zawodowych (np. milicjantów, sekretarek, sprzedawców).

Przesłanka reprezentatywnego wyboru zakładała uwzględnienie publikacji dotyczących savoir-vivre'u wydanych w każdej z dekad objętych zasięgiem chronologicznym badania. To formalne kryterium obarczone było trudnością dotarcia do materiałów, zwłaszcza starszych, wydanych w okresie, gdy działalność publikacyjna pozostawała pod kontrolą państwa. Po transformacji ustrojowej, gdy oferta wydawnicza publikacji na temat savoir-vivre'u była zdecydowanie większa, dały znać o sobie trudności typowania.

Wybór oparty na „ekstrapolacjach” bywał niejednokrotnie nietrafny, albowiem w trakcie badania zawartości dokumentu okazywało się, że autorzy publikacji nie poruszyli w jej treści wątku książki jako elementu kultury osobistej. Przykładami takiego zjawiska są: *Kultura słowa i gestu*⁵⁶,

⁵⁶ Z. Kosińska, *Kultura słowa i gestu*. Warszawa: Ministerstwo Sprawiedliwości, 2005.

*Savoir vivre, podręcznik w pilnych potrzebach*⁵⁷, *Poradnik dobrych obyczajów*⁵⁸, *Dobre obyczaje*⁵⁹ czy poradniki z gatunku biznesowych i zawodowych tłumaczone na język polski – *Formy towarzyskie w życiu zawodowym*⁶⁰, *Savoir-vivre w biznesie*⁶¹ lub *Współczesna etykieta pracy*⁶².

2.3. Obraz publikacji z zakresu savoir-vivre'u

W tej części, w zwięzłym opisie zwrócę uwagę na pewne charakterystyczne rysy rozwoju publikacji o tematyce savoir-vivre'u w okresie PRL i III Rzeczypospolitej do 2008 r. włącznie. Zastosowany układ według dekad ma tu charakter porządkujący.

W niezbędnym skrócie przypomnieć należy, że po II wojnie światowej w Polsce wskutek decyzji politycznych zaistniały przesłanki nowej sytuacji gospodarczej i społecznej (reforma rolna – 1944 r., nacjonalizacja przemysłu – 1946 r.; zagospodarowanie Ziemi Odzyskanych – 1945 r.).

W odradzającym się kraju, w okresie kształtowania na nowo stosunków społecznych, zaprezentowana została w 1946 r. pozycja wydawnicza pt. *Sztuka uprzejmości: zasady i formy dobrego wychowania*⁶³. Tytuł ten nie

⁵⁷ S. Krajski, *Savoir vivre, podręcznik w pilnych potrzebach*. Warszawa: Agencja SGK Ewa Jadwiga Krajska, 2006.

⁵⁸ M. Iwaszkiewicz, *Poradnik dobrych obyczajów profesora Michała Iwaszkiewicza*. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz, 2006.

⁵⁹ A. Frączek, *Dobre obyczaje, czyli w lekkim tonie o bon tonie*. Warszawa: Wydawnictwo „Arkady”, cop., 2008.

⁶⁰ R. Bartels, *Formy towarzyskie w życiu zawodowym*. Tłum. A. Szczepańska. Warszawa: „J&BF”, 1996.

⁶¹ A. M. Sabath, *Savoir-vivre w biznesie. Nowoczesne rady na miarę XX wieku*. Tłum. M. Strzelec, L. Żołędziowski. Warszawa: „Amber”, 2000.

⁶² L. Jabłonowska, G. Myśliwiec, *Współczesna etykieta: standardy zachowań, elegancji, rozmowy, gestów i konsumpcji*. Warszawa: SGH. Oficyna Wydawnicza, 2002.

⁶³ G. Olechowski, *Sztuka uprzejmości: zasady i formy dobrego wychowania*. Poznań: nakł. Księgarni Św. Wojciecha, 1946.

był całkiem nowy, jako że książka znalazła się na rynku wydawniczym w 1936 r. (następnie w drugim wydaniu w 1938 r.). Na jej zawartość składała się *Przedmowa: zasady dobrego wychowania* pióra Gustawa Olechowskiego⁶⁴ oraz *Formy dobrego wychowania* spisane przez Irenę Stypiankę⁶⁵. Po śmierci współautorki ogłoszone zostało drukiem wydanie sygnowane przez G. Olechowskiego.

Poradnik *Sztuka uprzejmości* okazał się w swoisty sposób książką przejścia do okresu, w którym nastąpił awans grup społecznych reprezentowanych przez środowiska robotników i chłoporobotników, a także kształtowały się nowe elity. „W Polsce od 1944 roku nowa władza występowała z zamiarem tworzenia inteligencji ludowej, rekrutującej się z klas «pracujących fizycznie», a więc w szczególny sposób związanych z rewolucyjną przebudową społeczną”⁶⁶. Cytowana Hanna Palska wymienia trzy grupy, przed którymi pojawiła się możliwość awansu w strukturze społecznej. Byli to ludzie rewolucji (zajmujący stanowiska inteligenckie w aparacie władzy), osoby rekrutujące się z kategorii robotników (tzw. wysunięci, którym powierzano stanowiska kierownicze i administracyjne w zakładach pracy), młodzież (w większości pochodzenia robotniczego i chłopskiego, ucząca się w szkołach średnich i wyższych)⁶⁷.

Warto dodać, że publikację *Sztuka uprzejmości* poprzedziły wydane w pierwszej połowie lat 40. XX w. we Francji i Wielkiej Brytanii – poradnik autorstwa polskiej malarki Zofii Stryjeńskiej (Paryż) oraz przetłumaczone na język polski opracowanie Sir Williama McKechnie (Edinburgh). Stryjeńska, dama z dorobkiem artystycznym powstałym i uznanym już

⁶⁴ G. Olechowski, *Przedmowa: zasady dobrego wychowania*. W: I. Stypianka, *Sztuka uprzejmości: zasady i formy dobrego wychowania*. Poznań: nakł. Księgarni Św. Wojciecha, 1936, s. 5–37.

⁶⁵ I. Stypianka, *Formy dobrego wychowania*. W: eadem, *Sztuka uprzejmości...*, s. 39–152.

⁶⁶ H. Palska, *Nowa inteligencja w Polsce Ludowej. Świat przedstawień i elementy rzeczywistości*. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii, 1994, s. 54.

⁶⁷ Ibidem, s. 55.

w II Rzeczypospolitej⁶⁸, ogłosiła pod pseudonimem Profesor Hillar pracę zatytułowaną „Światowiec nowoczesny”, czyli zasady dobrego wychowania⁶⁹. Ówczesny czytelnik natknął się tam na treści, które współbrzmiały z jego doświadczeniem czasu wojennego. Człowiek dobrze wychowany, pisała autorka:

[...] postawiony w warunkach życiowych szczęśliwych, dogodnych, gdzie nie istnieje już zagadnienie, co się będzie jadło i z czego się będzie żyć – lecz jak się będzie jadło, ubierało i jak się będzie żyć [...]

bywa, że

[...] musi troszczyć się o utrzymanie siebie i rodziny i ciężko nieraz walczyć o byt lub o pogłębienie swej wiedzy [...]

Książeczka w przekładzie Feliksa W. Gąsiorowskiego pt. *Uprzejmość umila życie*⁷¹ zawiera podstawy (treści bazowe, początkowe) w danym zakresie, ograniczając domenę do potrzeb osób w wieku szkolnym (w domu, w szkole, w mieście i poza miastem), z uwzględnieniem zagadnienia staranności języka i zwrotów grzecznościowych.

Odbiorca przywołanych publikacji, powstałych w szczególnym czasie, otrzymał informację, że kultura osobista jako rodzaj wiedzy (zakłada znajomość zasad i form) oraz praktyki wpajane od młodych lat (odpowiednie opanowanie wiedzy i wprawa) oparte są „na szanowaniu samego

⁶⁸ Zob. I. Chojnacka, „Książeczka sztuki polskiej” – Zofia Stryjeńska (1891–1976) i jej ilustracje. „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN” 2011, R. 56, s. 517–523.

⁶⁹ W opisie bibliograficznym w katalogu Biblioteki Narodowej datę wydania zapisano „non ante 1940”. Nowe wydanie zob. Z. Stryjeńska, *Savoir vivre*. Olszanica: Wydawnictwo BOSZ, 2019.

⁷⁰ Ibidem, s. 33.

⁷¹ W. McKechnie, *Uprzejmość umila życie*. Edinburgh: F. W. Gąsiorowski, 1943; następnie: eadem, *Uprzejmość umila życie*. Ludwigsburg: Wydawnictwo Polskie R. Wegnera; Poznań, 1946.

siebie i rzetelnym stosunku do innych”⁷². Odebrał przekaz, że ten zakres wiadomości i umiejętności nie jest reliktem minionego okresu, lecz przejawem nowoczesnego rozumienia grzeczności.

Nowoczesne bowiem pojęcie grzeczności opiera się nie na wytresowanej obłudzie, lecz na świadomie stosowanej życzliwości wobec bliźniego. Aby grzecznością móc się wykazać, dobrze będzie dowiedzieć się mniej więcej, czego trzeba unikać, chcąc zamarkować później w pamięci znowuż to, co robić trzeba⁷³.

Powojenne wydawnictwa na temat *savoir-vivre*'u ogłoszone drukiem w Polsce rozpoczyna publikacja z 1949 r. pt. *Zwyczaję towarzyskie: poradnik na co dzień*⁷⁴, powiązana z czasopismem dla kobiet zatytułowanym „Moda i Życie Praktyczne” (wydawany od 1946 r., z którego wywodzi się znany periodyk „Kobieta i Życie”). Redakcja, zwracając się do czytelników, w słowie wstępnym zamieściła następujące wprowadzenie:

Książeczka, którą oddajemy w ręce czytającej publiczności ułożona została na zasadzie obowiązujących ogólnie zwyczajów towarzyskich, z których odrzuciliśmy wszelkie zbędne ceremoniały, zostawiając tylko to, co stosować należy we własnym domu w stosunkach z najbliższymi, bądź też z obcymi ludźmi, tak by współżycie układało się harmonijnie i kulturalnie⁷⁵.

Zespół prowadzony przez redaktor Jadwigę Baranowską prawdopodobnie nie mógł pominąć milczeniem tematu z zakresu obyczajowości, nie uwzględnić go w ogóle po hekatombie wojny, w okresie kształtowania się również nowych praktyk życia codziennego, prywatnego i nieprywatnego. Przypuszczalnie czytelnikom nowym, tym, którzy doszli (doszkalając się, zdobywając wykształcenie), umyślnie wskazane zostały formy zachowań przydatne w relacjach z innymi (ludźmi bliskimi i obcymi).

⁷² W. McKechnie, *Uprzejmość...*, 1943, s. 8.

⁷³ Z. Stryeńska, *Savoir-vivre*, s. 21.

⁷⁴ *Zwyczaję towarzyskie: poradnik na co dzień*. Warszawa: „Czytelnik”, [ca] 1949.

⁷⁵ Ibidem, [wstęp].

Powinno się dodać, że w tym czasie w Polsce powszechnie uznanym prawem była cenzura prewencyjna (wprowadzona dekretem z 5 lipca 1946 r.), uchylona po latach (31 lipca 1981 r.) przez Sejm, ostatecznie zniesiona w 1990 r. (ustawą z 11 kwietnia 1990 r., Dz.U. nr 29 poz. 173).

Przez okres pierwszych kilkunastu lat po II wojnie światowej, do 1959 r., do obiegu trafiło zaledwie kilka publikacji poradnikowych z zakresu *savoir-vivre'u*. Na rok 1947 przypada inicjatywa tygodnika „Przekrój” drukowania felietonów Janiny Ipohorskiej (pod pseudonimem Jan Kamyczek) pod ogólnym tytułem *Demokratyczny savoir-vivre* (por. podrozdział 2.1). Jej publikacja zwarta oparta na tym materiale, pt. *Grzeczność na co dzień*, ukazała się drukiem po raz pierwszy w 1955 r.⁷⁶, a następnie w krótkim czasie jeszcze dwukrotnie w latach 50. (w 1956 i 1959 r.). Dodać należy, że autorka do 1981 r. prowadziła na łamach „Przekroju” dział poświęcony sprawom *savoir-vivre'u* pod jego niezmiennym tytułem.

Pod koniec omawianego okresu na rynku księgarskim znalazła się książka pt. *ABC dobrego wychowania* Ireny Gumowskiej wydana dwukrotnie rok po roku⁷⁷. Zdecydowanie do kobiet skierowany był *Przewodnik elegancji*, publikacja z 1958 r. związana z branżą rozwijającego się w tamtym czasie przemysłu lekkiego⁷⁸.

Socjalistyczne państwo realizowało scentralizowany system planowania i zarządzania gospodarką. Na urządzenie życia ludziom miała wpływ m.in. gwałtowna industrializacja⁷⁹, powszechne migracje ze wsi do miast, zamieszkiwanie na czas pracy w hotelach robotniczych,

⁷⁶ J. Kamyczek [właśc. J. Ipohorska], *Grzeczność na co dzień*. Warszawa: „Iskry”, 1955.

⁷⁷ I. Gumowska, *ABC dobrego wychowania*. Warszawa: „Wiedza Powszechna”, 1958.

⁷⁸ J. du Pasquier, *Przewodnik elegancji*. Tłum. B. Beuth. Warszawa: Wydawnictwo Przemysłu Lekkiego i Spożywczego, 1958.

⁷⁹ E. Hornowska, W. Paluchowski, *System wartości realizowanych w procesie pracy u Polaków. Porównania międzykulturowe*. W: Społeczna transformacja w refleksji humanistycznej. Red. K. Zamiara. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora, 1994, s. 205–231.

przesiedlenia ludności ze wschodu na zachód, powszechne zatrudnianie kobiet. Oprócz tego po poprzednim ustroju państwo „otrzymało w spadku układ nierówności społecznych”⁸⁰. Dodatkowo były widoczne nierówności materialne, życiowe, a także w zakresie poziomu wykształcenia i kultury. Z tych powodów „[...] w okresie PRL likwidacja nierówności edukacyjnych miała być jednym z celów polityki egalitaryzacji prowadzonej przez władze”⁸¹. W tych warunkach zaistniała potrzeba umiejętnego kształtowania form *savoir-vivre'u* i popularyzacji wiedzy z tego obszaru, która stałaby się dostępną dla jak największej liczby ludzi.

Po II wojnie światowej w przestrzeni społecznej intensywnie zaistniał temat poradnictwa. Znalazło to swój wyraz, jak pisze Alicja Kargulowa, w liczbie różnorodnych poradni, ciał doradczych, punktów konsultacyjnych w zakładach pracy i organizacjach, a przede wszystkim w formie „niezliczon[ej] ilość[ci] poradników, przewodników i podręczników dobrego życia”⁸².

Kwestię powojennych zmian w życiu społecznym w kontekście kultury życia i bycia dyplomatycznie nakreślił Tadeusz Garczyński (1960).

Zmieniają się czasy, zmieniają się ludzie, zmieniają się też obyczaje. Te, które przekazują nam tradycja często straciły już uzasadnienie, natomiast powstają nowe jako wyraz dokonanych przeobrażeń. Niektóre formy obyczajowe obowiązują na całym świecie, lecz są też takie których przestrzegają obywatele tylko jednego kraju, albo nawet tylko mieszkańcy małego regionu⁸³.

W swoim poradniku pt. *Sztuka życia* dodawał odwagi czytelnikom oraz zachęcał ich do nauki i wytrwałości. Działając perswazją, pisał m.in. tak:

⁸⁰ J. Chłopecki, *Niektóre przyczyny zmiany politycznej w Polsce w 1993 r.* W: *Spółeczna transformacja...*, s. 157–161.

⁸¹ H. Domański, *Mechanizmy stratyfikacji i hierarchie*. W: *Wymiary życia społecznego. Polska na przełomie XX i XXI wieku*. Red. M. Marody. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2007, s. 81.

⁸² A. Kargulowa, *O teorii i praktyce poradnictwa. Odmiany poradniczego dyskursu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005, s. 10.

⁸³ T. Garczyński, *Sztuka życia*. Warszawa: Wydawnictwo Przemysłu Lekkiego i Spożywczego, 1960, s. 3–4.

Mogło się nasze życie tak ułożyć, że zajęci i przepracowani rodzice nie zwracali nam uwagi w dzieciństwie. Nabraliśmy wtedy złych manier bez swojej winy. Zapewne, ale nie gniewajmy się, gdy ktoś na to zwróci nam uwagę. Zapamiętajmy naukę i starajmy się opanować⁸⁴.

Autor realnie oceniał braki w wychowaniu. Poniekąd brał w obronę środowiska słabsze kulturalnie.

Znajdując się wśród ludzi, którzy nie mieli sposobności nauczania się zasad *savoir-vivre'u* nie powinniśmy podkreślać, że my je znamy. To także niedelikatność. Zachowujmy się swobodnie, tak jak nas nauczono, lecz nie zaznaczajmy nigdy różnicy pomiędzy sobą i naszym otoczeniem⁸⁵.

W poradnikach, które powstały w latach 60. XX w., akcent położony został na uprzystępnianie *savoir-vivre'u*. Już ze stron tytułowych opracowań szła nauka o tym, że grzeczność ułatwia życie⁸⁶, a poprawność w obcowaniu z ludźmi uprzyjemnia je i czyni miłym⁸⁷. Jako materiały zawierające sugestie dla prelegentów prowadzących kursy dziedzinowe uwzględniające temat *savoir-vivre'u*, ukazały się opracowania wydane przez Towarzystwo Krzewienia Wiedzy Praktycznej pt. *Kultura życia społecznego*⁸⁸ i *Kultura życia rodzinnego*⁸⁹ oraz *Sztuka życia*⁹⁰.

⁸⁴ Ibidem, s. 122.

⁸⁵ Ibidem, s. 95.

⁸⁶ J. Marianowicz, *Grzeczność ułatwia życie*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1962.

⁸⁷ A. Goldnikowa, *Obycie umila życie*. Warszawa: „Nasza Księgarnia”, 1966.

⁸⁸ I. Gumowska, *Kultura życia społecznego*. Poznań: Towarzystwo Krzewienia Wiedzy Praktycznej. Oddział Wojewódzki, 1966.

⁸⁹ J. Kamyczek [właśc. J. Ipohorska], *Kultura życia rodzinnego*. Poznań: Towarzystwo Krzewienia Wiedzy Praktycznej. Oddział Wojewódzki, 1966.

⁹⁰ I. Gumowska, *Sztuka życia*. Warszawa: Towarzystwo Wiedzy Powszechnej, 1967. Autorka informowała: „Opracowanie to zawiera sugestie dla prelegenta, mające na celu ułatwienie mu pracy, podpowiedzenie poszczególnych zagadnień, myśli, wielostronne naświetlenie różnych wątków, podanie tez, informacji itp.”, s. 1.

Gumowska na kartach *Sztuki życia* przekazywała potencjalnym instruktorom *savoir-vivre*'u konkretne argumenty:

Nieomal w każdym państwie cywilizowanym wydano – i to nie dawno – jakąś książkę o dobrym wychowaniu, która z miejsca stawała się best-sellerem. Ludzie chcą być dobrze wychowani. Ludzie chcą być uważani za kulturalnych, nie chcą uchodzić za źle wychowanych i boją się ośmieszenia⁹¹.

Autorka wyjaśniała kwestie podstawowe. Swoim wyrazistym przekazem starała się dotrzeć do czytającego odbiorcy oraz uzmysłowić mu, iż przy zrozumieniu wagi zagadnienia i pewnym osobistym staraniu ma on określone szanse:

[...] zmieni się do niego stosunek otoczenia. Zaczną go otaczać sympatią, szacunkiem, może i podziwem. Teraz się go brzydzą, jeśli jest brudny, unikają jego towarzystwa, jeśli rozpycha się przy stole łokciami, siorbie mleka przy jedzeniu. Dlaczego [pisała] spychać siebie do roli tego gorszego, prymitywnego, nieobytego, niekulturalnego?⁹²

Słowa I. Gumowskiej ilustrują też wagę problemu z zakresu kultury życia codziennego, który wymagał uporania się z nim.

Począwszy od lat 60. XX w., wydawcy reprezentujący określone gałęzie działania przedstawili ofertę poradników *savoir-vivre*'u dla grup zawodowych i innych grup społecznych. Udało się ustalić, że pierwszym środowiskiem pracowniczym w PRL, które otrzymało specjalistyczny *savoir-vivre*, było środowisko handlowców detalistów, czyli sprzedawców (1964 r.)⁹³.

Osobno zasady *savoir-vivre*'u zostały przygotowane i opublikowane drukiem z przeznaczeniem dla służby wiernym kościoła katolickiego⁹⁴,

⁹¹ I. Gumowska, *Co kraj to obyczaj*. W: eadem, *Sztuka życia*.

⁹² I. Gumowska, *Gromada*. W: eadem, *Sztuka życia*.

⁹³ I. Gumowska, *Savoir vivre dla sprzedawców*. Warszawa: Zakład Wydawnictw Centrali Rolniczej Spółdzielni, 1964.

⁹⁴ A. Witkowiak, *Decus clericorum: etyka towarzyska*. Poznań: Księgarnia Św. Wojciecha, 1960; L. Jeżowski, *Urbanitas sacerdotalis*. Poznań: „Pallotinum”, 1962.

dla funkcjonariuszy milicji⁹⁵ oraz z początkiem lat 70. XX w. – na użytek będących w służbie wojskowej⁹⁶.

Publikacją adresowaną do szerokiego grona odbiorców była książka wydana przez Społeczny Komitet Alkoholowy pt. *Przyjmujemy gości*⁹⁷. Z poruszoną tematyką ma związek wydany następnie po krótkim czasie poradnik zatytułowany *Kobieta, alkohol, obyczaje*⁹⁸.

W okresie tzw. gierkowskim (Edward Gierek – I sekretarz PZPR od 20 grudnia 1970 r.) nastąpił w Polsce okres dynamicznego wzrostu konsumpcji. Według Jana Grada, który powołał się na badania, „realizacja wartości konsumpcyjnych to [...] kontynuacja określonej tradycji”, której „źródłem jest szlachecki styl życia nastawiony na «zbytek»”⁹⁹. W nowo wydanych publikacjach *savoir-vivre'u* kontynuowany był wątek zapraszania w gościnę. W stosunkowo krótkim czasie wydawnictwo „Watra” opublikowało dwa wydania poradników *My i nasi goście*¹⁰⁰ oraz *Dookoła stołu*¹⁰¹, a oprócz wymienionych także ogólniejszy w swojej treści poradnik pt. *Jak się zachować*¹⁰². Wiedzą na temat zachowań w kontaktach zawodowych z obcokrajowcami podzielił się natomiast Edward Pietkiewicz¹⁰³.

⁹⁵ I. Gumowska, J. Kapica, *Uprzejmy milicjant*. Warszawa: Oddział Szkoleniowy Komendy Głównej Milicji Obywatelskiej, 1964.

⁹⁶ E. Banaszczyk, *Grzeczność w mundurze*. [Warszawa]: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, [1971].

⁹⁷ H. Sadowska, *Przyjmujemy gości*. Warszawa: Zarząd Główny Społecznego Komitetu Przeciwalkoholowego, 1967.

⁹⁸ D. Soszyńska, *Kobieta, alkohol, obyczaje*. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1971 (na zlecenie Zarządu Głównego Społecznego Komitetu Przeciwalkoholowego).

⁹⁹ J. Grad, *Kontynuacja i zmiana. Tradycja w przemianach społeczno-kulturowych w Polsce*. W: *Społeczna transformacja...*, s. 163–175.

¹⁰⁰ B. Kalkhoff, *My i nasi goście*. Warszawa: „Watra”, 1970; 1972.

¹⁰¹ I. Gumowska, *Dookoła stołu*. Warszawa: „Watra”, 1976; 1977.

¹⁰² M. Ziółkowska, *Jak się zachować*. Warszawa: „Watra”, 1975.

¹⁰³ E. Pietkiewicz, *Przyjmowanie delegacji zagranicznych: problemy organizacyjno-protokolarne*. Warszawa: ODK MHZiGM, [1979].

W obszarze zainteresowania autorów poradników *savoir-vivre*'u w latach 70. XX w. znalazły się zagadnienia z zakresu dobrego wychowania młodego pokolenia. Przetłumaczono z języka francuskiego pobudzającą do myślenia książeczkę dla dzieci pt. *A co ty byś wtedy zrobił?*¹⁰⁴. Ponieważ wszedł w życie zwyczaj zapraszania przez dzieci do domu koleżanek i kolegów, niejako w odpowiedzi wydany został tytuł *Mali goście małych gospodarzy*¹⁰⁵. Pierwszą książką dla młodzieży z rozpatrywanego tu zakresu kultury osobistej był *Savoir-vivre dla nastolatków* ogłoszony przez wydawnictwo harcerskie „Horyzonty”¹⁰⁶.

W latach 70. XX w. profil ogólny publikacji dotyczących *savoir-vivre*'u reprezentowały opracowania opublikowane przez trzech różnych wydawców: firmę handlową „Społem” pt. *Sztuka życia*¹⁰⁷, Ministerstwo Obrony Narodowej pt. *Wychowanie estetyczne*¹⁰⁸ oraz Centralną Bibliotekę Wojskową, która opublikowała materiały do bibliografii z zakresu tematyki wychowania i *savoir-vivre*'u pt. *Etyka, obyczaje i zwyczaje*¹⁰⁹.

Socjalizm utożsamiany jest z dużymi zakładami przemysłowymi, z „ustrojem braków rynkowych”¹¹⁰. Załamanie gospodarcze drugiej

¹⁰⁴ S. Joslin, *A co ty byś wtedy zrobił? (podręcznik etykiety dla młodych pań i panów, który służyć może jako przewodnik w codziennym życiu towarzyskim)*. Tłum. A. Nowicki. Warszawa: „Nasza Księgarnia”, 1975.

¹⁰⁵ M. Iwaszkiewicz, J. Makowska, *Mali goście małych gospodarzy*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Centralnej Rady Związków Zawodowych, 1979.

¹⁰⁶ J. Kamyczek [właśc. J. Ipohorska], *Savoir-vivre dla nastolatków*. Warszawa: „Horyzonty”, 1974.

¹⁰⁷ L. Majcher, *Sztuka życia: scenariusze imprez klubowych z cyklu konkursowego*. Lublin: „Społem” Wojewódzka Spółdzielnia Spożywców. Oddział Lubelska Spółdzielnia Spożywców, 1972.

¹⁰⁸ E. Dolińska (oprac. i inni), *Wychowanie estetyczne. Kultura życia codziennego: materiały pomocnicze do realizacji programu zajęć kulturalno-wychowawczych dla żołnierzy zasadniczej służby wojskowej*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1976.

¹⁰⁹ *Etyka, obyczaje i zwyczaje (materiały do bibliografii)*. Warszawa: Centralna Biblioteka Wojskowa, 1977.

¹¹⁰ J. Grad, *Kontynuacja i zmiana...*, s. 163–175.

połowy lat 70. wraz z innymi zdarzeniami doprowadziło do sytuacji określanej mianem kryzysu początku lat 80. (m.in. cięcia budżetowe, zwalnianie pracowników).

Z początkiem dekady, w obliczu ciężkiej sytuacji gospodarczej dla państwa i życiowej dla ludności, w nowej ofercie wydawniczej znalazły się poradniki *savoir-vivre'u* napisane przez osoby znane już czytelnikom: Marka Markiewicza występującego w programie II Telewizji Polskiej¹¹¹ oraz E. Pietkiewicza¹¹². O mniej znanych obyczajach obowiązujących w dyplomacji, tj. w służbie zagranicznej pełnionej przez przedstawicieli danego kraju, czytelnik mógł się dowiedzieć z publikacji Jerzego Fonkowicza i E. Pietkiewicza¹¹³. Stało się szerzej wiadome, że kanony postępowania dyplomatów (forma) zawarte są w protokole dyplomatycznym. Sam protokół dyplomatyczny jako „kodeks dyplomatycznego rzemiosła” lub „regulamin dyplomacji” – choć wywodzi się z czasów bardzo odległych – został również dostosowany do współczesności.

W ślad za przedstawieniem *savoir-vivre'u* w dyplomacji E. Pietkiewicz napisał poradnik opisujący zasady zachowania się w środowisku codziennych doświadczeń osób zatrudnionych, czyli w miejscu pracy¹¹⁴.

W połowie lat 80. XX w. dała o sobie znać „zarodkowa forma przyszłej klasy średniej”, którą reprezentowały osoby wykształcone, dorabiające za granicą¹¹⁵. Olga Drenda portretuje tamten czas „formujących się kręgów biznesowych”, którymi stawały się m.in. wypożyczalnie kaset wideo, uruchamianie biur podróży, dystrybucja samochodów czy organizowane konkursy piękności i kasyna¹¹⁶. Pod koniec dekady, w grudniu 1988 r., Sejm uchwalił ustawę o działalności gospodarczej, co w niedługim

¹¹¹ M. Markiewicz, *Poradnik dobrych obyczajów*. Warszawa: „Iskry”, 1982.

¹¹² E. Pietkiewicz, *Kultura współżycia: (problemy wybrane)*. Warszawa: „Agpol”, 1980.

¹¹³ J. Fonkowicz, E. Pietkiewicz, *Dyplomacja z bliska*. Warszawa: „Książka i Wiedza”, 1982.

¹¹⁴ E. Pietkiewicz, *Dobre obyczaje w pracy*. Warszawa: Instytut Organizacji, Zarządzania i Doskonalenia Kadr, 1984.

¹¹⁵ O. Drenda, *Rzeczy i ludzie w latach transformacji. Duchologia*. Kraków: Karakter, 2016, s. 55.

¹¹⁶ Ibidem, s. 226–227.

czasie zmniejszało radykalnie poziom ingerencji państwa w aktywność ekonomiczną, pobudzając ducha przedsiębiorczości¹¹⁷.

Należy zauważyć, że większość publikacji dotyczących *savoir-vivre'u* lat 80. ukazała się w drugiej połowie dziesięciolecia pod sugestywnymi tytułami: *Wypada... nie wypada, czyli savoir-vivre dla wszystkich*¹¹⁸, *Gafy*¹¹⁹, *Bądź uprzejmy na co dzień i od święta*¹²⁰, *Dobre obyczaje*¹²¹, w tym poradniki adresowane do nastolatków¹²² i kobiet¹²³.

W refleksji na temat przyszłości zamieszczonej w książce pt. *Jak cię widzą, tak cię piszą* Helena Hryniewicz pokrótce tłumaczyła czytelnikom uwarunkowania sytuacji kulturowej i argumentowała na rzecz wagiładu (i *savoir-vivre'u*) w życiu społecznym (szczególnie że był to czas wielu zdarzeń politycznych, społecznych, związkowych, związanych z Kościołem katolickim).

Rozchwiały się stare normy, zniknęły klasy, które dawniej dyktowały modele postępowania. W zmienionych warunkach wiele przyjętych form straciło sens, a nowe jeszcze się nie wykształciły. Nie wiadomo kto ma je dyktować, skąd czerpać wzorce do naśladowania? I często człowiek czuje się niepewnie. Musi sam decydować, jak się zachować, by przy spotkaniu z innymi wypaść dobrze¹²⁴.

¹¹⁷ I. Kurz, *Gospodarka wyłączona*. W: *Obyczaje polskie XX w. w krótkich hasłach*. Red. M. Szpakowska. Warszawa: W.A.B., 2008, s. 96–97.

¹¹⁸ A. Jakubowska, *Wypada... nie wypada, czyli savoir-vivre dla wszystkich*. „Biblioteczka Przyjaciółki”. Łódź: Państwowa Agencja Reklamowa. Oddział [1986].

¹¹⁹ S. Garczyński, *Gafy*. Warszawa: „Alfa”, 1986.

¹²⁰ M. Ziółkowska, *Bądź uprzejmy na co dzień i od święta*. Szczecin: „Glob”, 1987.

¹²¹ E. Pietkiewicz, *Dobre obyczaje*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1987.

¹²² I. Gumowska, *Księga nastolatków*. Warszawa: Wydawnictwo Sport i Turystyka, 1988.

¹²³ E. Otwinowska, H. Kwiatkowska, *Damą być... ba!* Warszawa: Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Wydawców Książek, 1988.

¹²⁴ H. Hryniewicz, *Jak cię widzą, tak cię piszą*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1988, s. 7.

Trwałym punktem treści poradników *savoir-vivre'u* lat 80. pozostały wymogi w zakresie elegancji stołu¹²⁵, goszczenia zaproszonych osób¹²⁶ czy samodzielnego urządzenia okolicznościowego przyjęcia¹²⁷.

Kończąc pierwszą część charakterystyki, w kontekście tematu tej pracy trzeba zaznaczyć, że pod koniec lat 80. XX w. poziom wykształcenia społeczeństwa u progu historycznych zmian badaczka oceniła jako stosunkowo niski: „prawie trzy czwarte dorosłych obywateli miało najwyższe wykształcenie zasadnicze zawodowe, około 20% – wykształcenie średnie, a jedynie około 7% dysponowało wykształceniem wyższym”¹²⁸. Wsparciem dla samowiedzy obyczajowej, nie licząc mediów, mogły być publikowane poradniki *savoir-vivre'u*.

Miniony okres PRL jest przedmiotem badań prowadzonych w różnych aspektach. Refleksja Małgorzaty Marcjanik nad praktykowaniem dobrych manier przez społeczeństwo polskie w ówczesnej rzeczywistości jest korzystna dla kultury tamtych lat. W tekście pt. *Skąd przychodzimy, dokąd zmierzamy? Współczesny stan dobrych manier* uczona oceniła, jak następuje:

[...] grzeczność w okresie PRL miała się dobrze. Była częścią istniejącej w tym czasie kultury wysokiej. Kultura osobista była wręcz przedmiotem aspiracji i niezbywalną cechą ludzi awansujących zawodowo i społecznie – składnikiem elit¹²⁹.

Po kryzysie, po umowie „okrągłego stołu” podpisanej 5 kwietnia 1989 r., dokonała się w Polsce transformacja ustrojowa¹³⁰. Przełom objął

¹²⁵ Z. Leja (oprac.), *Sztuka nakrywania stołu i podawania potraw*. Iwonicz: Wojewódzki Ośrodek Postępu Rolniczego, 1988.

¹²⁶ I. Kwiatkowska, *Dobre obyczaje gościnności domowej*. Luban: Wojewódzki Ośrodek Postępu Rolniczego, 1988.

¹²⁷ J. Świątek (oprac.), *Organizacja przyjęć okolicznościowych*. Mokoszyń: Wojewódzki Ośrodek Postępu Rolniczego, 1988.

¹²⁸ M. Zahorska, *Zmiany w polskiej edukacji i ich społeczne konsekwencje*. W: *Wymiary życia społecznego...*, s. 98.

¹²⁹ M. Marcjanik, *Skąd przychodzimy, dokąd zmierzamy? Współczesny stan dobrych manier*. „Oblicza Komunikacji” 2020, nr 12, s. 243.

¹³⁰ J. Chłopecki, *Niektóre przyczyny...*, s. 157–161.

przejęcie władzy politycznej, prywatyzację i urynkowienie gospodarki (*de facto* likwidację przedsiębiorstw państwowych), wolność słowa. Inaczej przedstawia się sprawa transformacji społecznej, gdyż nie przeprowadza się jej na podstawie ustanowionych przepisów¹³¹. Jest procesem zmian świadomościowych, które polegają na akceptacji i przyjęciu zupełnie innego systemu wartości¹³².

Za główne kierunki procesu przemian można uznać rozwój sektora prywatnego i sfery usług w pierwszych latach kształtowania się kapitalizmu w Polsce. Polskie środowisko biznesowe lat 90. XX w. tworzyli sprzedawcy, handlarze, hurtownicy, będący wówczas wzorem lokalnych karier i sukcesu¹³³. Zmiana stosunków własnościowych, inaczej mówiąc nowa ekonomia, pociągnęła za sobą zróżnicowanie majątkowe. Jak podaje Małgorzata Szpakowska, lata 90. rozbudziły oczekiwanie zmiany¹³⁴. Ich dobrym (odbieranym pozytywnie) znakiem były media elektroniczne, w które stopniowo zaopatrywały się osoby prywatne¹³⁵. Charakterystyczne w polskim życiu społeczno-obyczajowym okazały się hasła natychmiastowej konsumpcji, wyobrażenia godziwego standardu życia i nowych sposobów spędzania wolnego czasu¹³⁶. Na rynek weszły przedsiębiorstwa zagraniczne

¹³¹ Z. Blok, *Transformacja systemowa jako proces i jako przedmiot badań*. W: *Społeczna transformacja...*, s. 17–24.

¹³² J. Chłopecki, *Niektóre przyczyny...*, s. 157–161.

¹³³ R. Sulima, *Powidoki codzienności...*, s. 68.

¹³⁴ M. Szpakowska, *Chcieć i móc. Samowiedza obyczajowa w Polsce czasu przemian*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2003.

¹³⁵ Wyposażenie gospodarstw domowych w komputer i inne dobra trwałego użytku (obok szeregu innych danych) monitorowało badanie pod nazwą *Diagnoza społeczna*. Pierwsza edycja zob. *Diagnoza społeczna 2000. Warunki i jakość życia Polaków oraz ich doświadczenia z reformami systemowymi po 10 latach transformacji*. Red. J. Czapiński, T. Panek. Rada Monitoringu Społecznego i Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP [online] http://www.diagnoza.com/pliki/raporty/Diagnoza_raport_2000.pdf [dostęp: 13.04.2024].

¹³⁶ M. Szpakowska, *Chcieć i móc...*

(m.in. wydawnictwa), rozwijające swoją działalność marketingową. Znalazło to odzwierciedlenie w osiągnięciach na polu publikacji poradników z zakresu *savoir-vivre'u* w następnych latach.

Powinno się również zaznaczyć, że w okresie transformacji ukształtowała się nowa struktura polskiego społeczeństwa¹³⁷. Zmiany objęły system edukacji publicznej (powstały szkoły niepubliczne, a szkoły publiczne przekazano pod zarząd jednostek samorządowych). W sektorze edukacji akademickiej, z racji rozwoju także uczelni niepublicznych, dostęp do wykształcenia stał się relatywnie łatwiejszy (różnorodność form studiowania). Bardzo łatwy stał się dostęp do książki. Sulima odnotowała stałą od połowy lat 90. jej obecność m.in. w marketach, sprzedawaną obok innych towarów¹³⁸.

W historycznym roku 1989 wydany został poradnik *savoir-vivre'u* sygnowany przez National Institute of Business Management Inc. przetłumaczony z języka angielskiego jako *Przedsiębiorca z klasą*. W zamieszczonej w książce wypowiedzi specjalistki korpusu dyplomatycznego, osoby z doświadczeniem pracy na stanowisku szefowej personelu w Białym Domu, udaje się zauważyć krytyczną ocenę stanu młodych kadr. Według tej opinii na wysokich stanowiskach zatrudnione zostały osoby w wieku 20–40 lat, które jako „dzieci nie były uczone pewnych rzeczy w domu”, „młodzi ludzie pełniący funkcje kierownicze, a nawet osoby w średnim wieku czują się niezręcznie

¹³⁷ Strukturę polskiego społeczeństwa tworzą następujące kategorie: (1) wyżsi kierownicy, (2) inteligencja (wyższe kadry kierownicze w administracji państwowej; dyrektorzy przedsiębiorstw; inteligencja nietechniczna: lekarze, prawnicy, naukowcy, specjaliści od marketingu, artyści, twórcy, dziennikarze, nauczyciele szkół średnich), (3) pracownicy umysłowi niższego szczebla, (4) właściciele firm, (5) robotnicy niewykwalifikowani, (6) rolnicy, czyli robotnicy rolni i właściciele gospodarstw. Zob. H. Domański, *Mechanizmy stratyfikacji...*, s. 67–92.

¹³⁸ R. Sulima, *Antropologia codzienności*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000.

w pewnych sytuacjach, nie wiedząc, jak się powinni zachować”¹³⁹. Z treści książki wynika, że wiedzy tego rodzaju należy się po prostu nauczyć, zarówno za oceanem, jak i w Polsce, ponieważ działalność biznesowa prowadzona jest we współpracy odbywającej się ponad granicami oraz przez przedstawicieli obu płci.

A w świecie biznesu decydującym elementem jest kultura osobista i umiejętność swobodnego stosowania się do zasad dobrego wychowania¹⁴⁰.

W opinii antropologa kultury po 1989 r. nastąpiło swoiste zderzenie wzorców polskiej mentalności z wzorcami kultury korporacyjnej, a od drugiej połowy lat 90. kulturowo zaczęły wyodrębniać się środowiska biznesowe¹⁴¹. Do dydaktyki akademickiej weszły przedmioty z zakresu kultury w biznesie, wystąpiło zapotrzebowanie na literaturę dotyczącą *savoir-vivre*'u¹⁴². W okresie objętym badaniem na grupę poradników dla menedżerów złożyły się książki (pierwsze wydania) E. Pietkiewicza z lat 90.¹⁴³ oraz wydane w pierwszej połowie nowego dziesięciolecia publikacje autorów związanych ze Szkołą Główną Handlową

¹³⁹ *Przedsiębiorca z klasą* [autor zbiorowy]. Tłum. M. Perek. Kraków: Społeczny Instytut Znaki, 1989, s. 10.

¹⁴⁰ Ibidem, s. 70.

¹⁴¹ R. Sulima, *Powidoki codzienności...*, s. 67–73.

¹⁴² W późniejszych latach temat kształcenia w zakresie dobrych manier wystąpił w literaturze naukowej, zob. B. Maj-Malinowska, „Dobre wychowanie” jako przedmiot akademicki – modny trend czy standard XXI w.? „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” 2016, t. 25, nr 1, s. 45–57; W. Ostafiński, *Komu potrzebne dobre manieri? – savoir-vivre w rzeczywistości szkolnej i akademickiej*. W: *Kategorie nieobecności w edukacji*. Red. A. Domagała-Kręcioch, B. Majerek. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2017, s. 81–94.

¹⁴³ E. Pietkiewicz, *Etykieta menedżera, czyli sztuka dobrych manier w prowadzeniu interesów*. Warszawa: „Lettrex”, 1990; eadem, *Etykieta menedżera*. Warszawa: „Twój Styl”, 1993; eadem, *Nowoczesny menedżer: dobry styl, nienaganne manieri*. Warszawa: Wydawnictwo „Infor”, 1996.

– Krystyny Kubik¹⁴⁴ i Cezarego Ikanowicza¹⁴⁵, a także innych autorów – Józefa Barcza¹⁴⁶ i Ewy Pernal¹⁴⁷.

Obserwacja publikacji z zakresu *savoir-vivre'u* w okresie polskiego kapitalizmu do 2008 r. pozwala zauważyć, że przeznaczenie nowo wydanych pozycji „dla przedstawicieli biznesu” autorzy i wydawcy eksponowali zwykle w tytule publikacji. Jako słowa kluczowe wystąpiły etykieta¹⁴⁸ oraz biznes¹⁴⁹. Autorom i wydawcom odpowiadało też jednocześnie użycie w tytule charakterystycznych dwóch słów: biznes i *savoir-vivre*¹⁵⁰.

¹⁴⁴ K. Kubik, *Kultura pracy menedżera*. Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom”, 2002.

¹⁴⁵ C. Ikanowicz, J. Piekarski, *Protokół dyplomatyczny i dobre obyczaje w biznesie*. Warszawa: Agencja Promocji i Turystyki „Mart”, 1997; eidem, *Protokół dyplomatyczny i dobre obyczaje*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Szkoła Główna Handlowa, 2002; C. Ikanowicz, *Protokół dyplomatyczny w życiu menedżera*. Warszawa: Polskie Zrzeszenie Hoteli, 2004.

¹⁴⁶ J. Barcz, *Urzędnik i biznesmen w środowisku międzynarodowym: wybrane aspekty pragmatyki zawodowej*. Warszawa: „Prawo i Praktyka Gospodarcza”, 2002.

¹⁴⁷ E. Pernal, *Savoir-vivre w podróży: poradnik dla turystów i biznesmenów*. Warszawa: Prószyński i S-ka, 2001.

¹⁴⁸ J. Duncel, *Etykieta w biznesie. Kompletny przewodnik wraz z działem międzynarodowym obejmującym kilkadziesiąt krajów świata*. Tłum. A. Kopeć. Lublin: Wydawnictwo M&A Communications Polska, 1996; D. Robinson, *Etykieta w biznesie*. Tłum. J. Kloc-Konkołowicz. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1996; P. Mildner, *Podstawy etykiety, czyli wiza do świata biznesu*. Kraków: Wydawnictwo „Akade”, 2000; L. Jabłonowska, G. Myśliwiec, *Współczesna etykieta...*; E. Pernal, *Taktownie, profesjonalnie, elegancko, czyli etykieta w biznesie*. Gdańsk: Ośrodek Doradztwa i Doskonalenia Kadr, 2000.

¹⁴⁹ M. Woytowicz-Neyman et. al., *The ABC of business culture*. Warszawa: Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Zarządzania, 1996; C. Ikanowicz, J. Piekarski, *Protokół dyplomatyczny i dobre obyczaje w biznesie*; P. Post, P. Post, *Vademecum dobrych obyczajów w biznesie*. Tłum. A. Dwilewicz. Poznań; Warszawa: Cartalia Press, 2007.

¹⁵⁰ A. M. Sabbath, *Savoir-vivre w biznesie...*; B. Pachter, S. Magee, *Biznesowy savoir vivre*. Tłum. A. Kwaśniewska. Gliwice: Wydawnictwo Helion, 2008.

W grupie poradników *savoir-vivre*'u dla przedstawicieli grup zawodowych opublikowanych po 1989 r., w okresie poprzedzającym większą popularność internetowych profili służbowych (i prywatnych), tj. do czasu Facebooka, znalazły się książki dla specjalistów zatrudnionych na stanowisku zwierzchnika w urzędzie¹⁵¹, w pracy bankowej¹⁵², biurowej¹⁵³, w zawodzie sekretarki¹⁵⁴. W części były to poradniki dotyczące szeroko rozumianych zagadnień życia zawodowego¹⁵⁵. Ogólne przeznaczenie („dla wszystkich”) miała wydana po raz pierwszy w 1992 r. pozycja pt. *Życie towarzyskie i domowe. Nowy savoir-vivre* napisana przez Tadeusza Rojka¹⁵⁶.

W zestawieniu publikacji dotyczących *savoir-vivre*'u o profilu biznesowo-zawodowym dopatrzeć się można poradników dla zatrudnionych i dla szukających pracy, dla osób na stanowiskach kierowniczych i wchodzących w skład zespołu, dla prowadzących własną działalność i działających jako delegowani przedstawiciele instytucji, firm.

Kreśląc obraz publikacji z zakresu *savoir-vivre*'u w okresie dwudziestolecia kapitalizmu w Polsce współczesnej, trzeba zauważyć, że

¹⁵¹ E. Pietkiewicz, *Poradnik kierownika działu administracyjnego w placówkach służby zagranicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1990.

¹⁵² S. Kałużny, E. Pietkiewicz, *Bankowcy i dobre obyczaje: kultura, etyka, etykieta*. Warszawa: Centrum Kreowania Liderów, 1993.

¹⁵³ G. Myśliwiec, M. Mąkosa, *Savoir-vivre w biurze*. Warszawa: „Wiedza i Praktyka”, 2000.

¹⁵⁴ Sz. Szilágyi, *Wesoły podręcznik, czyli Szczypota protokołu dyplomatycznego pół żartem, pół serio dla sekretarek*. Warszawa: Wydawnictwo Trio, 1992; L. Gutowska, *Sekretarka z klasą*. Warszawa: Wydawnictwo Prawno-Ekonomiczne Infor, 1998.

¹⁵⁵ R. Bartels, *Formy towarzyskie...*; G. Tautz-Wiessner, *Savoir-vivre w życiu zawodowym*. Wrocław: „Astrum”, 2000; E. Bonneau, *O zachowaniu się w pracy*. Tłum. B. Janowska-Michnowska. Warszawa: „Diogenes”, „Świat Książki”, 2000; B. Ruhleder, *30 minut dla doskonałego stylu i taktu w pracy*. Tłum. P. Żyrek. Katowice: Wydawnictwo Kos, 2004.

¹⁵⁶ T. Rojek, *Życie towarzyskie i domowe. Nowy savoir-vivre*. Warszawa: „Książka i Wiedza”, 1992.

po 1989 r. w dalszym ciągu publikowane były poradniki o tematyce *savoir-vivre'u*, które nazwać można klasycznymi, typowymi, czyli podejmującymi także wątki inspirujące w zakresie kultury osobistej. Rozpoczyna ten podzbiór książka Marii Dańkowskiej pt. *Nastolatki i bon ton*. Autorka jasno dała w niej do zrozumienia, że choć dawne formy przeszły do historii, to nie straciła na ważności kwestia kultury osobistej w szerokim rozumieniu tego słowa. Skądinąd wiadomo, że jest to cecha wysoce pozytywna.

Maniery stanowiły jakby mur chroniący wyższe sfery, przeszkodę, którą trzeba było pokonać, aby dostać się na wyższe piętro. Były znakiem przynależności do „czegoś lepszego”¹⁵⁷.

Autorka uzasadniła znaczenie *savoir-vivre'u* po przemianie ustrojowej w Polsce w sposób następujący:

Tymczasem w wielkim świecie, z przyczyn ściśle praktycznych, których i u nas lekceważyć nie należy, wraca moda na dobre obyczaje. Wzorowy sposób bycia jest niezbędnym warunkiem kariery zawodowej (i politycznej)¹⁵⁸.

Ten sposób myślenia o *savoir-vivre*, uwzględniający znajomość realiów, podzielili inni autorzy. Przykładem jest poradnik pt. *Paszport do świata sukcesu*¹⁵⁹. O paszport (domena źródłowa) trzeba się wystarać, spełnić szereg warunków w celu jego uzyskania, po czym już tylko korzystać z uprawnień. Tym paszportem, o którym mowa w poradniku, jest *savoir-vivre* (*etykieta w biznesie, image*), natomiast sukcesem (domena docelowa) – kariera. Inny poradnik pt. *Wiza do świata biznesu, czyli podstawy etykiety* na wstępie już komunikuje użytkownikowi, że *savoir-vivre* (*wiza*) człowieka interesu ma wpływ na udane realizowanie celów

¹⁵⁷ M. Dańkowska, *Nastolatki i bon ton*. Wyd. 3. Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Ekonomiczne, 1993, s. 10.

¹⁵⁸ Ibidem, s. 11.

¹⁵⁹ A. Hanke, J. Mandrosz-Wróblewska, *Paszport do świata sukcesu*. Warszawa; Kraków: „Real Press”: Holding „Realbud”, 1993.

biznesowych (zgoda/aprobata partnerów) – jak pisał autor: „[...] by się liczyć w grze i być mile widzianym w następnych turniejach”¹⁶⁰.

Literaturę na temat *savoir-vivre*'u ogłoszoną drukiem nieomal w każdym roku w okresie 1991–2008 wyróżniał tytuł, którego elementem składowym były słowa kluczowe ogólnie znane, pozwalające przewidzieć, jaka będzie treść publikacji: *savoir-vivre*¹⁶¹, maniere¹⁶², dobre

¹⁶⁰ P. Mildner, *Wiza do świata biznesu, czyli podstawy etykiety*. Kraków: Agencja Promocyjna i Autorska APIA-TOUR, 2008, s. 33.

¹⁶¹ F. de Cesari, *Klasyczny savoir-vivre*. Tłum. J. Perlin. Warszawa: Bauer-Weltbild Media Sp. z o.o., Sp. k., 1991; S. Denuelle, *Savoir-vivre, czyli jak się zachować w każdej sytuacji*. Tłum. K. Szeżyńska-Maćkowiak. Warszawa: „Da Capo”, 1997; H. G. Schnitzer, *Poradnik współczesnego savoir-vivre'u*. Tłum. S. Kruś. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Delta W-Z”, 1997; E. Pietkiewicz, *Savoir vivre dla każdego*. Warszawa: „Diogenes”, „Świat Książki”, 1997; A. Hurton, *Współczesny savoir-vivre: poradnik*. Tłum. B. Tarnas. Warszawa: Bauer-Weltbild Media Sp. z o.o., Sp. k., 2000; A. W. Bortnowski, *Protokół dyplomatyczny i savoir-vivre dla każdego*. Ciechanów: „Gryf”, 2003; J. Schwinghammer, *Wielka księga savoir-vivre'u*. Tłum. B. Tarnas. Warszawa: Bauer-Weltbild Media Sp. z o.o., Sp. K., „Klub dla Ciebie”, 2003; I. Gutowska, *Nowy savoir-vivre*. Warszawa: Wydawnictwo „Veda”, 2004; T. Robak, *Savoir-vivre bez tajemnic*. Warszawa: Prószyński i S-ka, cop., 2005; N. de Rothschild, *Savoir-vivre XXI wieku*. Tłum. E. Drelkowska. Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo, 2006; S. Krajski, *Savoir-vivre, podręcznik...*; E. Sawicka, *Savoir-vivre. Podręcznik dobrych manier*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Park Sp. z o.o., 2006; A. Sakowicz, *Savoir-vivre na co dzień*. Poznań: Publicat Wydawnictwo, 2007; Ch. Benoit, *Savoir-vivre dla zaawansowanych: 6 etapów dochodzenia do sukcesu*. Tłum. A. Wróblewski. Warszawa: Bauer-Weltbild Media Sp. z o.o., Sp. k., „Klub dla Ciebie”, 2008; S. Krajski, *Savoir-vivre: 250 problemów*. Warszawa: Wydawnictwo św. Tomasza z Akwinu, 2008; H. V. Zemme, *Pułapki savoir-vivre'u: jak w porę dostrzec niebezpieczeństwo i uniknąć przykrej wpadki*. Tłum. K. Żak. Warszawa: Bellona, 2008.

¹⁶² Lady Penelope [pseud.], *Podręcznik nienagannyh manier*. Tłum. D. Giejsztowt. Gdańsk: Phantom Press International, 1991; H. Hartley, *Dobre maniere, poradnik rodzinny*. Tłum. R. Czerwińska. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, 1993; Lady Perfect [właśc. A. Dziegielewski], *Sztuka życia, czyli encyklopedia dobrych manier*. Warszawa: „Elew”, 1993; A. de Castro,

wychowanie/dobre obyczaje¹⁶³, zachowania kulturalne, zachowania eleganckie/właściwe¹⁶⁴, sztuka życia/bycia¹⁶⁵. Twórcy poradników rzadziej używali nazw *bon ton*¹⁶⁶, *gafa towarzyska*¹⁶⁷ czy innych określeń i sformułowań¹⁶⁸.

Poradnik dobrych manier. Tłum. S. Ratajczak. Warszawa: „Świat Książki”, 2003; M. A. Brzozowski, R. Wysocki, *ABC dobrych manier*. Warszawa: „Muza”, 2003; H. R. Żuchowski, *Encyklopedia dobrych manier według Henryka Ryszarda Żuchowskiego*. Lublin: „Polihymnia”, 2003; J. Bojańczyk, M. A. Brzozowski, *Dobre maniere: krótki kurs dla użytkowników*. Dodatek magazynu „Twój Styl”. Warszawa: Wydawnictwo Bauer, 2005; B. Nagiller, *Styl i dobre maniere: jak zachować klasę w każdej sytuacji*. Tłum. A. Jezierska-Wisniewska, E. Hahn, J. Żuławski. Gliwice: Sensus, 2007; I. Mendizábal, C. Berthelot, *Dobre maniere*. Tłum. T. Tomczyńska. Warszawa: Świat Książki – Bertelsmann Media, 2008.

¹⁶³ A. Serna-Vara, *Dobre obyczaje. 201 rad jak się zachować*. Tłum. A. Bichta. Warszawa: „Arkady”, 1995; A. Strzeszewska, J. Nojszewska, *ABC dobrego wychowania, czyli to, co każdy wiedzieć powinien*. Toruń: Wydawnictwo Literat, 2005; P. Dessanti, *Podręcznik dobrego wychowania*. Tłum. A. Gryczyńska. Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie, 2006; P. Post, *Księga dobrych obyczajów*. T. 1–2. Poznań; Warszawa: Cartalia Press, 2007; A. Frączek, *Dobre obyczaje...*

¹⁶⁴ K. Bednarska-Rusajowa, *Poradnik eleganckich zachowań*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 1994; G. Incze, *O kulturalnym zachowaniu*. Tłum. M. Polkowska. Warszawa: „Diogenes”, 1999; P. Post, *Przepraszam, ja tu stałem... sto porad na temat właściwego zachowania*. Tłum. A. Bielska. Poznań; Warszawa: Cartalia Press, 2007.

¹⁶⁵ Dorian Max [pseud.] [właśc. Jerzy Marian Mech], *Wiem jak, czyli... sztuka życia*. Warszawa: Agencja Wydawniczo-Księgarska „KS”, 1992; M. Brzozowski, *Sztuka bycia i obycia*. Warszawa: Muza S.A., 2006; J. Martinet, *Sztuka bycia towarzyskim, czyli jak odnaleźć się w każdej sytuacji*. Tłum. M. Machnik. Gliwice: Sensus, 2008.

¹⁶⁶ J. Petrović, *Bon ton*. Tłum. M. Tandyrak. Poznań: Drukarnia i Księgarnia Św. Wojciecha, cop., 2005.

¹⁶⁷ H. R. Żuchowski, *Czarna księga gaf towarzyskich*. Lublin: „Polihymnia”, 2001.

¹⁶⁸ M. Mankiewicz, *Przewodnik po życiu*. Warszawa: „Bona” S.A., 1991; E. Miller-Stefańska, *Domowy poradnik rodzinny*. Kraków: Wydawnictwo AA, 2007; E. Kunicka, *Daj się lubić*. Pelplin: „Bernardinum”, 2001.

Zwyczajowo publikacje z zakresu *savoir-vivre*'u adresowane były wprost do grup użytkowników wyodrębnionych według płci i wieku. O zróżnicowaniu świadczą poradniki dla kobiet nowoczesnych¹⁶⁹, dla dam i kobiet z klasą¹⁷⁰. Publikowano też dla pań specjalne słowniki i poradniki¹⁷¹ oraz przewodniki¹⁷². Na osobną grupę składają się poradniki dla mężczyzn¹⁷³.

Obserwując ofertę literatury na temat *savoir-vivre*'u adresowaną do dzieci, dojść można do przekonania, że w porównaniu do podobnych publikacji z lat PRL (zob. podrozdział 2.3) po transformacji nisza wydawnicza została zagospodarowana¹⁷⁴. Dla odbiorcy młodzieżowego,

¹⁶⁹ B. Adam, *Savoir-vivre nowoczesnej kobiety: kobieca, niezależna, z klasą*. Tłum. W. Moniak. Diepholz; Wrocław: „MAK” Sp. z o.o., 2006; S. Ivens, *Savoir-vivre nowoczesnej kobiety*. Tłum. M. Walendowska. Warszawa: Bauer-Weltbild Media Sp. z o.o., Sp. k., 2006; P. Kassala, *Jak być nowoczesną damą?* Katowice: Polski Dom Kreacji, 2008.

¹⁷⁰ L. Gutowska, *Dama się nie certoli*. Warszawa: „Książka i Wiedza”, 1994; eadem, *Kobieta z klasą*. Warszawa: Bauer-Weltbild Media Sp. z o.o., Sp. k., 2006.

¹⁷¹ H. R. Żuchowski, *Słownik savoir-vivre'u dla pani*. Lublin: „Polihymnia”, 1995; M. Żytkowska, *Poradnik pani domu: jak dbać o dom i rodzinę: niezbędny każdej Polki, ponad 3000 praktycznych rad i pomysłów*. Red. A. Mikołajczak-Bąk, J. Sell. Poznań: Publicat Wydawnictwo, 2007.

¹⁷² C. Piras, B. Roetzel, *Moja czarodziejska szafa: savoir-vivre w modzie, wybierz swój styl, jak się ubrać na każdą okazję, stosowne dodatki*. Tłum. M. Miłośńska. Warszawa: „Klub dla Ciebie”, 2004; C. Morton, *Jak chodzić na wysokich obcasach: wszechstronny przewodnik dla młodych kobiet*. Tłum. M. Hesko-Kołodzińska. Warszawa: Wydawnictwo Niebieska Studnia, 2006.

¹⁷³ H. R. Żuchowski, *Słownik savoir-vivre'u dla pana*. Lublin: „Polihymnia”, 1995; J. Bridges, *Jak być dżentelmenem: współczesny poradnik dobrego wychowania*. Tłum. A. Gmitrzak. Warszawa: Philip Wilson, 2000; P. Post, *Po męsku: obyczaje silnej płci*. Tłum. A. Bielska. Poznań; Warszawa: Cartalia Press, 2007; D. Jones, *Jak nosić krawat*. Tłum. K. Malita. Warszawa: Wydawnictwo Niebieska Studnia, 2008.

¹⁷⁴ B. Michalec (oprac.), *Dobre maniery: savoir-vivre dla najmłodszych*. Kraków: „Aksjomat”, 1999; F. B. Torasso, *Podręcznik dobrych manier dla dzieci: praktyczne porady na każdy dzień*. Tłum. E. Tkaczyk-Borówka. Kielce: „Jedność”,

prócz książki M. Dańkowskiej, w badanym czasie opublikowanych zostało jeszcze kilka specjalnie przygotowanych pozycji¹⁷⁵.

Za względnie nowy w okresie przemian społecznych po PRL uznać można „samoistny piśmienniczo” i wydawniczo wątek podobania się i relacji damsko-męskich rozwijany przez autorów poradników polskich oraz tłumaczonych na polski z języków obcych¹⁷⁶.

2002; *Dobre obyczaje*. Tłum. J. Waczków. Zielona Góra: Wydawnictwo E. Jarmołkiewicz, 2003; K. West, *Jak wychować damę, czyli Przewodnik oglądy na nieokrzesane dziecinne lata waszej córki*. Tłum. K. Orszulewska. Warszawa: „Pax”, 2003; K. West, *Jak wychować dżentelmena, czyli Przewodnik oglądy na nieokrzesane dziecinne lata waszego syna*. Tłum. K. Orszulewska. Warszawa: „Pax”, 2003; L. Berkenkamp, S. Atkins, *Savoir vivre dla dzieci*. Tłum. A. Pajek. Warszawa: „Klub dla Ciebie”, 2004; J. Krzyżanek, *Dobre maniere, czyli savoir-vivre dla dzieci*. Poznań: Publicat Wydawnictwo, 2006; D. Skwark, *Tajemnice klubu Dobre Maniere: poradnik dobrego wychowania dla dzieci*. Kielce: „Jedność”, 2008; M. Wolf, *Dobre maniere*. Tłum. A. Purska. Ożarów Mazowiecki: Wydawnictwo Olesiejuk, 2008.

¹⁷⁵ I. Wolff, *Dżinsy czy smoking? Czyli vademecum dobrego wychowania*. Tłum. M. A. Skalska. Warszawa: Wydawnictwo Penta, 1994; I. Ostalowska, *Ada to nie wypada, savoir-vivre nie tylko dla dziewcząt*. Warszawa: „Twój Styl”, 1992; F. Hartley, *Poczuj bluesa w kaktusach dobrych manier, czyli ściągą dla nastolatków*. Tłum. E. Czerwińska. Warszawa: „Vocatio”, 1995; I. Iwaszko, *Świat nie jest taki zły: poradnik „Super Dziewczyna”*. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2002; E. L. Post, J. M. Coles, *Przeżyć wśród ludzi: porady dla nastolatków*. Tłum. A. Zwoniariski. Poznań; Warszawa: Cartalia Press, 2007; M. Przewoźniak, J. Jabłczyńska, *Współczesny savoir-vivre dla nastolatków*. Poznań: Publicat Wydawnictwo, 2007; C. von Schelling, *ABC dobrego wychowania dla nastolatków*. Tłum. A. Zaniewska. Warszawa: Świat Książki – Bertelsmann Media, 2008.

¹⁷⁶ W. Cane, *Sztuka pocałunku*. Tłum. A. Szulc. Warszawa: „Prima”, 1992; J. Romero [właśc. P. Pękala], B. Borzymowska, *Szkoła flirtowania*. Wrocław: „Astrum”, 1994; U. Krages, *Savoir-vivre współczesnego mężczyzny: jak odnosić sukcesy u kobiet*. Tłum. J. K. Górecki. Wrocław: Wydawnictwo Astrum, 1997; Ł. Kuncewicz, B. Cieniewski, *Poradnik podrywacza*. Łódź: „Piątek Trzynastego”, 1997.

Wzorem lat wcześniejszych ukazały się drukiem nowe poradniki savoir-vivre'u w zakresie zachowania się w świątyni¹⁷⁷ oraz dotyczące przyjmowania gości i zachowań przy stole¹⁷⁸.

Na omówionym tle jako stosunkowo świeży należy określić wątek savoir-vivre'u językowego. W poprzedniej dekadzie wystąpił on w książkach pt. *Językowy savoir-vivre*¹⁷⁹ oraz *Damą być, czyli sztuka słowa polskiej businesswoman*¹⁸⁰. Z początkiem wieku na rynku księgarskim znalazła się też książka zatytułowana *Do sukcesu przez mowę: sztuka konwersacji i nie tylko...*¹⁸¹

¹⁷⁷ J. de la Maison, *Odrobina dobrych manier (nawet w kościele) nie zaszkodzi*. Tłum. M. Masny. Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie, 1997; M. Delpini, *Wielebny, co za maniery! Mały, braterski poradnik dla księży*. Tłum. I. Burchacka. Warszawa: Wydawnictwo Księża Marianów, 1999; S. Krajski, *Savoir vivre w kościele, podręcznik dla świeckich*. Warszawa: Wydawnictwo św. Tomasza z Akwinu, [nie przed 2007].

¹⁷⁸ A. Gerlach, *Proszę, dziękuję... przy stole*. Warszawa: „Tommy”, 1992; Z. Demicki, *Jak przyjąć gości*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1993; I. Cording, *O zachowaniu się przy stole*. Tłum. A. Orzechowska-Rajecka. Warszawa: Marba Crown, 1991; H. Bareiss, *O zachowaniu się przy stole: 77 kłopotliwych dań*. Tłum. A. Bender. Warszawa: „Diogenes”, Świat Książki, 1999; H. Hanisch, *Savoir-vivre przy stole*. Tłum. J. i P. Szkodziakowie. Warszawa: „Twój Styl”, 1999; S. G. Schönfeld, *O przyjmowaniu gości*. Tłum. B. Kruk. Warszawa: „Diogenes”, 2000; P. Kassala, *O zachowaniu się przy stole*. Katowice: Polski Dom Kreacji, 2008.

¹⁷⁹ H. i T. Zgólkowie, *Językowy savoir-vivre* [o sposobach powitań i pożegnań, o sposobach zwracania się do różnych osób, jak przedstawiać się i zawierać znajomości, jak rozpoczynać i kończyć rozmowy telefoniczne, jak należy przeproszać]. Poznań: Kantor Wydawniczy SAWW, 1992.

¹⁸⁰ E. Lewandowska-Tarasiuk, *Damą być, czyli sztuka słowa polskiej businesswoman*. Warszawa; Kraków: Oficyna Wydawnicza „Polczek” Polskiego Czerwonego Krzyża, 1993.

¹⁸¹ Ch. Zacker, G. Grantél, *Do sukcesu przez mowę: sztuka konwersacji i nie tylko*. Tłum. M. Mirońska. Warszawa: „Filar”, 2001.

Savoir-vivre w komunikacji elektronicznej¹⁸², wobec osób niepełnosprawnych¹⁸³ oraz na jachcie¹⁸⁴ to zupełnie nowe tematy omawianych tu publikacji. Warto wspomnieć, że w 2006 r. została przyjęta przez ONZ *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, która jest obecnie najważniejszym dokumentem światowym poświęconym osobom z niepełnosprawnościami¹⁸⁵. Ze strony Polski Kartę Praw Osób Niepełnosprawnych Sejm ogłosił nieomal dekadę wcześniej¹⁸⁶.

Zmierzając do zakończenia drugiej części charakterystyki, w kontekście tematu tej pracy dodać należy, że w kapitalistycznej Polsce w okresie objętym badaniem dokonały się zmiany opisane w literaturze przez badaczy życia współczesnego człowieka¹⁸⁷. O ile niedługo po doświadczeniach

¹⁸² G. Van der Leun, Th. Mandel, *Netykieta, czyli przykazania dla internautów*. Tłum. A. Hildebrandt. Warszawa: „Mikom”; New York: „Hyperion”, 1998; S. Miller, *E-mailowy savoir-vivre: o tym, co wypada, czego nie wypada i jak się czasem wpada*, opowiada znanycy internetowego *savoir-vivre'u* z magazynu „People”. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2003; na ten temat zob. M. Pręgowski, *Wzór osobowy internauty, czego oczekują od nas netykiety*. „Studia Socjologiczne” 2009, nr 2, s. 109–130.

¹⁸³ J. Cohen, *Praktyczny poradnik savoir-vivre wobec osób niepełnosprawnych*. Warszawa: Biuro Pełnomocnika Rządu do Spraw Osób Niepełnosprawnych, 2008. Z późniejszego okresu pochodzi artykuł podejmujący temat pokrewny, zob. U. Bartnikowska, M. Mickiewicz, *Savoir-vivre społeczności głuchych jako element akcentujący odmienność kulturową*. „Niepełnosprawność: Półrocznik Naukowy” 2015, nr 17, s. 27–38.

¹⁸⁴ W. Weber, *Żeglowanie: o obyczajach na pokładzie jachtu: etykieta*. Przekł. M. Dyszyński. Warszawa: „Muza”, 2007.

¹⁸⁵ Zob. *Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych*, sporządzona w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r. W: Internetowy System Aktów Prawnych [online] <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20120001169/O/D20121169.pdf> [dostęp: 13.04.2024].

¹⁸⁶ *Karta Praw Osób Niepełnosprawnych*, Uchwała Sejmu RP z dnia 1 sierpnia 1997 r. W: Internetowy System Aktów Prawnych [online] <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP19970500475/O/M19970475.pdf> [dostęp: 13.04.2024].

¹⁸⁷ Zagadnienie obyczajów współczesnych „w kontekście przeobrażeń charakterystycznych dla kręgu kultury euroamerykańskiej” analizował Roch

bezrobocia lat 90. praca stała się bardziej szanowana niż w latach wcześniejszych jako wyznacznik standardu materialnego i prestiżu¹⁸⁸, o tyle w następnych latach stała się ona nieco mniej ważna, nastąpił wzrost znaczenia czasu wolnego (w tym sposobów, preferencji i możliwości zagospodarowania) i kontaktów ze znajomymi¹⁸⁹. Model życia towarzyskiego społeczeństwa postkomunistycznego przybrał formę wystawnych imprez (w restauracjach, klubach, na spotkaniach wyjazdowych) organizowanych z różnych okazji¹⁹⁰. W badaniach rozpoznano, że upowszechnił się także zwyczaj spotkań z okazji urodzin, imienin, Dnia Dziecka, Dnia Matki i innych imprez okolicznościowych poza miejscem zamieszkania, a w sposobach zagospodarowania wolnego czasu nie istnieje „jeden system wartości, wierzeń czy wzorów zachowań”¹⁹¹. Wypełnienie tego czasu oparte jest na wyborze dokonywanym z perspektywy stylu życia¹⁹². Tadeusz Czekalski pisze również o nowej praktyce nazwanej „świętem konsumpcji”, czyli o niedzielnym rodzinnym wyjściu po zakupy i przebywaniu w hipermarketach.

Sulima w studium pt. *Przemiany polskiego obyczaju (ostatnie dekady)*. W: Tabu, etykieta, dobre obyczaje. Red. P. Kowalski. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2009, s. 289–303.

¹⁸⁸ L. Milian, *Socjologia czasu wolnego. Wiedza o czynnościach swobodnie wybieranych*. Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskiej Wyższej Szkoły Administracji, 2010, s. 20.

¹⁸⁹ M. Marody, *Styl życia jako kategoria opisu socjologicznego*. W: O stylach życia Polaków. Red. M. Falkowska. Warszawa: Centrum Badania Opinii Społecznej, 1997, s. 7–13; eadem, *Przemiany postaw i wartości*. W: Społeczeństwo na zakręcie. Zmiany postaw i wartości Polaków w latach 1990–2018. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2019, s. 15–27.

¹⁹⁰ T. Czekalski, *Życie towarzyskie i rozrywki*. W: Obyczaje w Polsce od średniowiecza do czasów współczesnych. Red. A. Chwalba. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004, s. 383–397.

¹⁹¹ M. Sternicka, *Święta niedziela czy święty weekend? Konfrontacja tradycji i ponowoczesności*. W: „Czas ukoi nas”? Jakość życia i czas wolny we współczesnym społeczeństwie. Red. W. Muszyński. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008, s. 17–25.

¹⁹² M. Szpunar, *Konsumuję więc jestem. Konsumowanie jako forma spędzania wolnego czasu w społeczeństwie ponowoczesnym*. W: „Czas ukoi nas”?, s. 37–48.

W podsumowaniu

W niniejszej pracy dokonano rekonstrukcji kierunków rozwoju publikacji z zakresu *savoir-vivre'u* od pierwszych lat po II wojnie, w czasach małej stabilizacji (od lat 60. XX w.)¹⁹³ i w okresie transformacji oraz przemiany w sferach życia Polaków zanim na dobre „zagościła” u nas kultura spod znaku Facebooka. W każdym z uwzględnionych podokresów historii inne grono autorów sporządzało poradniki i przedstawiało swój punkt widzenia na temat *savoir-vivre'u*.

Główne ścieżki, którymi podążała oferta autorsko-wydawnicza w kolejnych latach, łączą się niejako z sytuacją społeczną danego czasu. Pod tym względem zaobserwowano zróżnicowane cele publikowania zasad *savoir-vivre'u*:

- edukowanie (wyrównywanie braków);
- uczestniczenie w życiu osobistym i towarzyskim (wyjaśnianie wątpliwości, inspirowanie);
- wspomaganie w drodze do sukcesu.

Analiza publikacji z zakresu *savoir-vivre'u* pod względem adresowym ukazała wgląd na potencjalne potrzeby użytkowników w sferze kultury osobistej, które podzielone zostały na:

- grupy określone pod względem demograficznym;
- grupy zawodowe;
- całą grupę ludzi (adres wspólny dla wszystkich).

Pod względem tematycznym badanie przeglądowe wskazało na publikacje obejmujące swoim zakresem obszary szerokie (ogólne) oraz zagadnieniowe (np. kulturę stołu) czy też wydzielone w obrębie poradników adresowych (m.in. dotyczące ubioru kobiet).

W grupach tematycznych natężenie publikacji z zakresu *savoir-vivre'u* pod względem ilościowym nie było niezmiennie. Poprzestając na spostrzeżeniach (analizy bibliometryczne pozostają poza celami tej

¹⁹³ Nawiązuję tu do książki M. Szpakowskiej pt. *Chcieć i móc*, w której autorka poświęciła swoją uwagę również samowiedzy obyczajowej danego czasu.

pracy), warto zauważyć, że np. w latach 90. XX w. *image*/wizerunek stał jako nowy motyw w poradnikach o tematyce *savoir-vivre*'u¹⁹⁴. Nie znalazł mnogiej obecności w tej grupie poradników jako zagadnienie specjalistyczne należące do innej dziedziny (z zakresu marketingu, psychologii społecznej). Z kolei „zmiana miejsc spotkań towarzyskich ze sfery prywatnej do sfery publicznej”¹⁹⁵ mogła mieć wpływ na publikację poradników *savoir-vivre*'u poświęconych przyjmowaniu gości.

Na podstawie dokonanej przeglądu publikacji o tematyce *savoir-vivre*'u pod kątem rozwoju w okresach historycznych potwierdzono, że w dotychczasowej kulturze książka użytkowa, książka poradnik jest przy szykowana do tego, by być włączana w całe życie człowieka.

W dalszej części będzie rozpatrywana kwestia traktowania książki w świetle treści (przepisów, wskazówek, zaleceń) poradników z zakresu *savoir-vivre*'u, których obraz został nakreślony.

¹⁹⁴ E. Sampson, *Jak tworzyć własny wizerunek*. Tłum. A. Białkowska-Gużyńska. Warszawa: Dom Wydawniczy „ABC”, 1996; M. Spillane, *Zaprezentuj siebie: poradnik nowoczesnej kobiety*. Tłum. J. Jannasz. Warszawa: „Muza”, 1996; Ph. Davies, *Twój image [jak wykreować wizerunek człowieka sukcesu]*. Tłum. B. Skierkowski. Warszawa: „Amber”, 1998.

¹⁹⁵ E. Szul, *Spacer w centrach handlowych – przymus czy atrakcja*. W: „Czas ukoi nas?”, s. 51–52.

3. KSIĄŻKA W KULTURZE OSOBISTEJ I W KULTURZE ŻYCIA CODZIENNEGO W ŚWIETLE SAVOIR-VIVRE’U

Autorzy na kartach publikacji dotyczących savoir-vivre’u wyjaśnili czytelnikom podjęte zagadnienia we właściwy sobie sposób (dobór, szczególność przedstawienia), a zarazem typowy dla gatunku piśmienniczego (rady, wskazówki, informacje, omówienia i inne). W części badanych pozycji znajdujemy spostrzeżenia dotyczące savoir-vivre’u w ogóle. Materiał jest drobny, rozmieszczony w różnych miejscach tekstu. Nierzadko są to uwagi w formie jednego zdania. Niemniej jednak wypowiedzi autorów, które traktujemy jako głosy eksperckie, dają impuls do tego, by opinie te prześledzić. Odczytane treści pozwolą zdać sobie sprawę z tego, jak temat savoir-vivre’u był przedstawiany i jak pojmowano sens przestrzegania zasad (poddania się regułom).

Z tej perspektywy patrząc, przedstawione ujęcie będzie próbą opisanego roli savoir-vivre’u w życiu człowieka w okresie objętym badaniem. W niniejszej pracy będzie to niezbędne na drodze do realizacji jej głównego celu, tj. rozpoznania w publikacjach dotyczących savoir-vivre’u zachowań pozytywnych związanych z książką, a także do uzyskania wartości dodanej przez dopatrzenie się w poradnikach „sztuki życia” pewnego punktu oparcia i uzasadnień dla tych praktyk. (Nazwa savoir-vivre jest używana jako najważniejsza, nawet jeśli w materiale źródłowym wystąpiły różne inne nazwy).

3.1. *Savoir-vivre* w optyce autorów publikacji poradnikowych

W podejściu do roli *savoir-vivre*'u w przestrzeniach międzyludzkich podjętych zostało kilka wątków i zarysowały się pewne stanowiska.

Podstawy

W poradniku – materiałach szkoleniowych pt. *Sztuka życia* – Irena Gumowska wyjaśnia sprawy podstawowe (znaczenie terminu). W trybie edukacji na pierwszym planie stawia przed adeptem (adresatem nowej wiedzy) konieczność zapoznania się z kulturą i obyczajami środowiska, w którym przychodzi mu przebywać (wejść między ludzi).

Co to jest kultura, dobre wychowanie? Najlepszą odpowiedzią w tym przypadku będzie: jest to wzgląd na innych, liczenie się z innymi. [...] Znajomość *savoir-vivre*'u – to także znajomość tradycji i obyczajów panujących aktualnie w środowisku, w którym się obracamy¹.

Jak tłumaczyła autorka, nie można obyć się bez zwracania uwagi na zastaną sytuację, stan rzeczy, ogół stosunków panujących pomiędzy osobami z danej grupy. Wynika to z natury życia w przestrzeni międzyludzkiej.

Oprócz więc żelaznej zasady dobrego wychowania: względu na innych – trzeba znać i dostosować się do obyczajów środowiskowych tak, aby tego środowiska nie urazić i samemu nie wydać się śmiesznym².

Dzięki zachowaniom, które respektują zasady *savoir-vivre*'u, człowiek przestaje być odmieńcem wśród innych ludzi, może też podbudować samoocenę. Istotne korzyści nie są jednak osiągalne bez wysiłku.

¹ I. Gumowska, *Sztuka życia*. [Warszawa]: [Towarzystwo Wiedzy Powszechnej, 1967], brak paginacji, punkt: „Co kraj to obyczaj”.

² Ibidem.

Dorian Max, autor poradnika pt. *Wiem jak, czyli... sztuka życia* poniekąd przedstawia program edukacyjny savoir-vivre'u dla indywidualnej osoby. Proponuje/zaleca lekturę krytyczną (kodeksu savoir-vivre'u), selekcję treści pod kątem własnych potrzeb, a następnie naukę wybranych zasad i praktyczne ich stosowanie.

Otóż nie wystarczy przeczytać książkę i odłożyć ją na półkę. Trzeba koniecznie wybrać to, co najbardziej się przyda, a potem [...] trzeba te rady zastosować w praktyce [...]³.

Wszystko to, pisał autor, „wymaga wysiłku, a już na pewno mocnego postanowienia”.

Wątek dojścia do umiejętności w zakresie savoir-vivre'u wprowadziła Anna Popławska w *Jak się zachować*. Możliwości jest kilka, poczynawszy od młodego wieku.

Z dzieciństwa wynosi się świadomość niezbędną dla dobrze wychowanego człowieka, że konieczne jest liczenie się z interesami i uczuciami innych⁴.

Z biegiem lat ulegają zmianie drogi zdobywania naturalnej grzeczności oraz wkład energii i pracy własnej ze strony adepta zaniedbanego dotąd w dziedzinie savoir-vivre'u.

Braki dobrego wychowania można nadrobić także później, już w dorosłym życiu, chociażby czytając rubryki bon ton i podpatrując otoczenie. Nie będzie to już jednak takie łatwe. [...] Aż dziwne, że tak wielu rodziców tego nie rozumie, pozostawiając kształtowanie manier własnych dzieci szkole, kolegom – i przypadkowi⁵.

³ M. Dorian [właśc. J. M. Mech], *Wiem jak, czyli... sztuka życia*. Warszawa: Agencja Wydawniczo-Księgarska „KS”, 1992, s. 6.

⁴ A. Popławska, *Jak się zachować: grzeczność ułatwia życie, czyli praktyczny savoir-vivre*. Warszawa: Wydawnictwo „Leliwa” Sp. z o.o. Oficyna Wydawnicza, 1998, s. 48.

⁵ Ibidem, s. 46–47.

Punkt widzenia Lady Penelope zamieszczony w *Podręczniku nienaganych manier* kieruje uwagę czytelnika na dwie fazy dobrego wpływu *savoir-vivre'u* na życie człowieka:

- faza 1: wejście z wiarą we własne siły, wyczuciem i znajomością zasad do nieznanego otoczenia:

Znajomość obyczajów umożliwia nam wtopienie się w tło, nie przyciągając niepotrzebnie uwagi, możemy brać udział w wydarzeniach i cieszyć się nimi. [...] Przeważnie należymy do tej czy innej grupy, w której raz zaakceptowani, czujemy się dobrze⁶.

- faza 2: skorzystanie z szansy powodzenia w nowym środowisku:

Książka [...] napisana została dla tych, którzy do własnego dobrego smaku chcieliby dodać wiedzę o tym, czego się od nich oczekuje w nieznanym im otoczeniu. Może nabiorą pewności siebie, która nie ma nic wspólnego z arogancją czy sztucznością, a raczej z tym, że będą się liczyć jako członkowie grupy, w której się znajdują⁷.

Autorka *Klasycznego savoir-vivre'u* Fiametta de Cesari jest zdania, że życie w grupie, we wspólnocie, z natury rzeczy zakłada komunikowanie się. Aby było udane, jego uczestnicy powinni znać i respektować zasady, które to społeczeństwo uznało za właściwe.

Przestrzeganie zasad [jest] nieodłącznym elementem każdego kto pragnie należeć do społeczeństwa, grupy⁸.

Maria Ziółkowska, autorka poradnika pt. *Bądź uprzejmy na co dzień i od święta*, przedstawia *savoir-vivre* jako szczególne normy, którym nie powinno się uchybiać.

⁶ Lady Penelope [pseud.], *Podręcznik nienaganych manier*. Tłum. D. Giejsztowt. Gdańsk: Phantom Press International, 1991, s. 15.

⁷ Ibidem, s. 16.

⁸ F. de Cesari, *Klasyczny savoir-vivre*. Tłum. J. Perlin. Warszawa: Bauer-Weltbild Media Sp. z o.o., Sp. k., 1991, s. 25.

Savoir-vivre. Tymi dwoma francuskimi wyrazami [...] nazywa się dziś kodeks obyczajowy, czyli prawa form towarzyskich obowiązujących w kulturalnym świecie⁹.

Podsumowując: z przedstawionego wątku wynika, że trzymanie się prawideł savoir-vivre'u poniekąd definiuje jednostkę. Można przyjąć, że kulturalny świat nie łagodzi kryteriów oceny (nie przyjmuje taryfy ulgowej) w zależności od tego, czy znajomość tę osoba uzyskała w procesie wychowania, edukacji szkolnej czy samokształcenia.

Równowaga

Według autorów poradnika pt. *Zwyczaje towarzyskie* reguły kulturalnego zachowania stosować należy w domu rodzinnym i poza nim. Postępowanie takie uzasadniać ma logicznie przedstawiony cel, a mianowicie bytowanie i działanie w warunkach wolnych od rozdzźwięków oraz przykrych wrażeń w każdej przestrzeni zajmowanej przez człowieka (prywatnej, publicznej, zawodowej).

[...] stosować należy we własnym domu w stosunkach z najbliższymi, bądź też z obcymi ludźmi, tak by współżycie układało się harmonijnie i kulturalnie¹⁰.

Hans G. Schnitzer w swoim *Poradniku* zauważa kulturowy charakter savoir-vivre'u. Jako wspólny dorobek cywilizacyjny przybrał on kształt zasad (formy towarzyskie, maniery), których respektowanie, mówi autor, daje szansę na osiągnięcie praktycznych korzyści społecznych.

Współlistnienie pokoleń jest ułatwione dzięki płynności zasad i wyrozumiałości wobec najbliższych. [...] Jednego bowiem nie można zapomnieć:

⁹ M. Ziółkowska, *Bądź uprzejmy na co dzień i od święta*. Szczecin: „Glob”, 1987, s. 5.

¹⁰ *Zwyczaje towarzyskie: poradnik na co dzień*. Warszawa: „Czytelnik”, [ca] 1949, s. 3 [Wstęp].

formy towarzyskie i dobre maniery nie są celem samym w sobie, ale pożądanym środkiem uczynienia współżycia przyjemniejszym dla nas wszystkich¹¹.

Herbert Schwinghammer podnosi kwestię rozpowszechnionej znajomości *savoir-vivre'u* (zasięgu) i stosowania się do zasad. Ponadto autor ten nie ma wątpliwości, że – ogólnie mówiąc – forma, jako jeden z elementów składowych zachowania, ma wpływ na jakość kontaktów międzyludzkich. Drugi element, mówi Schwinghammer, to własna postawa, sposób myślenia i działania uczestników sytuacji międzyludzkiej.

Dopiero ogólnie przyjęte formy zachowania czynią współżycie z ludźmi przyjazne i harmonijne – nawet jeśli czasem wymaga to rezygnacji z własnych, często egoistycznych pobudek¹².

Z poradnika pt. *ABC dobrych manier* czytelnik dowiaduje się, że jeśli już pozna i respektuje reguły *savoir-vivre'u*, to są one wielce użyteczne. Można powiedzieć, idąc za myślą autorów, że mają praktyczne zastosowanie na płaszczyźnie towarzyskiej, zawodowej i całkiem prywatnej (między najbliższymi) również w dobie technokultury. Jak czytamy:

[...] dobre wychowanie ułatwia życie i pozwala uniknąć pułapek. A przy tym ma wielką zaletę: reguły *savoir-vivre* nie zmieniają się tak szybko jak modele komputerów. Służą nam wiernie przez całe życie¹³.

Porównywalne podejście spotykamy w poradniku Elisabeth Bonneau dla młodych odbiorców. Zgodnie z nim odpowiednie zachowanie

¹¹ H. G. Schnitzer, *Poradnik współczesnego savoir-vivre'u*. Tłum. S. Kruś. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Delta W-Z”, 1997, s. 22.

¹² H. Schwinghammer, *Wielka księga savoir-vivre'u*. Tłum. B. Tarnas. Warszawa: Bauer-Weltbild Media Sp. z o.o., Sp. K., „Klub dla Ciebie”, 2003, s. 5.

¹³ M. Brzozowski, R. Wysocki, *ABC dobrych manier*. Warszawa: „Muza”, 2003, s. 6.

względem innych sprawia, że komunikowanie się może wywoływać dodatnie wrażenie, pozwala unikać komplikacji¹⁴.

Krótko mówiąc, z omówionego wątku wypływa konkluzja uzasadniająca przestrzeganie zasad savoir-vivre'u jako swoisty kurs w kierunku równowagi w międzyludzkich przestrzeniach.

Swoboda, fair play i przewagi

Zdaniem Tadeusza Rojka, które poznajemy w poradniku pt. *Życie towarzyskie i domowe*, znajomość zasad savoir-vivre'u i umiejętność ich zastosowania czynią możliwym nieskrępowany towarzystwem swobodny sposób bycia.

Znajomość zasad dobrego wychowania, umiejętność swobodnego znalezienia się w różnych okolicznościach daje poczucie pewności siebie tak ważne dla dobrej kondycji psychicznej¹⁵.

Podobne stanowisko prezentuje autor *Słownika savoir-vivre dla pani*. Henryk Żuchowski jest następującego zdania: „Kto zna zasady savoir-vivre'u, ten posiada luksus swobodnego zachowania się w każdej sytuacji”¹⁶. Pod tym warunkiem autor zapowiada prawidłowy przebieg sytuacji towarzyskich i dobre widoki na przyszłość.

[...] formy towarzyskie, jeśli są nam znane i stosowane przez nasze otoczenie, pozwalają uniknąć nieporozumień, konfliktów i ośmieszenia się¹⁷.

W przedstawionym wątku odnajdujemy więc uzasadnienie stosowania się do zasad savoir-vivre'u we wzmocnieniu pewności siebie i umocnieniu wiary we własne siły (w swój potencjał).

¹⁴ E. Bonneau, *Spaghetti, dzinsy i ręce w kieszeniach: savoir-vivre dla nastolatków*. Tłum. A. Janiszewska. Diepholz: „MAK” Verlag, 2005.

¹⁵ T. Rojek, *Życie towarzyskie i domowe. Nowy savoir-vivre*. Warszawa: „Książka i Wiedza”, 1992, s. 7.

¹⁶ H. R. Żuchowski, *Słownik savoir-vivre'u dla pani*. Lublin: „Polihymnia”, 1995, s. 5.

¹⁷ Ibidem.

Dzięki lekturze książki pt. *Przedsiębiorca z klasą* dotrzeć ma do świadomości czytelnika, że wyuczenie się i sprawność w zakresie *savoir-vivre*'u są nieodzowne w dążeniu do osiągnięcia i utrzymania powodzenia w świecie interesów.

Opanowanie form i zwyczajów towarzyskich jest ogromnie ważne dla mężczyzny czy kobiety, którzy pragną osiągnąć i utrzymać powodzenie w nowoczesnym świecie interesów, świecie częstych zmian i szybkich karier¹⁸.

Sensowność w zakresie uznania i podporządkowania się zasadom *savoir-vivre*'u wynika, mówią autorzy, z potrzeby działania pragmatycznego.

Aby współpraca ta i komunikacja między przedsiębiorcami mogła przebiegać sprawnie, należy zapewnić swobodny przepływ myśli, nie zakłócony społecznymi nieporozumieniami, które mogą urazić którąś ze stron i opóźnić bądź uniemożliwić osiągnięcie celu¹⁹.

Wymiana myśli, negocjowanie i uzgadnianie spraw przedsięwzięcia, które ma być zyskowne, wymaga dobrej komunikacji.

A w świecie biznesu decydującym elementem jest kultura osobista i umiejętność swobodnego stosowania się do zasad dobrego wychowania²⁰.

Przedstawione zapatrywanie na *savoir-vivre* sprowadza się przede wszystkim do umiejętności wyciągnięcia korzyści ze swojej znajomości form i zwyczajów towarzyskich („sprzedać samego siebie”), co stanowi zapowiedź możliwego awansu bądź sukcesu w działalności biznesowej.

¹⁸ *Przedsiębiorca z klasą* [autor zbiorowy]. Tłum. M. Perek. Kraków: Społeczny Instytut Znaki, 1989, s. 9.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem, s. 70.

Jeśli zajmujesz się sprzedażą jakiegoś produktu czy usługi albo jeśli myślisz o awansie – musisz najpierw umieć sprzedać siebie samego²¹.

Piotr Mildner autor poradnika pt. *Wiza do świata biznesu, czyli podstawy etykiety w znajomości i przestrzeganiu zasad savoir-vivre'u* widzi punkt wyjścia (podłoże) w zakresie zachowania się w sytuacjach negocjacyjnych. Znane zasady, zdaje się mówić autor, utrwalone siłą tradycji, przyjęte w cywilizowanym świecie, aktualizują się w praktyce. Istotę działania w interesach wyraża przez wprowadzenie asocjacji z rozgrywką lub pojedynkiem i nazywa przenośnym określeniem „zasady gry”.

Czym jest etykieta? To wynik ewolucji zasad, które opierają się na uprzejmości, rozsądku i logice. Określa ona strukturę, w przestrzeni której należy się poruszać. [...] Innymi słowy: etykieta to zasady gry, które należy poznać [...] ²².

Lady Perfect w nieco starszej książce pt. *Sztuka życia, czyli encyklopedia dobrych manier* również sięga do rodowodu savoir-vivre'u. Zauważa, że po zmianach i dostosowaniu reguł do współczesności użytkownik odnajdzie tam potrzebne wskazówki w zakresie poprawnych zachowań.

Dobre maniery to nie sztuczny rytuał pozostawiony nam w spadku przez epoki celebrujące konwenanse. To wywodzące się z tradycji praktyczne i niesłychanie przydatne we współczesnym świecie umiejętności zachowania się w każdej sytuacji²³.

Uświadamiając czytelnikom rolę savoir-vivre'u w biznesie, wprowadza wątek etyczny. Ponad przestrzeganie zasad precedencji, siadania, witania itp. (czyli etykiety często nazywanej biznesową) stawia przestrzeganie uniwersalnych reguł fair play obowiązujących partnerów przedsiębiorstw biznesowych.

²¹ Ibidem.

²² P. Mildner, *Wiza do świata biznesu, czyli podstawy etykiety*. Kraków: Agencja Promocyjna i Autorska APIA-TOUR, 2008, s. 33.

²³ Lady Perfect [właśc. A. Dziegielewski], *Sztuka życia, czyli encyklopedia dobrych manier*. Warszawa: „Elew”, 1993, s. 11.

Savoir-vivre w biznesie to coś więcej niż tylko biurowa elegancja, grzeczność, uprzejmość i nienaganne maniery, to przede wszystkim przestrzeganie uczciwych reguł gry w interesach i poszanowanie prawa wzajemnych korzyści²⁴.

Krótko podsumowując, przedstawiony wątek prowadzi do wniosku, że znajomość i stosowanie się do zasad savoir-vivre'u zwiększa „siłę przyciągania” jednostki jako partnera w interesach.

Georg Incze w poradniku pt. *O kulturalnym zachowaniu* uważa, że zasób wiadomości w tym zakresie ma charakter zasadniczy, a jako taki może owocować przewagą nad innymi. Uzasadnieniem dla nauczania się i respektowania zasad savoir-vivre'u jest pomyślność, sukces realizowanych przedsięwzięć. Osobom, które stawiają przed sobą wyzwanie tak określone, podpowiada samodzielną edukację za pośrednictwem odpowiednich źródeł informacji.

Ten, komu zależy na sukcesie w życiu zawodowym, społecznym lub prywatnym, powinien wiedzieć jak [...] zachować się [...]. Poradnik [...] pomoże znaleźć odpowiedzi [...]²⁵.

Autorka Birgit Adam przedstawia swój pogląd na rolę savoir-vivre'u w odniesieniu do ubiegania się o coś i konkutowania z kimś. Formułuje zależność warunkowo-wynikową:

[...] dobre maniery są znowu w cenie. Kto opanuje podstawowe zasady etykiety, osiągnie więcej sukcesów w życiu prywatnym i zawodowym²⁶.

Przykładowo czytamy: pracodawca „może wybierać spośród tuzinów wykwalifikowanych kandydatów”²⁷.

²⁴ Ibidem, s. 170.

²⁵ G. Incze, *O kulturalnym zachowaniu*. Tłum. M. Polkowska. Warszawa: „Diogenes”, 1999.

²⁶ B. Adam, *Savoir-vivre nowoczesnej kobiety: kobieca, niezależna, z klasą*. Tłum. W. Moniak. Diepholz; Wrocław: „MAK” Sp. z o.o., 2006, s. 6.

²⁷ Ibidem, s. 8.

Podobna w tej kwestii jest opinia Lisy Gutowskiej, autorki *Kobiety z klasą*: „Im więcej kindersztuby, tym łatwiej potem w życiu”²⁸.

Całkiem od strony formy prezentuje savoir-vivre Ewa Pernal. Jako taka, forma mająca zastosowanie w sferze zawodowej (jako kultura pracy), staje się etykietą profesjonalną. Jej zakres jest ściśle określony, obejmuje:

[...] umiejętność taktownego, profesjonalnego i eleganckiego zachowania w stosunku do innych ludzi, wtedy gdy kontaktujemy się z nimi na płaszczyźnie zawodowej – pracujemy obok siebie, reprezentujemy firmę na zewnątrz, podróżujemy służbowo²⁹.

Reasumując, po lekturze przedstawionych treści można dojść do przekonania, że zachowanie respektujące przyjęte zasady savoir-vivre'u daje rezultaty na konkurencyjnych polach.

Bycie sobą i wartości

Stanowisko Tadeusza Garczyńskiego, autora poradnika pt. *Sztuka życia*, odczytujemy jako zrównoważone. Odmawia on zgody na traktowanie savoir-vivre'u jak dziedziny wiedzy (typu np. dziedzina filmu, dziedzina usług) oraz zakresu ekwiwalentnego z oglądą (co sprowadzałoby się do form towarzyskich *versus* powierzchowności). Należy

[...] zwrócić uwagę na niebezpieczeństwo przeceniania ich [form towarzyskich]. Dobre wychowanie nie jest żadną wiedzą. Dobre wychowanie wynika z poglądów na życie, z serdecznego, życzliwego stosunku do ludzi. Jeśli tego brak, wówczas staje się ono tylko powierzchowną oglądą towarzyską. Takiej oglądy nie cenimy, jest ona formą pozbawioną treści³⁰.

²⁸ L. Gutowska, *Kobieta z klasą*. Warszawa: Bauer-Weltbild Media Sp. z o.o., Sp. k., 2006, s. 113.

²⁹ E. Pernal, *Taktownie, profesjonalnie, elegancko, czyli etykieta w biznesie*. Gdańsk: Ośrodek Doradztwa i Doskonalenia Kadr, 2000, s. 7.

³⁰ T. Garczyński, *Sztuka życia*. Warszawa: Wydawnictwo Przemysłu Lekkiego i Spożywczego, 1960, s. 5.

Niemniej jednak autor przyznaje, że przepisy *savoir-vivre*'u poniekąd zawierają w sobie naukę (trzeba je zatem opanować, wyćwiczyć i przestrzegać). Pełnią funkcję regulującą w kulturalnym życiu wspólnoty społecznej.

Brakiem form zrażamy do siebie³¹.

[...] wartość przepisów dobrego wychowania polega na tym, że uczą nas one postępowania, które budzi zaufanie³².

Tak jak prawo – zapewniają one pewien ład we wzajemnych ludzkich stosunkach³³.

W analizowanej wypowiedzi poznajemy przekonanie autora o tym, że we właściwym podejściu do *savoir-vivre*'u (który obejmuje również zagadnienie form towarzyskich) chodzi o postawę (stosunek do własnego życia), pojmowanie sukcesu, poczucie szczęścia oraz odnośnienie się do innych ludzi.

Podobny punkt widzenia zaprezentowała Hermine Hartley, o czym świadczy wypowiedź w książce pt. *Dobre maniery poradnik rodzinny*. Jej zdaniem wyrobienie towarzyskie (etykieta) nie wyczerpuje złożoności *savoir-vivre*'u. W zachowaniach ludzkich zawiera się bowiem stosunek człowieka do życia i innych ludzi.

Dobre maniery to coś więcej, niż używanie własnego widelca. To przyjęcie odpowiedniej postawy. Nasze zachowanie dużo bardziej niż etykieta, wpływa na wzajemne kontakty³⁴.

Własnej odpowiedzi na pytanie o to, co składa się na zakres *savoir-vivre*'u, udziela Krystyna Bednarska-Ruszałowa. W *Poradniku eleganckich zachowań* zdefiniowała termin eleganckie zachowania, którym posługuje się wymiennie z pojęciem *savoir-vivre*.

³¹ Ibidem.

³² Ibidem, s. 9.

³³ Ibidem, s. 8.

³⁴ H. Hartley, *Dobre maniery, poradnik rodzinny*. Tłum. R. Czerwińska. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, 1993, s. 8.

Przez eleganckie zachowanie rozumiemy takie zachowanie, które nie narusza żadnej z reguł życia towarzyskiego i społecznego, czyni człowieka miłym i pożądanym dla otoczenia, jego osobowość zaś i sposób bycia kształtuje w kierunku harmonijności i estetyki przy zachowaniu stanowczości i efektywności działania w pracy oraz cech indywidualnych³⁵.

Z przytoczonego fragmentu wydobywamy kilka ważnych cech (konstytutywnych), które wpisują się w szerokie rozumienie zakresu savoir-vivre'u. Cechy te są następujące:

- oparcie zachowania o reguły grzeczności;
- opanowanie reguł;
- dotrzymanie treści reguł;
- bycie przyjaźnie usposobionym do innych ludzi;
- okazywanie stanowczości w postępowaniu;
- pielęgnowanie w sobie poczucie piękna.

Również pojmowanie savoir-vivre'u przez Bednarską-Ruszajową wykracza poza zakres równoważny konwenansom.

Arantxa de Castro w *Poradniku dobrych manier* wprowadza aspekt etyczny następującym spostrzeżeniem:

Dobre maniery mają swój początek w nas samych i powinny być przestrzegane nawet wówczas, gdy nikt tego nie widzi³⁶.

Dobre maniery są tu równorzędne z normami moralnymi. W danym rozumieniu, jako zasady przyjęte przez zbiorowość społeczną, uznawane są za obowiązkowe (z nakazu wewnętrznego).

W relacjach społecznych, rodzinnych, osobistych czy zawodowych, słowem w każdym środowisku, w którym funkcjonujemy i stykamy się z innymi ludźmi, musimy postępować według pewnych zasad³⁷.

³⁵ K. Bednarska-Ruszajowa, *Poradnik eleganckich zachowań*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 1994, s. 7–8.

³⁶ A. de Castro, *Poradnik dobrych manier*. Tłum. S. Ratajczak. Warszawa: „Świat Książki”, 2003, s. 98.

³⁷ Ibidem, s. 95–96.

Jasminka Petrović, autorka poradnika pt. *Bon ton*, odróżnia elementy składowe *savoir-vivre'u*. Mianowicie jest tu omówiona etykieta, która odpowiada zachowaniom niemal ceremonialnym (wytwornym). Ukazane są także stosunek do samego siebie i zachowania w relacjach międzyludzkich, które opierają się na wartościach (postawa moralna, wrażliwość, szacunek dla siebie i innych).

Dobre obyczaje są zatem czymś więcej niż zwykłym stosowaniem się do zasad etykiety i wytwornym, dystygnowanym zachowaniem. Wyrażają one nasze życie wewnętrzne, pomagają chronić naszą godność osobistą, rozwijają poczucie szacunku wobec innych, są przejawem wielkoduszności i życzliwości itd.³⁸

Odniesienia do wartości uchwytne są w wypowiedzi Paoli Dessanti zamieszczonej w *Podręczniku dobrego wychowania*.

W rzeczywistości dobre maniery uczą dobrego postępowania, zarówno wobec samego siebie, jak też innych osób³⁹.

Akcentuje ona niematerialną wartość *savoir-vivre'u* oraz brak ograniczeń do opanowania i stosowania zasad: „[...] dobrych manier nie możesz kupić za pieniądze”; [...] „dobrych manier można się nauczyć w każdym wieku”⁴⁰. Píše też o konieczności pracy nad sobą i sugeruje aktywności dopingujące w zakresie samorozwoju.

Pokochanie siebie staje się również pierwszym krokiem do okazywania uprzejmości innym. Oto kilka wskazówek. [...] Należy pielęgnować zażyłości. Ważną rzeczą jest odkrycie rodzaju aktywności, który rzeczywiście nam się podoba⁴¹.

³⁸ J. Petrović, *Bon ton*. Tłum. M. Tandyrak. Poznań: Drukarnia i Księgarnia Św. Wojciecha, cop., 2005, s. 4.

³⁹ P. Dessanti, *Podręcznik dobrego wychowania*. Tłum. A. Gryczyńska. Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie, 2006, s. 4.

⁴⁰ Ibidem, s. 5.

⁴¹ Ibidem, s. 6.

W zbliżonym duchu – mając na względzie siebie i innych – poszły w swoich poglądach Eleri Sampson i Hanna Zemme. Według Sampson w przestrzeganiu dobrych manier (*de facto*: savoir-vivre) mieści się swoiste połączenie egoizmu (zysk własny w sensie realizacji wyznaczonych sobie celów) i szacunku dla przekonań, dążeń, pracy innych ludzi (liczenie się z innymi).

Dobre maniery można określić jako zdolność do zauważenia potrzeb innych przy jednoczesnym dbaniu o samego siebie⁴².

Zemme włącza i traktuje nienaganny sposób bycia (obejście/dobre maniery) jako „składnik życia codziennego”. Przy takim podejściu, mówi, swoim zachowaniem człowiek pokaże szacunek dla samego siebie (da świadectwo poczucia własnej wartości) oraz okaże poszanowanie innym.

Dobre maniery w żadnym razie nie powinny być czymś, co stosujemy zależnie od potrzeby, aby potem o nich zapomnieć, tylko nieodłącznym składnikiem życia codziennego. Tajemnica nienagannego, a przy tym naturalnego obejścia tkwi w stosunku do samego siebie: jeśli nigdy nie traktujemy siebie niedbale i szanujemy się, to podobnie będziemy odnosić się także do innych ludzi⁴³.

Podsumowując, w przedstawionym wątku można obserwować myśl o zintegrowaniu sposobu bycia z osobowością. Takie podejście odpowiednio podwyższa rangę savoir-vivre’u.

Głosy w dyskusji

W wypowiedziach, które analizujemy, zwraca uwagę wątek pochodzenia i ewolucji reguł savoir-vivre’u. W 1990 r. w książce pt. *Nastolatki i bon ton* Maria Dańkowska wypowiedziała się poniekąd w duchu

⁴² E. Sampson, *Jak tworzyć własny wizerunek*. Tłum. A. Białkowska-Guzyńska. Warszawa: Dom Wydawniczy „ABC”, 1996, s. 27.

⁴³ H. V. Zemme, *Pułapki savoir-vivre’u: jak w porę dostrzec niebezpieczeństwo i uniknąć przykrej wpadki*. Tłum. K. Żak. Warszawa: Bellona, 2008, s. 14.

sentymentu dla wcześniejszej epoki hołdującej wytwornym zwyczajom w obejściu i nienagannemu prowadzeniu konwersacji, szczególnie w przypadku osób zajmujących wysokie i publiczne stanowiska. Odnotowała powracające zainteresowanie *savoir-vivre*’em. Przedstawiła *savoir-vivre* jako *conditio sine qua non* w realizacji przez ludzi ich ambitnych celów.

[...] wraca moda na dobre obyczaje. Wzorowy sposób bycia jest niezbędnym warunkiem kariery zawodowej (i politycznej)⁴⁴.

O historycznej genezie wspomina Christine Benoit.

Savoir-vivre to nie jest właściwość pewnej określonej klasy społecznej. Dotyczy wszystkich, ponieważ reguluje stosunki międzyludzkie, czyniąc je bardziej przyjemnymi. [...] Trzeba jednakże znać pewne reguły, które oparły się działaniu czasu. Jeśli nawet stały się bardziej elastyczne, to nie przestały być oznaką dobrego wychowania⁴⁵.

Współczesny *savoir-vivre*, demokratyczny, spełni związane z nim oczekiwania (polepszenie jakości stosunków międzyludzkich), mówi autorka, pod warunkiem, że będzie przyswojony, opanowany. Tradycyjnie czynność ta wchodzi w zakres dobrego wychowania.

W książce pt. *Savoir-vivre dzisiaj* Edward Pietkiewicz wyłożył zależność między dobrym wychowaniem i regułami obyczajowymi. Reguły obyczajowe, pisze, określają sposób postępowania.

Reguły obyczajowe determinują zewnętrzną stronę zachowania się i – ogólnie mówiąc – dotyczą ogłady towarzyskiej, sposobu bycia człowieka, jego wyglądu zewnętrznego i kultury spożywania pokarmów⁴⁶.

⁴⁴ M. Dańkowska, *Nastolatki i bon ton*. Wyd. 3. Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Ekonomiczne, 1993, s. 11.

⁴⁵ Ch. Benoit, *Savoir-vivre dla zaawansowanych: 6 etapów dochodzenia do sukcesu*. Tłum. A. Wróblewski. Warszawa: Bauer-Weltbild Media Sp. z o.o., Sp. k., „Klub dla Ciebie”, 2008, s. 64.

⁴⁶ E. Pietkiewicz, *Savoir-vivre dzisiaj*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1990, s. 6.

Dobre wychowanie, jak czytamy w dalszym fragmencie, to wychowanie na wzorach obyczajowych.

Ludzie pragną oprzeć wzajemne stosunki na poszanowaniu godności człowieka z racji jego osobistych cech, tolerancji, uprzejmości, życzliwości. Realizację tych zadań umożliwiają reguły dobrego wychowania, obowiązujące wszystkich kulturalnych ludzi, niezależnie od płci, wykształcenia, wykonywanego zawodu, zajmowanego stanowiska⁴⁷.

Z treści książki płynie również myśl, że znajomość i praktyka w zakresie savoir-vivre'u ułatwiają stosunki międzyludzkie i torują drogę do realizacji zadań i celów. Ponieważ nauka i przestrzeganie reguł są wymogami do spełnienia, niejako łagodząc ciężar tych konieczności, autor napisał: „Zachowanie się zgodnie z regułami dobrego wychowania daje określone korzyści”. Zalicza się do nich miła atmosfera, harmonijne stosunki i wygoda w działaniu, znacznie większe możliwości utrzymywania kontaktów towarzyskich, zjednywanie sobie sympatii i szacunku⁴⁸.

Podobne treści wystąpiły w poradniku pt. *Savoir-vivre* opublikowanym przez Warszawski Dom Wydawniczy w przekładzie Moniki Minko. Zwracamy uwagę na pouczenie odnośnie do:

- obowiązywania zespołu norm (kodeksu savoir-vivre'u) i pewnego trudu stosowania się do zasad:

Zasady mogą być męczące, ale jeśli zasady etykiety postrzega się jako obowiązkowy kodeks zachowania w społeczeństwie, potrzeba ich istnienia jest bardziej przekonująca⁴⁹.

- sensu w użytkowaniu savoir-vivre'u przez jednostki i grupy społeczne:

⁴⁷ Ibidem, s. 5.

⁴⁸ E. Pietkiewicz, *Savoir vivre dla każdego*. Warszawa: „Diogenes”, „Świat Książki”, 1997, s. 17–24.

⁴⁹ *Savoir-vivre* [autor zbiorowy]. Tłum. M. Minko. Warszawa: Warszawski Dom Wydawniczy, 1997, s. 6.

Formy grzecznościowe napędzają koła i czynią życie miłszym i łatwiejszym. [...] jest to coś, co wpływa na myślenie wielu osób, a prawdopodobnie na ich zachowanie i stosunek do świata, chociaż mogą sobie nawet nie zdawać sprawy, do jakiego stopnia⁵⁰.

Całościowe (holistyczne) spojrzenie odnajdujemy w książce pt. *Współczesny savoir-vivre: poradnik*. Już tekstem na okładce⁵¹ zwrócono tu uwagę użytkownika na:

- savoir-vivre w służbie stosunków międzyludzkich, jak czytamy: formy towarzyskie to „[...] reguły gry służące harmonijnemu układowi stosunków międzyludzkich [...]”;
- savoir-vivre w służbie kariery: „[...] zgodnie z duchem czasu – mogą pomóc w karierze bardziej niż celujące oceny na dyplomie”.

Wydawca komunikował użytkownikowi, że reguły savoir-vivre’u to dobro potencjalne. Ich realny, pomyślny wpływ na jednostkę zależy, rzecz jasna, od niej samej.

Andrea Hurton podała również własną swoistą listę (obszary) spostrzeżeń dotyczących osób respektujących i pomijających reguły savoir-vivre’u:

[...] istotne jest ogólne wrażenie, jakie się po sobie pozostawia: albo człowiek jest uprzejmy i potrafi liczyć się z innymi, wie co to znaczy być serdecznym, i stwarza też miejsce dla innych, które im się słusznie należy, albo jest bezwzględny, przebojowy i sądzi, że poradzi sobie w życiu za pomocą łokci. [...] to również w dużej mierze umiejętność zaprezentowania swojej osoby i „sprzedania” siebie. W związku z powyższym formy towarzyskie nie ograniczają się tylko do ogólnych kontaktów towarzyskich⁵².

Krótko mówiąc, współcześnie treści przekazywane w normach obyczajowych w życiu rodzinnym i procesie wychowania od młodych lat nie

⁵⁰ Ibidem, s. 6–7.

⁵¹ A. Hurton, *Współczesny savoir-vivre: poradnik*. Tłum. B. Tarnas. Warszawa: Bauer-Weltbild Media Sp. z o.o., Sp. k., „Klub dla Ciebie”, 2000, tekst na okładce.

⁵² Ibidem, s. 7–8.

mają charakteru wykluczającego. Każda osoba indywidualnie decyduje o tym, czy je respektuje bądź bagatelizuje (lekceważy).

Maria Mankiewicz, autorka poradnika pt. *Przewodnik po życiu* przedstawia savoir-vivre (kulturę zachowania) za pomocą sugestywnego porównania.

To, co nazywamy kulturą zachowania jest jak barwa ochronna, za którą kryją się nasze uczucia, chęci i niechęci⁵³.

Można sądzić, że stosując „barwy ochronne”, jednostka chroni się np. przed natrętnym towarzyszem lub nie wydaje się ze swoimi prawdziwymi zamiarami i uczuciami. Nasuwają się jeszcze inne skojarzenia związane z tym porównaniem, a mianowicie ochrona jako rodzaj maski zakładanej przed innymi czy swoisty parawan, którym człowiek posługuje się dla zachowania pozorów. Zaprezentowane tu hipotetyczne sceny miałyby wymowę minusową. Autorka, którą zastanawiała kwestia szczerości i pozorów w kontekście savoir-vivre’u, w konkluzji rozstrzygnęła o wyższości uprzejmości nad jej brakiem w kontaktach międzyludzkich.

Czy uprzejmości można się nauczyć? Czy wyuczona grzeczność nie będzie tylko rodzajem tresury, powierzchowną ogładą? Musimy zadowolić się tym, co widzimy, słyszymy, obserwujemy. A jeśli ten ktoś zachowuje się uprzejmie to już nie ma sensu zastanawiać się czy jest uprzejmy naturalnie, czy sztucznie, czy mu to dane przez naturę czy przez wychowanie...⁵⁴

Sabine Denuelle na kartach *Savoir-vivre, czyli jak się zachować w każdej sytuacji* także zwraca uwagę na przydatność savoir-vivre’u w życiu codziennym, w okolicznościach rzadziej doświadczanych. Opowiada się za podejściem adaptacyjnym do reguł. Ponieważ nie rozwinęła tej kwestii, tak więc nie wiadomo, czy np. nie miała na myśli (m.in.) przystosowania dawnych reguł do potrzeb współczesności:

⁵³ M. Mankiewicz, *Przewodnik po życiu*. Warszawa: „Bona” S.A., 1991, s. 111.

⁵⁴ Ibidem, s. 54–55.

Współczesny *savoir-vivre*, choć w pewnych określonych sytuacjach narzuca jeszcze ściśle zasady, nie więzi już jednostki, jak działa się to dawniej, w ciasnej skorupie reguł i konwenansów. Obecnie pomaga on przede wszystkim w zachowaniu właściwej postawy wobec sytuacji nieprzewidywanych, a także ułatwia codzienne kontakty międzyludzkie; jest zatem sztuką adaptacji, uczy elastyczności, dzięki której każdy może lepiej wykorzystać własne talenty, a nawet – gafy⁵⁵.

Przypuszczalnie chodziło jednak o indywidualne dopasowanie, czyli elastyczny dobór zasad, zmieniający się w zależności od sytuacji.

Liberalne (tolerancyjne) stanowisko względem *savoir-vivre*’u spotykamy również w poradniku Corneli von Schelling dla młodzieży.

[...] zasady dobrego wychowania podane w tej książce nie są dogmatami i rygorystycznymi przepisami, niezaprzeczalnymi prawdami. Każdy musi sam zdecydować, które reguły odrzuca, a do których przywiązuje wagę i chce wcielać w życie. Każdy musi wybrać, co uważa za właściwe, a co za niewłaściwe albo zupełnie niepotrzebne. Nieodczowna jest odrobina na wyuczucia, tolerancja, liczenie się z innymi i szacunek dla nich⁵⁶.

Niemniej jednak autorka także dostrzega korzyści płynące ze stosowania się do zasad⁵⁷. Uzasadnia to w pierwszej kolejności stosunkiem do innych ludzi.

W dobrych manierach na pierwszy plan wysuwa się wewnętrzne nastawienie – dobre wychowanie pokazuje, że respektujemy prawa innych ludzi i szanujemy ich [...] ⁵⁸.

Podsumowując, przedstawione stanowiska pokazują, że optyka zasad – niegdyś rygorystycznie przestrzeganych – staje się dla autorów piszących poradniki *savoir-vivre*’u punktem odniesienia.

⁵⁵ S. Denuelle, *Savoir-vivre, czyli jak się zachować w każdej sytuacji*. Tłum. K. Szeżyńska-Maćkowiak. Warszawa: „Da Capo”, 1997, s. 11.

⁵⁶ C. von Schelling, *ABC dobrego wychowania dla nastolatków*. Tłum. A. Zaniewska. Warszawa: Świat Książki – Bertelsmann Media, 2008, s. 14–16.

⁵⁷ Opinie autorki pt. *Czemu służą dobre maniery*, s. 9–11.

⁵⁸ C. von Schelling, *ABC dobrego...*, s. 12.

Granice i miara kultury osobistej

Jedną z charakterystycznych cech społeczeństwa polskiego po zmianie ustroju w 1989 r. jest wzrost rozwarstwienia społecznego⁵⁹. Opinię tę poniekąd podziela Tadeusz Robak, specjalista w zakresie savoir-vivre'u:

W ostatnich latach bardzo wzrósł popyt na naukę savoir-vivre'u, ludzie szukają tej wiedzy wręcz nerwowo, bowiem społeczeństwo ulega gwałtownemu zróżnicowaniu, a z tego wynika chęć, by znaleźć się o jeden szczebel wyżej, wtopić się w lepsze towarzystwo⁶⁰.

Jak widać, w połowie pierwszej dekady XXI w. czytamy o tym, że ze znajomością savoir-vivre'u nadal łączone było zaobserwowane pragnienie (chęć) przesunięcia się na drabinie społecznej (rodzaj awansu) i pozostanie tam jako swój (godzien zaufania). Autor jest też zdania, że przedsięwzięcie (zamiar) realizowane we współdziałaniu z innymi osobami potrzebuje otoczki dobrych manier, a zalicza do nich zrozumienie, dotrzymywanie słowa itp.

[...] dobre maniery [...] to zbiór zasad, które mają służyć dobrym stosunkom między ludźmi, mają pomóc w rozumieniu naszych intencji. Można by powiedzieć też tak: dobre maniery funkcjonują skutecznie tylko wtedy, gdy towarzyszą im zrozumienie i dobre zamiary⁶¹.

Statusowe spojrzenie na savoir-vivre spotykamy w książce Zofii Kosińskiej *Kultura słowa i gestu*. W poradniku, którego powstanie zainspirowały doświadczenia wyniesione „ze szkoleń organizowanych przez Departament: Centrum Szkolenia Kadr Wymiaru Sprawiedliwości”⁶², autorka sformułowała w podrozdziale pt. *Dobre obyczaje przy stole* opinię następującą:

⁵⁹ Zob. np. E. Majewska, *Sztuka jako pozór, cenzura i inne paradoksy upolitycznienia kultury*. Kraków: Korporacja Ha!art, 2013.

⁶⁰ T. Robak, *Savoir-vivre bez tajemnic*. Warszawa: Prószyński i S-ka, cop., 2005, s. 7.

⁶¹ Ibidem, s. 146.

⁶² Z. Kosińska, *Kultura słowa i gestu*. Warszawa: Ministerstwo Sprawiedliwości, 2005, s. 3.

Dziś znajomość form towarzyskich i umiejętność zachowania się przy stole daje nie tylko świadectwo naszej pozycji społecznej, ale jest, co najmniej, połową drogi do osiągnięcia życiowego sukcesu⁶³.

Jak już było powiedziane w tej pracy, kultura spożywania pokarmów była kolebką *savoir-vivre*'u. Najpierw w kulturze szlacheckiej, mieszczańskiej, aż po dziś dzień kultura stołu i goszczenie się (bankiet, obiad i inne) należą do życia rodzinnego, zacieśniają więzy towarzyskie, są praktykowane w dyplomacji oraz życiu zawodowym.

Z poglądem przeciwnym odnośnie do roli *savoir-vivre*'u współcześnie spotykamy się w wypowiedzi Brigitte Nagiller. Zauważa ona, że społeczna i statusowa rola *savoir-vivre*'u obecnie została pomniejszona, lecz nie jest nieważna.

Dobre zachowanie nie jest staromodne. [...] po latach zaniedbywania odkryto na nowo jego wartość [...] jako wielce obiecującej dziedziny⁶⁴.

Inną wagę przykładą się obecnie, zdaniem Nagiller, do pewnych umiejętności, zwłaszcza niepraktykowanych powszechnie, a służących umacnianiu własnej pozycji.

Dziś nie odgrywa już tak dużej roli wiedza, jak należy trzymać widelec do ostrzyg albo szczypce do homara, czy porady, jak konsumować banana nożem i widelcem⁶⁵.

Nagiller prezentuje podejście, które można nazwać tolerancyjnym wyborem. Przedstawia ona *savoir-vivre* jako propozycję do uwzględnienia, możliwość uzasadnioną dostosowaniem się do większości i sytuacji, by osiągnąć przyjemniejsze życie.

Dziś w centrum uwagi znajduje się raczej umiejętność wyczucia chwili i sytuacji oraz zdolność dopasowania swojego zachowania do otoczenia.

⁶³ Ibidem, s. 26.

⁶⁴ B. Nagiller, *Styl i dobre maniery: jak zachować klasę w każdej sytuacji*. Tłum. A. Jezierska-Wiśniewska, E. Hahn, J. Żuławski. Gliwice: Sensus, 2007, s. 9.

⁶⁵ Ibidem.

I tak samo ma się sprawa z regułami dotyczącymi zachowania. Trzeba się najpierw dowiedzieć, o co chodzi, opanować reguły, a dopiero później samodzielnie zdecydować, kiedy zrobić z nich użytek – czy tylko w konkretnych sytuacjach, czy może stosować je zawsze⁶⁶.

W sferze pracy zawodowej uznaje za słuszne wspomaganie jej wykonawców w formie opracowanego odpowiednio savoir-vivre'u.

W większości zawodów rzeczywiście nie da się dziś funkcjonować bez znajomości nowoczesnego savoir-vivre'u⁶⁷.

Jak można się doczytać, zostało wskazane jeszcze inne uzasadnienie potrzeby znajomości i respektowania zasad savoir-vivre'u. Doświadczenie technologii cyfrowej stanowi dodatkowy argument w tej kwestii. Autorzy publikacji pt. *Dobre maniere: krótki kurs dla użytkowników* dostrzegają tę potrzebę.

Komórka i komputer postawiły nas wobec problemów, których nie przewidzieli ani futurologi, ani kodeks honorowy Boziewicza⁶⁸.

Krótko mówiąc, w kulturze późnej nowoczesności (ekspansji mass mediów, rewolucji cyfrowej, komercjalizacji, konsumpcjonizmu)⁶⁹ jest potrzeba miary (znać, nie przekraczać) i granicy zachowań.

Forma jest dziś deficytowa. Ale współzycie między ludźmi potrzebuje zasad, żeby łatwiej było żyć, żebyśmy się nie pogryźli⁷⁰.

⁶⁶ Ibidem, s. 9, 11.

⁶⁷ Ibidem, s. 10.

⁶⁸ J. Bojańczyk, M. Brzozowski, *Dobre maniere: krótki kurs dla użytkowników*. Dodatek magazynu „Twój Styl”. Warszawa: Wydawnictwo Bauer, 2005.

⁶⁹ T. Szkołut, *Fetysze, mity i wydarzenia zbiorowe*. W: Człowiek, zjawisko i teksty kultury w komunikacji społecznej. Red. M. Karwatowska, R. Litwiński, A. Siwiec. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 2015, s. 27–43.

⁷⁰ J. Bojańczyk, M. Brzozowski, *Dobre maniere...*, s. 7.

Ewa Kunicka natomiast omówiła regulacyjną funkcję *savoir-vivre'u*. Jej zdaniem zasady ujęte w reguły grzeczności wpływają dodatnio na współzycie ludzi w środowisku społecznym.

Zasady dobrego zachowania są jak przepisy ruchu, gdyby nie było dokładnie opracowanych przepisów poruszania się pojazdów i ludzi na drogach, co chwilę samochody zderzałyby się ze sobą, potraçały przechodniów, w ogóle byłoby wielkie nieszczęście i bałagan. Podobnie, gdyby ludzie nie kierowali się zasadami dobrego zachowania, to kłóciliby się i „zderzali” ze sobą tak, że wzajemne współzycie byłoby nie do zniesienia⁷¹.

Autorzy poradnika pt. *Współczesny savoir-vivre dla nastolatków*, aby wyrazić sugestywnie nieodzowność *savoir-vivre'u* w życiu człowieka, przypuszczalnie chcąc być lepiej zrozumianymi, posłużyli się porównaniem do interfejsu. Z treści ich publikacji płynie zachęta do zainteresowania użytkowników przepisami z zakresu grzeczności.

[...] zasady *savoir-vivre'u* nie są żadnym gwałtem na naturze człowieka, ale zbiorem wskazówek, takim przyjaznym dla użytkownika interfejsem dołączonym do skomplikowanego i miejscami trochę głupawego programu pod tytułem „Życie wśród ludzi”⁷².

Konkludując, można stwierdzić, że u progu czwartej rewolucji przemysłowej, komunikacji wirtualnej, Internetu i sztucznej inteligencji autorzy przedstawili stanowisko aprobatywne dla oboznania się z zasadami *savoir-vivre'u* oraz stosowania się do nich. Nie ma mowy o rezygnacji z tej części kultury osobistej i kultury wzajemnych zachowań, które reguluje. Co najwyżej wspomniano o potrzebie poszerzania wiedzy w danym zakresie, potrzebnej do dokonywania świadomych wyborów odpowiedniego postępowania⁷³.

⁷¹ E. Kunicka, *Daj się lubić*. Pelplin: „Bernardinum”, 2001, s. 5–6.

⁷² M. Przewoźniak, J. Jabłczyńska, *Współczesny savoir-vivre dla nastolatków*. Poznań: Publicat Wydawnictwo, 2007, s. 3.

⁷³ W literaturze naukowej spotykamy określenie „kultura złych manier”. Przytacza je M. Marcjanik w problemowym artykule pt. *Skąd przychodzimy*,

Przeanalizowane opinie o znaczeniu savoir-vivre'u w życiu codziennym, towarzyskim i zawodowym układają się charakterystycznie, co zostało przedstawione w siedmiu punktach oddających różne zapamiętywania (wątki) dotyczące natury reguł savoir-vivre'u i ich użyteczności współcześnie.

W spojrzeniu tym zauważalny jest związek (zależność) między dającym się obserwować sposobem bycia (formą) i tym, co stanowi o esencji sytuacji (zdarzenia), w której następuje komunikowanie się w gronie bliskich czy znajomych na niwie towarzyskiej i zawodowej (treścią). Powinno się dopowiedzieć, że forma ukształtowana przez zasady obyczajowe opisana została w poradnikach savoir-vivre'u (reguły, wzory). Treść (to, co osoby mają do powiedzenia) każdorazowo rozwija się na nowo podczas spotkania uczestników/partnerów komunikacji (wątki rozmowy, tematy wymiany zdań).

Jak ukazały to jednoznacznie opinie znawców dziedziny, klasyczne rozumienie savoir-vivre'u obejmuje, oprócz manier (formy), także walory osobowości i rozumu (treść).

Z przedstawionego tu spojrzenia na savoir-vivre można wywieść również wniosek ogólniejszy jako przekaz łączny skierowany przez autorów publikacji z zakresu savoir-vivre'u do ich użytkowników, który powinno się nazwać: obszary zastanowienia i korzyści. Jako taki obejmuje on:

- inspirację do autorefleksji nad własną kulturą osobistą (jej formą i treścią);
- inspirację do odpowiedniego działania wynikającego z tego namysłu (poznania zasad i stosowania ich w praktyce).

dokąd zmierzamy? Współczesny stan dobrych manier. „Oblicza Komunikacji” 2020, nr 12, s. 239–246. Warto dodać, że diagnoza badaczy dotyczy i uwzględnia również stan czytelnictwa, grubiaństwo, nową jakość języka (ekspansja języka potocznego w inne sfery komunikacyjne), niską kompetencję komunikacyjno-językową i in. Zob. też M. Kita, E. Piłat, *Współczesne poradniki dobrych manier dla młodzieży wobec wulgaryzacji języka*. W: Szkice o dojrzałości, kulturze i szkole. Red. M. Karwatowska, L. Tymiak. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2016, s. 65–80.

Wypowiadając się w formie książkowej – poradnika *savoir-vivre'u* – część autorów poświęciła swoją uwagę temu nośnikowi kultury. W kolejnych podrozdziałach niniejszego opracowania zaprezentowane zostaną wyniki badania nad tematem książki i zachowań związanych z książką w świetle *savoir-vivre'u*.

Warto tu przypomnieć trafne spostrzeżenie Terencjusza, przetłumaczone na język polski następująco: „trudno przewidzieć, która książka przemówi do wyobraźni”⁷⁴. Obszar przypuszczeń rozszerza się, jeśli sięgnąć do poglądu teoretyków księgoznawstwa, zgodnie z którym książka została zdefiniowana jako „związek czynników materialnych i duchowych stanowiących całość”⁷⁵. Dość zauważyć, że każdy z elementów składowych struktury, funkcji i treści książki zawiera w sobie potencjalną moc oraz może uruchomić myślenie⁷⁶.

3.2. Książka w przestrzeni kultury i przestrzeni życiowej jednostki przez pryzmat *savoir-vivre'u*

Tworzywem do opisu książki w przestrzeni kultury i w przestrzeni życiowej jednostki stały się wypowiedzi (zwykle krótkie, przeważnie rozsiane w tekście), które udało się wyszukać na kartach publikacji dotyczących *savoir-vivre'u* na temat książki i lektury oraz wątków pokrewnych w kontekście rozumienia kultury osobistej. Przeanalizowana zawartość badanych źródeł z uwzględnieniem przestrzeni indywidualnej, towarzyskiej, zawodowej i publicznej służy realizacji głównego celu

⁷⁴ Polska wersja cytatu z *De litteris* (1286) Terencjana Maura, zob. W. Kopański, *Słownik mitów i tradycji kultury*. Wyd. 7. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy: 2001, s. 558.

⁷⁵ M. Góralska, *Próba analizy pojęcia książki w ujęciu funkcjonalnym, strukturalistycznym i semiologicznym*. W: *Ze współczesnych zagadnień nauki o informacji*. Red. M. Górny, P. Nowak. Poznań: Sorus, 1997, s. 9–18.

⁷⁶ Nawijazuję tu do artykułu Paula Duguida pt. *Materia ma znaczenie: przeszłość i futurologia książki* (w: *Przyszłość książki*. Red. G. Nunberg. Tłum. J. Rzepa, A. Szatkowska. Warszawa: Biblioteka Analiz, 2013, s. 89–130).

prezentowanego opracowania, którym jest odkrycie w treści poradników *savoir-vivre'u* przekazu dotyczącego wzorcowych praktyk w zakresie zachowań związanych z książką w okresie badawczym.

3.2.1. Książka w przestrzeni kultury

Z początkiem lat 80. XX w. dzięki poradnikowi *savoir-vivre'u* pt. *Dyplomacja z bliska* czytelnik zapoznał się z zawodem, którego potoczny obraz na widocznym miejscu umieszcza skojarzenie z protokołem dyplomatycznym i przyjęciami dyplomatycznymi. Stało się jasne, że za kulisami odbywa się praca, m.in. związana ze źródłami informacji:

Źródła informacji, z których czerpią dyplomaci swą wiedzę o kraju akredytacji są różnorakie. Trzeba dużo czytać, zwłaszcza wydawnictw monograficznych, statystycznych, historycznych. Trzeba dyskutować na określone tematy z kompetentnymi, a chętnymi do rozmowy ludźmi – uczonymi, działaczami społecznymi, politykami. Trzeba utrzymywać stosunki z ministrami i wysokimi urzędnikami państwowymi, i to zarówno na płaszczyźnie oficjalnej, półoficjalnej jak i całkiem prywatnej.

Do tego prasa, radio, telewizja. Kontakty z opozycją polityczną⁷⁷.

W późniejszej publikacji zatytułowanej *Dobre obyczaje* Edward Pietkiewicz wprowadził pojęcie kultury osobistej, co uważny odbiorca mógł lepiej zrozumieć pomny na osobiste doświadczenia tego autora.

Pojęcie „kultura osobista” obejmuje także znajomość np. literatury, historii i techniki. Obejmuje ono również uczestnictwo w kulturze – zwiedzanie wystaw, oglądanie sztuk teatralnych i filmów, słuchanie muzyki, studiowanie wartościowych książek – oraz własną twórczość, polegającą np. na uprawianiu fotografii, muzykowaniu, malarstwie, rzeźbiarstwie, majsterkowaniu czy próbach twórczości literackiej⁷⁸.

⁷⁷ J. Fonkowicz, E. Pietkiewicz, *Dyplomacja z bliska*. Warszawa: „Książka i Wiedza”, 1982, s. 69–70.

⁷⁸ E. Pietkiewicz, *Dobre obyczaje*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1987, s. 10.

Ten sposób interpretacji kultury osobistej został zaakceptowany w środowisku autorów publikacji o tematyce *savoir-vivre*'u. W podobnym zakresie Krystyna Kubik przedstawiła ten termin menedżerom.

W kulturze osobistej zawiera się wiedza z wielu różnorodnych dziedzin m.in. z literatury, techniki, historii itp. Z kulturą wiąże się udział w życiu kulturalnym, oglądanie sztuk i filmów, słuchanie muzyki, studiowanie wartościowych książek⁷⁹.

Autorka ta rozwinęła zagadnienie kultury zawodu i jej związek z kulturą osobistą. Ponadto jasno podała czytelnikom do wiadomości, że:

[...] przestrzeganie dobrych manier w biznesie nie jest skomplikowane; potrzeba tylko chęci i zainwestowania odrobiny czasu na przestudiowanie wybranej pozycji literatury przedmiotu [...] ⁸⁰.

Andrzej Bortnowski potwierdził, że kultura osobista znamionuje zachowanie każdego człowieka.

W pojęciu kultury osobistej jako cechy trwałej, nabywanej w ciągu całego życia, charakteryzującej zachowanie każdego człowieka niezależnie od czasu, miejsca i okoliczności – mieści się przestrzeganie norm prawnych, moralnych i obyczajowych. Zawiera się w tym pojęciu również wiedza z wielu różnych dziedzin, czyli najogólniej rzecz ujmując, poziom wykształcenia i sposób postępowania w życiu codziennym⁸¹.

Jak zostało wykazane, książka (także jako synonim wiedzy), czytanie oraz uczestnictwo w życiu kulturalnym to centralne kategorie pojęcia kultury osobistej. Książka przeznaczona do nauki, czytana dla przyjemności, książka wymagająca studiowania jej treści, książka, której tekst został adaptowany na potrzeby dziedzin sztuki, czy przerobiona (opracowana) jeszcze inaczej. Krótko mówiąc, w świetle przytoczonych opinii słaba/

⁷⁹ K. Kubik, *Kultura pracy menedżera*. Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom”, 2002, s. 25.

⁸⁰ Ibidem, s. 11–12.

⁸¹ A. W. Bortnowski, *Protokół dyplomatyczny i savoir-vivre dla każdego*. Ciechanów: P.W.P. „Gryf” SA, 2003, s. 121–122.

dobra orientacja i aktywność w zakresie kontaktu z książką i dziedzinami z nią związanymi rzuca snop światła na posiadaną kulturę osobistą.

Inny termin z zakresu *savoir-vivre*’u to kultura życia codziennego. Jego rozumienie za Tadeuszem Rojkiem jest następujące:

Nasze obyczaje w domu i poza nim, nasze zachowanie się wobec otaczających nas osób, wśród których znajdujemy się z takiej lub innej okazji, składają się na kulturę życia codziennego⁸².

Do tematu dwóch rodzajów kultur, osobistej i życia codziennego, odniósł się też Jan Ursyn.

Nie sztuka być dobrze wychowanym jedynie od święta i wśród swoich. Kultura przejawia się w przestrzeganiu norm współżycia z rodziną, osobami bliskimi i zupełnie obcymi w święta i na co dzień. [...] Polega nie tylko na przyswajaniu treści intelektualnych, podziwianiu spektakli teatralnych, odwiedzaniu muzeów i galerii, lekturze wybitnych dzieł. Znacznie częściej dotyczy ona z pozoru mało ważnych form zachowania⁸³.

W opinii autora chodziłoby o niezaniechanie żadnej z przestrzeni życia jednostki, niezależnie od tego, że ciężar gatunkowy spraw i tematów jest niejednakowy w codzienności oraz podczas obcowania ze sztuką.

Refleksje nad stanem kultury w społeczeństwie współczesnym snuł Tadeusz Robak. Jego przemyślenia obejmowały przemiany w polskich obyczajach. W nacechowanej zadumą wypowiedzi autor poruszył wątek m.in. sposobów uczestnictwa w kulturze.

Jeszcze niedawno określenie „człowiek dobrze wychowany” było jednoznaczne z określeniem „człowiek kulturalny”, bo przejawiający szacunek i zainteresowanie dla sfery kultury. Żal dawnego szacunku dla obyczaju, istniał bowiem szlachetny obowiązek przyswajania sobie tych wartości, demonstrowania wręcz uczestnictwa w kulturze. Wypadało dawniej, i chyba zawsze, być czytany, wiedzieć o czym się dyskutuje, chodzić

⁸² T. Rojek, *Życie towarzyskie i domowe...*, s. 7–8.

⁸³ J. Ursyn, *Alfabetyczny poradnik towarzyski*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, 1991, s. 5.

do teatru, rozróżniać malarzy i pisarzy. [...] Przyłapany na niewiedzy, czerwienił się i peszył jak uczeń... Dziś nie musi⁸⁴.

W opinii tego autora w kulturze osobistej przestały mieć znaczenie m.in. wiedza, kontakt z literaturą, szerokie horyzonty⁸⁵.

Na zanikające poczucie dyskomfortu z powodów, o których pisał Robak, zwróciła uwagę również Lisa Gutowska. Jej spostrzeżenie wskazuje na utratę znaczenia związku między stopniem wykształcenia (miejscem w strukturze społecznej) a kulturą osobistą.

Na pewnym poziomie odpowiedź: tym się nie interesuję, tego nie przerażaliśmy w szkole – jest kompromitująca⁸⁶.

Ujmując zwięźle: krytyczny ogląd spraw życia społecznego dokonany przez autorów publikacji z zakresu *savoir-vivre*'u odzwierciedlają głosy w toczącej się debacie nad kulturą, w której poczesne miejsce utrwalone tradycją⁸⁷ należy do książki. Na kartach poradników *savoir-vivre*'u autorzy informowali i przekonywali czytelników do potrzeby sięgania do książek, czytania literatury pięknej oraz zwiększenia tą drogą posiadanej kultury osobistej.

Tadeusz Garczyński w pracy pt. *Sztuka życia* wyraził apoteozę książki.

A książka jest najszlachetniejszą rozrywką – rozszerza wiedzę, pogłębia myśli, towarzyszy w dobrych i ciężkich chwilach [...] dzieła ulubionych pisarzy były przyjaciółmi wielu znakomitych ludzi, którzy się z nimi nigdy nie rozstawali [...]⁸⁸.

⁸⁴ T. Robak, *Savoir-vivre bez tajemnic*, s. 159.

⁸⁵ Punkt widzenia na spadek znaczenia kulturowych kompetencji potwierdza w późniejszej publikacji Leszek Bugajski. Zob. idem, *Kupa kultury. Przewodnik inteligenta*. Warszawa: Prószyński Media, 2014, m.in. pisze: „Jeszcze pół wieku temu [...] Przyznanie się do tego, że się nie zna jakiejś wydawniczej nowości było dość wstydlive”, s. 27.

⁸⁶ L. Gutowska, *Kobieta z klasą*, s. 115.

⁸⁷ Zob. B. Bieńkowska, H. Chamerska, *Tysiąc lat książki i bibliotek w Polsce*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992.

⁸⁸ T. Garczyński, *Sztuka życia*, s. 44–49.

Z powodu szczególnych cech książki czy raczej jej udziału w życiu jednostek i społeczeństwa w różnych okresach historii Polski autor uznał, że nie powinno się tego tematu zostawiać poza polem zainteresowania i kształtowania postaw proczytelniczych w nowym powojennym czasie formowania życia rodzinnego i państwowego.

Skoro jednak książka bawi nas i uczy, skoro jest naszym przyjacielem, stosunek do książki staje się zagadnieniem dobrego wychowania⁸⁹.

Reguły dobrego wychowania, jak już była mowa, zaliczane są do obyczajów. Jako takie obowiązują ludzi w ich życiu prywatnym, publicznym i zawodowym. Krótko mówiąc, Garczyński zaakcentował nierozdzielność procesu wychowania i czytania (szerzej: użytkowania książki).

Irena Gumowska, wprowadzając użytkowników w obręb zagadnień wchodzących w skład kultury osobistej, w poradniku pt. *ABC dobrego wychowania*, którego pierwsze wydanie ukazało się w 1958 r., wyjaśniła sprawy podstawowe. W sposób sygnałny, na ile było to możliwe z racji przeznaczenia publikacji, dotknęła obszaru (przestrzeni) twórczości piśmienniczej, zróżnicowania rodzajów i gatunków pisarstwa.

Niektóre książki zaspokajają głód wiedzy, dają zasób wiadomości, rozszerzają horyzonty myślowe lub cieszą tym, że potwierdzają własne przemyslenia czytelnika⁹⁰.

Do młodzieży Gumowska zwróciła się z przekazem eksponującym gatunki literackie, popularnonaukowe i inne.

Chcąc wszechstronnie rozwijać się umysłowo, trzeba interesować się wielu dziedzinami nauki i sztuki, a więc literaturą – klasyczną, współczesną, aby umieć zabrać głos o tym „co się czyta”, fachową i naukową, a także ulubioną przez młodzież literaturą przygodową, popularnonaukową,

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ I. Gumowska, *ABC dobrego wychowania*. Wyd. 8. Warszawa: „Wiedza Powszechna”, 1978, s. 262.

podróżniczą, fantastyczną, sensacyjną, itd., wiedzą – przynajmniej z zakresu, który nas najbardziej interesuje⁹¹.

Różnymi sposobami autorzy poradników *savoir-vivre*'u przekazywali treści dotyczące korzystania z książek, popularyzując kulturę czytelnictwa. Max Dorian inspirował do namysłu przewrotną kwestią:

Czy to znaczy, że człowiek musi czytać? Ależ nie! Nie musi⁹².

Autor chyba nie wykluczał postawy kontestacyjnej. W obszarze (przestrzeni) problematyki czytania i czytelnictwa podjął quasi-dyskusję z potencjalnym oponentem przy użyciu swoich argumentów.

Ale człowiek nie używający swej wyobraźni dość intensywnie, traci ją i staje się istotą duchowo kaleką. Ma to określone następstwa w życiu codziennym⁹³.

Na podstawie opinii Garczyńskiego, Gumowskiej i Doriana można ustalić listę znaczeń i pożytków z używania książki. Autorzy komunikowali je osobom obok wskazówek dotyczących kulturalnego sposobu bycia. Lista „wartościowa” zawiera: otwieranie horyzontu zainteresowań i własnej zdolności do tworzenia wyobrażeń twórczych, zdobywanie wiedzy, potwierdzanie swoich przemyśleń, użycie na chandrę i czas wypoczynku.

Dodać należy również dalsze punkty. Na związek, jaki zachodzi pomiędzy czytaniem książek a ogólnym rozwojem intelektualnym i społecznym w kontekście powszedniej kultury medialnej, wskazały hiszpańskie autorki poradnika z 2008 r.

Wiele dzieci sądzi, że musi czytać, bo tak kazał rodzice lub szkoła, a więc jest to nudny przymus i obowiązek, wymagający wiele wysiłku. Dużo prościej jest puścić film na wideo lub DVD – daje to przyjemność szybką

⁹¹ I. Gumowska, *Księga nastolatków*. Warszawa: Wydawnictwo Sport i Turystyka, 1988, s. 10.

⁹² M. Dorian [właśc. J. M. Mech], *Wiem jak...*, s. 153.

⁹³ Ibidem, s. 153–154.

i łatwą... A jednak lektura to jedna z podstaw głęboko rozumianego dobrego wychowania, nauka dobrych manier, niezależna od czasu i położenia geograficznego⁹⁴.

Sugestywnie wprowadziła nowy wątek z obszaru (przestrzeni) kultury języka I. Gumowska w *Księżdzie nastolatków*.

Prymitywny człowiek posługuje się w mowie około 500 słowami. Człowiek inteligentny potrzebuje już około 3000 słów, by wyrazić w potocznej mowie własne myśli, ale np. Żeromski w swoich książkach użył około 30 000 różnych słów⁹⁵.

Sferę korzyści z czytania powiększa zatem większa łatwość zabrania głosu w rozmowie i zaliczenie się do osób inteligentnych. Na podobne pozytywy zwrócił uwagę cytowany już M. Dorian.

Pragnąc do czegoś dojść w życiu trzeba zadbać o język, o treść i o formę wypowiedzi. Warunkiem jest czytanie. Kto nie czyta, ten nie będzie mówić jak należy. Zawsze zabraknie mu słów, zawsze „utknie” chcąc wyrazić myśl głębszą. Myślę, oczywiście, o książce, nie o gazecie. Tylko książka, a ściślej mówiąc – beletrystyka daje nam w pełni to, czego potrzebujemy. I rzecz ciekawa: słowo radiowe, telewizyjne nie wystarcza, znów zwycięża książka⁹⁶.

Wolno sądzić, że pogląd Doriana pozostaje aktualny, pomimo że od czasu jego sformułowania nastąpiły daleko idące zmiany w świecie mediów.

Z zagadnieniem dyskutowanej preferencji książki nad przekazem medialnym wkracza wątek upodobań lekturowych. Henryk R. Żuchowski podjął go z pedagogiczną dygresją: „Czytaj książki mądre, a nie tylko modne”⁹⁷. Jest to stanowisko w gruncie rzeczy „zaczepne”, jako że w dziedzinie

⁹⁴ I. Mendizábal, C. Berthelot, *Dobre maniere*. Tłum. T. Tomczyńska. Warszawa: Świat Książki – Bertelsmann Media, 2008, s. 46.

⁹⁵ I. Gumowska, *Księga nastolatków*, s. 17.

⁹⁶ M. Dorian [właśc. J. M. Mech], *Wiem jak...*, s. 90–91.

⁹⁷ *Przykazania dla pani*. W: H. R. Żuchowski, *Słownik savoir-vivre'u dla pani*, s. 7. Jest to ostatni z 15 punktów *przykazań*.

upodobań lekturowych spór bądź polemika ożywia energię tych, którzy mają coś do powiedzenia. Na temat wybieranych do czytania książek swoją pojędnawczą (kompromisową) opinię wyraziła już wcześniej Irena Gumowska.

Mimo że „kryminały” nie należą przeważnie do arcydzieł literatury pięknej, często się zdarza, że dla wypoczynku i odprężenia czytają je nawet wybitni naukowcy. Ale kto uznaje tylko taką lekturę lub wyłącznie romanse – nie zdradza, niestety, ani dobrego smaku, ani ambicji umysłowych⁹⁸.

Sprawa wyboru pozycji z istniejącego zasobu piśmiennictwa przenosi na moment prezentowane tu treści na obszar (przestrzeń) informacji skierowującej. Piotr Mildner podaje czytelnikowi klarowną informację w związku z tematem posiadania lub niedosytu posiadania przez osoby dobrych manier. Maniery, pisze autor, to:

[...] zespół wrodzonych, nabytych czy wyuczonych zachowań, które wynieśliśmy z domu, których nauczyliśmy się w szkole, w środowisku, w którym przyszło nam dorastać, dojrzewać, uczyć się i pracować. Na szczęście maniery dają się korygować. [...] Osoby, które zauważą u siebie niedociągnięcia lub braki i wyrażą gotowość ich poprawienia mogą tego dokonać. Jest przecież cała masa odpowiednich książek i poradników [...] ⁹⁹.

Ważne jest, mówi autor, by zdać sobie sprawę, do czego się dąży. Jeśli maniery będą tym obszarem potrzebnej znajomości, to przy gotowości i zdecydowaniu otwarta zostaje droga do realizacji swoich nowych celów z pomocą wiedzy pozyskanej z lektur i z „przetrawionych” treści.

Autorska namowa do szukania dla siebie tytułów i źródeł, by uzupełnić/rozszerzyć zakres tematyczny posiadanych wiadomości, daje się zaobserwować także na innych egzemplifikacjach. W książce poradniku *Vademecum dobrych obyczajów w biznesie* autorzy podają powody i swoje propozycje. Przykładowo w rozdziale pt. *Dobry rozmówca*:

⁹⁸ I. Gumowska, *ABC dobrego wychowania*, s. 262.

⁹⁹ P. Mildner, *Wiza do świata biznesu...*, s. 47.

Podszlifowanie gramatyki nie musi być udręką. Można kupić wiele łatwych do zrozumienia i dobrze napisanych słowników, nie przypominających nudnych podręczników, które z pewnością pamiętasz. Taki zakup to mądra inwestycja dla każdego, kto zajmuje się biznesem. Oto trzy doskonałe książki na początek [...] ¹⁰⁰.

Z rozdziału pt. *Dobry pisarz* czytelnik dowiaduje się o tym, że obecnie, w dobie informacji istnieje:

[...] konieczność efektywnego pisania. [...] Jest wiele doskonałych książek, które zawierają szczegółowe informacje odnośnie gramatyki i elegancji pisania. Kup jedną z nich i zawsze miej pod ręką [...] ¹⁰¹.

Autorzy wymieniają cztery tytuły z lat 1999–2004 dotyczące tej tematyki. W rozdziale pt. *Poszukiwanie pracy* poprzestano natomiast na nieodpartą argumentację:

Księgarnie oferują mnóstwo poradników dotyczących szukania pracy. Są one często uaktualniane i przeprowadzą cię przez trudniejsze etapy poszukiwania pracy w sposób, w jaki ta książka, ze względu na ograniczoną liczbę stron, zrobić nie może. Przeglądaj półki, aż znajdziesz poradnik, który będzie odpowiedni i wtedy wyrusz na poszukiwania, wiedząc, że poznałeś już bardzo ważne zasady dobrego zachowania – wartości, które dadzą ci przewagę nad konkurencją ¹⁰².

Na powyższym przykładzie poradnika *savoir-vivre*'u można dostrzec element kultury dzielenia się wiedzą, która wytworzyła się jako nowa praktyka w społeczeństwie internautów.

W latach wcześniejszych za przejaw ulokowania książki w przestrzeni informacji skierowującej uznać można zamieszczone w tekście celowe przywołania bibliograficzne (bez pokierowania czytelnika do księgarni,

¹⁰⁰ P. Post, P. Post, *Vademecum dobrych obyczajów w biznesie*. Tłum. A. Dwilewicz. Poznań, Warszawa: Cartalia Press, 2007, s. 210.

¹⁰¹ Ibidem, s. 237–238.

¹⁰² Ibidem, s. 313.

zakupu), nie licząc spisów, jak np. kryptobibliografia zbiorów gier, zabaw i innych zestawiona przez Lucynę Szczegodzińską¹⁰³.

Za przykład informacji skierowującej z zakresu *savoir-vivre*'u w modelu tradycyjnym posłuży w tym miejscu *Księga nastolatków*, w której autorka poszerza listę lektur do skorzystania w związku z tematami, jakie poruszyła w tej publikacji. Rozproszone w różnych miejscach książki przywołane tytuły układają się przed użytkownikiem poradnika w specjalistyczny zestaw głównie autorstwa I. Gumowskiej¹⁰⁴.

Klasyczny savoir-vivre autorstwa Fiametty de Cesari w części to istny poradnik lekturowy, opisujący m.in. różnorodność książek (formę, treść, estetykę; autorów) dla grup wiekowych: „dla maluchów od 2 do 5 lat”; dzieci od 8 do 11; od 11 do 14; „po ukończeniu czternastu, piętnastu lat”¹⁰⁵.

O informacji skierowującej adresowanej, jakiej udzielił Henryk R. Żuchowski, opowiedział on sam czytelnikom swojego zbioru felietonów.

Zgłosiła się do mnie pewna osoba, jak się dowiedziałem małżonka bogatego biznesmena, który sprawił sobie zniszczony pałac i po remoncie chce go ożywić urządzając w nim cotygodniowe obiady dla przyjaciół i znajomych. [...] odesłałem ją do wspomnień Antoniego Beliny Brzozowskiego, który w pięknie wydanej książce *Kozłówka w moich wspomnieniach*, opisuje codzienne spotkania przy stole¹⁰⁶.

¹⁰³ Bibliografia zbiorów gier, zabaw, gier ruchowych i umysłowych opublikowanych po 1945 r. W: L. Szczegodzińska (oprac.), *Gry i zabawy towarzyskie*. Warszawa: Centralny Ośrodek Metodyki Upowszechniania Kultury, 1971.

¹⁰⁴ Spis sporządzony dla potrzeb przypisu w tej pracy: I. Gumowska, *Wenus z patelni*. Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ Centralnej Rady Związków Zawodowych, 1974; eadem, *ABC dobrego wychowania*; eadem, *Dokoła stołu*. Warszawa: „Watra”, 1977; eadem, *Kuchnia pod chmurką*. Warszawa: Zakład Wydawniczo-Propagandowy PTTK, 1981; J. Aleksandrowicz, I. Gumowska, *Kuchnia i medycyna*. Warszawa: „Watra”, 1986; I. Gumowska, *Obiad w pół godziny*. Warszawa: „Watra”, 1989.

¹⁰⁵ F. de Cesari, *Klasyczny savoir-vivre...*

¹⁰⁶ H. R. Żuchowski, *O bon-tonie w felietonie*. Lublin: „Polihymnia”, 1999, s. 47.

Inny przykład zobrazuje przestrzeń informacji skierowującej obejmującej serię wydawniczą¹⁰⁷. W poradniku pt. *Etykieta w biznesie* autorka w części skierowanej do menedżerów zamieszcza w przypisie informację – odesłanie do pozycji z tej serii¹⁰⁸. Podobnie w rozdziale omawiającym strój i formy grzecznościowe uzupełnia krótkie uwagi odpowiednim przypisem¹⁰⁹. Pomijając element marketingowy, można w tym działaniu dostrzec budowanie w przestrzeni informacji skierowującej podsystemu o określonych założeniach.

Rzadko kiedy spotykana formę poradnika *savoir-vivre'u* ilustruje publikacja, którą odbieramy jako swoistą wersję skrzydlatych słów. Maria Mankiewicz w *Przewodniku po życiu*¹¹⁰ porusza się po dziełach z różnych dziedzin i epok, jakby chciała przekazać czytelnikowi jak najwięcej informacji o autorach i tytułach książek, zachęcić go do nich, poddać mu pod rozwagę.

Właściwością poradników *savoir-vivre'u*, która daje punkt podparcia, aby wyodrębnić jeszcze inny rodzaj przestrzeni kultury książki, są nawiązania do twórczości literackiej i innej dla wzmocnienia przedstawionych tez oraz przywołania, cytowania, np. jako motto. W celu zobrazowania, że utwory piśmiennicze (książki) funkcjonują w tekstach publikacji dotyczących *savoir-vivre'u* zostaną wskazane ilustracyjne tytuły.

Do tej grupy należy *Poradnik eleganckich zachowań*¹¹¹, którego autorka, wyjaśniając kwestie grzeczności, przywołuje dodatkowo

¹⁰⁷ Seria Pomóż Sam Sobie. M and A Communications Polska Sp. z o.o. Lublin: Wydawnictwo M & A Communications Polska Sp. z o.o. Jest informacja o współpracy z firmą M & A Communications Inc., Canada.

¹⁰⁸ Odesłanie do pozycji pt. *Jak rekrutować pracowników. Odszukaj, wybierz i zatrudnij właściwych ludzi. Przewodnik dla małych i średnich firm*.

¹⁰⁹ Przypis o treści: „więcej na ten temat znajdziesz w innej książce z serii [...] «Jak skutecznie mówić i przemawiać w biznesie»”. J. Dunckel, *Etykieta w biznesie. Kompletny przewodnik wraz z działem międzynarodowym obejmującym kilkadziesiąt krajów świata*. Tłum. A. Kopeć. Lublin: Wydawnictwo M&A Communications Polska, 1996, s. 22, 139.

¹¹⁰ M. Mankiewicz, *Przewodnik po życiu*. Warszawa: „Bona” S.A., 1991.

¹¹¹ K. Bednarska-Ruszejowa, *Poradnik eleganckich zachowań*.

lektury, m.in. *Quo vadis*, *Pamiętniki Paska*, *Ziemię obiecaną*, *Ludzi bezdomnych*, wiersze wybrane Asnyka.

W książce *Ada to nie wypada* jej autorka¹¹² przywołuje epizod z Kubusia Puchatka, aby wytłumaczyć, na czym polega kompleks Kłapouchego. Dla swoich spostrzeżeń pod nazwą „co cenisz w mężczyźnie” sięga do twórczości poetyckiej Wisławy Szymborskiej.

Do treści utworu Alana A. Milne’a (do postaci próżniaka) sięga autor książki pt. *Savoir-vivre współczesnego mężczyzny*, czyniąc punktem rozważań problem próżności i podobania się innym¹¹³.

W publikacji pt. *Damą być*¹¹⁴, która napisana została w konwencji rozmowy współauterek, literatura (w tym jej gatunki, utwory, treść, walory) jest tematem wiodącym w rozważaniach zasad *savoir-vivre*’u. Są tu też nawiązania do filozofów¹¹⁵, kanonicznych kodeksów grzeczności¹¹⁶, przypomniana została salonowa gra towarzyska.

Ileż to gier towarzyskich wymyśliliśmy sami: gra w znane pary literackie czy historyczne, odgadywanie tytułów książek, przedmiotów sprytnie omówionych. Jeden z intelektualistów, dla którego wszystko było zbyt łatwe, biedził się dwie godziny nad słowem „padolek” i tym sposobem daliśmy mu lekcję skromności¹¹⁷.

¹¹² D. Ostalsowska, *Ada to nie wypada, savoir-vivre nie tylko dla dziewcząt*. Warszawa: „Twój Styl”, 1992.

¹¹³ U. Krages, *Savoir-vivre współczesnego mężczyzny. Jak odnosić sukcesy u kobiet*. Tłum. J. K. Górecki. Wrocław: Wydawnictwo Astrum, 1997.

¹¹⁴ E. Otwinowska, H. Kwiatkowska, *Damą być... ba!* Warszawa: Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Wydawców Książek, 1988.

¹¹⁵ W rozdziale pt. *Rozwód* w rozmowie mężczyzna mówi m.in.: „Poznałem pańską żonę w zeszłym roku na nartach. Zwichnęła nogę w kostce, zająłem się pańskimi dziećmi. [...] przynosiłem książki, trochę ją nudziłem, bo jak pan zapewne wie, jestem z zawodu filozofem. Rozmawialiśmy o Kancie, Hegłu, o Sartrze; zdumiała mnie jej wrażliwość, inteligencja, samodzielność myślenia”. Zob. ibidem, s. 37.

¹¹⁶ W rozdziale pt. *Zaręczyny* przywołane *Zwyczajne towarzyskie* baronowej Staffe wydane po polsku w roku 1898. Zob. ibidem.

¹¹⁷ W rozdziale pt. *Przyjęcie*. Zob. ibidem, s. 93.

Dalszych przykładów dostarczają poradniki autorstwa Zofii Kosińskiej¹¹⁸ oraz Nadine de Rothschild¹¹⁹.

Odkrywanie treści przez użytkowników publikacji dotyczących *savoir-vivre'u* prowadzi nierzadko ścieżką literacką realizowaną w jeszcze inny sposób. Ilustratywnie warto przedstawić wybrane przykłady. *Z Wypadu nie wypada...* pochodzi jedynie poniższy urywek:

[...] opisana w autobiograficznej książce Magdaleny Samozwaniec pt. „Maria i Magdalena” historia pani X, która została zaproszona na przyjęcie do arystokratycznego, krakowskiego salonu. Siedząc w miłym towarzystwie na kanapie [...] nieopatrnie odsłoniła... kostkę nogi. [...] od tej pory w przyzwoitych domach nie była przyjmowana¹²⁰.

Korzystanie z literackich nawiązań na co dzień zobrazuje urywek z *savoir-vivre'u* dla nastolatków:

Jestem z Wąsosz – zawsze przedstawia się znajoma aktora. – Stamtąd pochodził Rzędzian, ten z *Trylogii*. I w ten prosty sposób natychmiast przejmuję część sławy powieści, sympatii dla Rzędziana, brawurowo zagranego przez Wojciecha Malajkata (bo książki pewnie i tak nikt nie czytał) i wreszcie jest kimś skądś¹²¹.

Do dzieła pt. *O obejściu z ludźmi* Adolpha von Knigge, nazwanego ojcem dobrego wychowania, odwołuje się i czerpie z niego autorka *Pułapek savoir-vivre'u*, choć – co pisze – książka barona „nie była w pierwotnym zamierzeniu napisana jako poradnik właściwej etykiety”¹²². Swój

¹¹⁸ Z. Kosińska, *Kultura słowa i gestu*, m.in. (motto) z Eurypidesa: „W uprzejmości jest wdzięk i korzyść”; z Cervantesa: „Nic nie jest tak cenne i nic nie kosztuje tak mało jak uprzejmość”.

¹¹⁹ N. de Rothschild, *Savoir-vivre XXI wieku*. Tłum. E. Drelkowska. Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo, 2006; m.in. cytuje: „Trzeba uprawiać swój ogródek – mawiał Kandyd”, s. 143.

¹²⁰ A. Jakubowska, *Wypada... nie wypada, czyli savoir-vivre dla wszystkich*. „Biblioteczka Przyjaciółki”. Łódź: Państwowa Agencja Reklamowa. Oddział, 1986, s. 4.

¹²¹ M. Przewoźniak, J. Jabłczyńska, *Współczesny savoir-vivre...*, s. 69.

¹²² H. V. Zemme, *Pułapki savoir-vivre'u...*, s. 247.

szacunek osiemnastowiecznemu autorowi oddali, wzmiankując o tej książce, jeszcze inni współcześni autorzy na kartach poradnika pt. *Współczesny savoir-vivre*¹²³ oraz *Wielkiej księgi savoir-vivre'u*¹²⁴.

W tłumaczonym z hiszpańskiego *Poradniku dobrych manier* jego autorka powołuje się na swego rodaka, Manuela Antonia Carreña i jego dzieło z połowy XIX w. pt. *Podręcznik ogłady i dobrych manier*, które w jej opinii „nie straciło nic ze swojej aktualności. Nadal przedstawia pełny obraz zachowań, których ludzie powinni przestrzegać, aby móc określić ich jako «dobrze wychowanych»”¹²⁵.

Z polskiego dziedzictwa piśmienniczego z dziedziny dobrych manier autorzy współczesnych publikacji dotyczących *savoir-vivre'u* przypomnieli m.in. Władysława Bozewicza¹²⁶, twórcę najważniejszej książki polskich gentlemanów¹²⁷. Postaci występujące w publikacji pt. *Bądź uprzejmy na co dzień i od święta* podczas popołudniowej rozmowy między sobą przywołują ważnych autorów i ich dzieła, np.

[...] dziadek. Podszedł do regału z książkami, wyjął *Encyklopedię staropolską* i powiedział: Zygmunt Gloger pisze, że dawniej istniały specjalne tańce, umożliwiające kawalerom bliższe poznanie panien¹²⁸.

Swobodnie rozporządza wiadomościami literackimi i historycznymi autor książki pt. *Życie towarzyskie i domowe. Nowy savoir-vivre*¹²⁹. Czytelnik styka się w tej publikacji, głównie poprzez przywołane myśli/aforyzmy, z nazwiskami osób z historii Polski, polskiej literatury i sztuki (takimi jak: Jan Długosz, Adam Naruszewicz, Kazimierz Brodziński, Kornel Makuszyński, Melchior Wańkowicz, Tadeusz Makowski), nie licząc osób z historii i literatury francuskiej, angielskiej i innej, w tym damy

¹²³ A. Hurton, *Współczesny savoir-vivre...*

¹²⁴ H. Schwinghammer, *Wielka księga...*

¹²⁵ A. G. de Castro, *Poradnik dobrych manier*, s. 14.

¹²⁶ M. A. Brzozowski, R. Wysocki, *ABC dobrych manier*.

¹²⁷ Pozycja miała wiele wydań, m.in. W. Bozewicz, *Ogólne zasady postępowania honorowego (kodeks honorowy)*. Kraków: [s.n.], 1927.

¹²⁸ M. Ziółkowska, *Bądź uprzejmy...*, s. 133.

¹²⁹ T. Rojek, *Życie towarzyskie i domowe. Nowy savoir-vivre*. Wyd. 4. Warszawa 2003.

kurtuazji, znanej u nas jako Baronowa Staël/Blanche Staffe (Germaine de Staël), autorki poradnika pt. *Zwyczaje towarzyskie*¹³⁰ opublikowanego w języku polskim po raz pierwszy w roku 1894.

Nie wyczerpując obecnych w publikacjach dotyczących *savoir-vivre* u tropów literackich i innych piśmienniczych, należy przejść do podsumowania.

Z przeprowadzonych analiz wynika, że *savoir-vivre* w okresie objętym badaniem „certyfikował” zachowania związane z książką.

W świetle przedstawionych poglądów, opinii i zasad można wykazać, że w okresie badawczym użytkowanie przez jednostkę książek:

- należało do obyczajów jako rodzaj zachowań wspólnotowych;
- stanowiło formę uczestnictwa w kulturze;
- dowodziło stanu kultury osobistej jako jej ważny składnik;
- identyfikowało dobre wychowanie jako świadectwo kultury życia codziennego rodziny, osób bliskich i obcych;
- włączało jednostkę do udziału w kulturze czytelniczej, literackiej, informacyjnej.

Ponadto wykazano, że źródło wiedzy, jakim są publikacje z zakresu *savoir-vivre*’u, przy pewnym podejściu może przeprowadzić czytelnika przez epoki, kierując jego uwagę na wkład wcześniejszych pokoleń we wspólne dziedzictwo kulturowe. Jako rodzaj intelektualnej gry w przestrzeni wiedzy można traktować odkrywanie niespodziewanych skojarzeń i przypomnień z zasobu uczoności autora.

3.2.2. Książka w przestrzeni indywidualnej

Po opisanu przestrzeni kultury książki należy przejść do tematyki książki poruszonej w publikacjach dotyczących *savoir-vivre*’u w odniesieniu do przestrzeni życiowej jednostki, a w pierwszej kolejności

¹³⁰ Baronowa Staffe [Blanche Staffe], *Zwyczaje towarzyskie*, z języka francuskiego przełożyła M. N. B. Lwów, 1894. Zob. A. Brzeziak, B. Bułat, *Poradniki savoir-vivre*’u. Bibliografia druków tego typu wydanych w Polsce lub języku polskim do połowy XX w. „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 2017, poz. 107 [online] <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/563833/edition/536647/content> [dostęp: 13.04.2024].

do przestrzeni indywidualnej. Będzie ona rozumiana jako właściwa jednostce, tj. jej osobista i domowa (w sensie mieszkania wraz z mieszkańcami). W tak oznaczonych granicach sprawdzono, jakie zachowania związane z książką *savoir-vivre* włączył do kanonu, czyli uznał za zgodne z przyjętymi regułami.

Księgozbiór domowy

Do zachowań zaliczanych do wzorcowych należy posiadanie biblioteki (biblioteczki) zarówno w znaczeniu mebla, jak i zgromadzonego księgozbioru. Mebel opisany został jako wyposażenie mieszkania, znajdował się w najważniejszym pokoju, służył również jako miejsce do umieszczenia na nim i eksponowania przedmiotów dekoracyjnych, upiększających i uprzyjemniających wnętrze.

W niektórych domach [...] Na biblioteczce ustawia rzędem figurki, a na półkach i komodach – fotografie w ramach¹³¹.

Z uwagi na wielkość przestrzeni zajmowanych mieszkań *savoir-vivre* podsuwał pomysły indywidualizowania pokoi (pomieszczeń) z uwzględnieniem gadżetów przydatnych osobom używającym książki.

W małych mieszkaniach nie mamy tyle miejsca, by pozwolić sobie na rzeczy piękne, ale bądź co bądź użyteczne. Możemy natomiast – łącząc piękne z pożytecznym – mieć np. artystycznie wykonany wazon na kwiaty, popielniczkę, przycisk, podpórkę do książek¹³².

Książki przechowywane były w biblioteczce lub na półkach. W przypadku trudniejszego położenia *savoir-vivre* podpowiadał, jak można sobie poradzić, aby elegancko zagospodarować zajmowaną przestrzeń. (Zarazem strofując brak grzeczności potencjalnych „komentatorów”).

¹³¹ I. Gumowska, *ABC dobrego wychowania*, s. 259.

¹³² Ibidem.

Ów „taktowny” gość nie zauważył, że półki może nie nazbyt ładnych i nowoczesnych regałów zapelnione są wartościowymi książkami, w wazonach stoją piękne bukiety ułożone własnoręcznie przez panią domu [...] ¹³³.

Odpowiednio urządzone mieszkanie komunikowało gościom, tak zresztą jak prezentowane własne maniery, o zamieszkujących osobach.

Nie ma lepszej sposobności poznania i zrozumienia drugiego człowieka jak obserwowanie go w jego domu wśród książek, kwiatów własnoręcznie wyhodowanych i bibelotów gromadzonych z namiętnością ¹³⁴.

W świetle *savoir-vivre*’u prywatna przestrzeń wypełniona książkami oznacza stan wzorcowy, optymalny. Księgozbiór dobrej jakości ceniony był wysoko, również jako swego rodzaju wizytówka. „Biblioteczka zdradza zainteresowania i poziom intelektualny jej właścicieli”, pisała I. Gumowska ¹³⁵.

Posiadanie biblioteki przysparzało domownikom obowiązków. W ramach „zabiegów” składających się na dobre wychowanie młodego pokolenia *savoir-vivre* opowiadał się za umieszczeniem w rozkładzie obowiązkowych zadań dla dzieci.

[...] obowiązkiem córeczki będzie podlanie kwiatów i dopilnowanie, żeby pies miał zawsze w miseczce ciepłą wodę, a do obowiązków syna należeć będzie wynoszenie śmieci i odkurzanie książek [...] ¹³⁶.

W zbiorze wskazówek obejmujących czynności wokół domowego licznego księgozbioru, prócz odkurzania książek, o czym przypominała również Gumowska, znalazła się jeszcze jej propozycja: „Może warto je skatalogować?” ¹³⁷. Był to zręczny projekt tym bardziej, że prace przy realizacji wymagałyby ściślejszego kontaktu z książkami prawdopodobnie całej rodziny.

¹³³ A. Jakubowska, *Wypada...*, s. 12.

¹³⁴ K. Bednarska-Ruszejowa, *Poradnik eleganckich zachowań*, s. 71.

¹³⁵ I. Gumowska, *ABC dobrego wychowania*, s. 262.

¹³⁶ M. Dorian [właśc. J. M. Mech], *Wiem jak...*, s. 69.

¹³⁷ I. Gumowska *Księga nastolatków*, s. 51.

W zbiorze zasad grzeczności *savoir-vivre* umieścił zasadę odpowiedniego wyposażenia pokoju na wypadek dłuższego pobytu gości. Dał tym samym jasno do zrozumienia, że posiadanie księgozbioru domowego zapewnia gospodarzowi swobodę możliwości.

Oprócz generalnego sprzątnia mieszkania oraz powleczenia świeżej pościeli, należy na przykład pozostawić bukiet świeżo ściętych kwiatów na stoliku nocnym albo książkę, która może zainteresować gościa¹³⁸.

Kiedy zapraszasz gości, którzy zostają na noc albo i dłużej [...]. Miej przygotowane magazyny i książki do przejrzania¹³⁹.

W wątku wizyt *savoir-vivre* zamieścił – domyślnie – wskazówkę dla niespodzianie, spontanicznie odwiedzających.

W czasach kobiet pracujących na dwóch etatach, panie domu mają tak napięty plan, iż każda nieprzewidziana wizyta może skomplikować życie całej rodziny. [...] Plany na wieczór mieliśmy sprecyzowane: mąż w dresie nareszcie zabrał się do porządkowania domowej biblioteki [...]¹⁴⁰.

Książka w rozkładzie dnia

Savoir-vivre bierze pod uwagę, że zachowaniom związanym z książką domownicy nadają pewien rytm. Chodziłoby tu w szczególności o rytuały praktykowane przed snem. Do nawyków zalicza się czytanie książki.

Niektórzy natychmiast po przyłożeniu głowy do poduszki zasypiają „kamiennym snem”. Inni muszą np. posłuchać cichej muzyki lub poczytać książkę, aby powoli „morzył ich sen” i dopiero wtedy zasypiają¹⁴¹.

¹³⁸ I. Mendizábal, C. Berthelot, *Dobre maniery*, s. 164.

¹³⁹ S. Ivens, *Savoir-vivre nowoczesnej kobiety*. Tłum. M. Walendowska. Warszawa: Bauer-Weltbild Media Sp. z o.o., Sp. k., 2006, s. 155.

¹⁴⁰ A. Jakubowska, *Wypada...*, s. 15.

¹⁴¹ I. Gumowska, *Księga nastolatków*, s. 32.

W *Kulturze życia rodzinnego* przedstawiono zachowanie w myśl zasady „Nie komplikujmy – sobie nawzajem, życia w rodzinnym gronie” i sformułowano wskazówkę co do sposobu traktowania różnego typu upodobań: „Lubisz czytać w łóżku? No to pogódź się z tym, że ktoś drugi lubi transmisję z meczu”¹⁴².

Savoir-vivre utrwalił i upowszechnił praktykę (zwyczaj) czytania książek w pieleszach domowych jeszcze w innych scenach i opisach. Dotyczą one:

- czytających mężczyzn:

To prawda, że w rodzinnym gronie możemy sobie pozwolić na pewne rozluźnienie form towarzyskich, ale nie rezygnujemy w ogóle z ich przestrzegania. [...] Mężczyzna kiedy czyta w domu i przerywa mu matka albo żona – nie musi się zrywać, żeby im odpowiedzieć¹⁴³.

- czytających kobiet:

Nasze nastoletnie dziecko kocha głośną muzykę, która nam działa na nerwy [...] Zawrzyjmy dżentelmeńską umowę: „Zgoda, słuchasz tej muzyki, ale nie wtedy, gdy ja odpoczywam, czy czytam, tylko gdy zmywam, albo sprzątam”¹⁴⁴.

- czytających dzieci:

[Chłopiec po powrocie z biwaku] postanowił zostać w domu, wypaść się do syta, poczytać, posłuchać płyt, których w obecności rodziców i babci nie śmiał wyciągać z szuflady¹⁴⁵.

¹⁴² J. Kamyczek [właśc. J. Ipohorska], *Kultura życia rodzinnego*. Poznań: Towarzystwo Krzewienia Wiedzy Praktycznej. Oddział Wojewódzki, 1966, s. 19–20.

¹⁴³ H. Hryniewicz, *Jak cię widzą, tak cię piszą*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1988, s. 74.

¹⁴⁴ A. Jakubowska, *Wypada...*, s. 10.

¹⁴⁵ M. Ziółkowska, *Bądź uprzejmy...*, s. 21.

Jak można zauważyć, zgodnie ze zwykłym porządkiem rzeczy, czytanie było zajęciem pary (rodziców), każdej z tych osób z osobna oraz młodszego pokolenia.

Mając w estymie czytanie, *savoir-vivre* rozróżnił w kulturze życia codziennego czas na lekturę i czas na inne aktywności we wspólnocie domowej.

Oglądanie telewizji nie powinno przytłaczać i dezorganizować życia rodzinnego. Oprócz gapienia się w ekran warto także porozmawiać, przeczytać coś interesującego, posłuchać dobrej muzyki. Telewizor powinien nam służyć, a nie nami rządzić¹⁴⁶.

W regułach grzeczności nie znalazł aprobaty nawyk czytania przy stole podczas spożywania posiłku. Napominano w tym zakresie w różny sposób.

Nie czytaj przy jedzeniu¹⁴⁷.

Czytanie przy wspólnym stole jest niedopuszczalne. Jeżeli mamy jakąś bardzo pilną lekturę, już lepiej wytłumaczyć to obecnym, przeprosić, wstać od stołu wcześniej i zabrać poobiednią herbatę do miejsca, w którym normalnie pracujemy¹⁴⁸.

Podczas wspólnej kolacji nie należy oglądać telewizji, czytać gazet i książek¹⁴⁹.

Jako specjalny czas, w którym kulturalny człowiek sięga do literatury, wskazany został czas urlopu. Ze względu na ten zwyczaj zalecenia *savoir-vivre*'u przypominały, aby nie pominąć zapakowania do bagażu podróznego ulubionych książek.

¹⁴⁶ Lady Perfect [właśc. A. Dziegielewski], *Sztuka życia...*, s. 55.

¹⁴⁷ J. Kamyczek [właśc. J. Ipohorska], *Grzeczność na co dzień*. Warszawa: „Iskry”, 1955, s. 310.

¹⁴⁸ H. Hryniewicz, *Jak cię widzą...*, s. 75.

¹⁴⁹ Lady Perfect [właśc. A. Dziegielewski], *Sztuka życia...*, s. 46.

Zalecenia podróżne dla pań: ubrania, kosmetyczka, niezbędny podręczny, w nim: telefon komórkowy, biżuteria, paszport, dewizy, karty kredytowe, prawo jazdy międzynarodowe, wizytówki, kalendarz, okulary, aparat fotograficzny, żelazko podróżne na parę, lekarstwa, saszetka z przyborami do szycia, książki¹⁵⁰.

Zalecenia podróżne dla panów: [jw. oraz] kalendarz, portfel, druga para okularów (łatwo je zgubić), szelki, książki, fotografie dzieci¹⁵¹.

Podobnie widzi tę sprawę *savoir-vivre* młodzieży korzystającej z wakacji. Czytamy ustalenie, że jest to czas odpowiedni m.in. na lekturę.

Wakacje. Masz pełne prawo do odpoczynku. To znaczy do odpoczynku od nauki ma prawo twój umysł [...]. Umysł niech odpoczywa (zatrudnij go co najwyżej do czytania dobrej książki [...])

[...] W ciągu tych wolnych od nauki miesięcy nie może zabraknąć czasu na dobrą książkę lub czasopismo¹⁵².

Obchodzenie się z książką

Przejdźmy do treści odnalezionych w publikacjach dotyczących *savoir-vivre'u*, które zawierają spostrzeżenia i zasady w zakresie używania (czytania, rozmawiania) oraz własnego zapotrzebowania na książki (kształtowania stosunku do książki, pracy nad własną kulturą osobistą).

Czytanie, o którym już wspomniano, *savoir-vivre* przedstawił w sposób przenośny i sugestywny: „Lektura to wielka przygoda, która zaczyna się w dzieciństwie i nigdy nie kończy”¹⁵³. Przekonywał, że w kulturze osobistej lektura jest czynnikiem, od którego zależy w znacznym stopniu indywidualny rozwój umysłowy, a pośrednio postęp ludzkości, wiedzy i twórczości.

¹⁵⁰ Na podstawie: N. de Rothschild, *Savoir-vivre XXI wieku*, s. 323–325.

¹⁵¹ Ibidem, s. 325–326.

¹⁵² E. Kunicka, *Daj się lubić*, s. 28, 65.

¹⁵³ I. Mendizábal, C. Berthelot, *Dobre maniery*, s. 46.

Zaskakująco sprzeczny z pożytkami wynoszonymi z czytania jest odnotowany również w poradniku pt. *Klasyczny savoir-vivre* trend pomniejszania się liczby osób sięgających po książkę.

Minęła epoka, w której przepaść między analfabetami a ludźmi wykształconymi była nie do pokonania. Jest paradoksem naszych czasów, kiedy analfabetyzm teoretycznie nie istnieje, że czytanie książek stało się znów zajęciem elitarnym¹⁵⁴.

Według *savoir-vivre*'u poważnym nieporozumieniem, jeśli nie błędem, który przynosi złe skutki, stało się przesunięcie, jakie nastąpiło w kolejności celów w skali społecznej.

Wielu ludzi zbyt dosłownie wzięło do głowy apele, by cenić pieniądze. Wynioskowali, że wszystko inne to „głupoty”, które były dobre, ale za naszych dziadów. Nie wiedzą, że trudno układać stosunki w ludzkiej społeczności, a zatem także ustalać zasady zachowania, bez mocnego, racjonalnego fundamentu kultury¹⁵⁵.

W skali jednostkowej *savoir-vivre* zwraca uwagę na to, by nie ograniczyć się do zachowań (rzeczy) bazowych i nie zaprzestać starania o własny rozwój intelektualny.

Każdego z nas nauczono w dzieciństwie jak jeść, siadać, kłaniać się i rozmawiać z obcym. Im więcej kindersztuby, tym łatwiej potem w życiu. Ale nawet ktoś kształcony przez osobistą guwernantkę nigdy nie może uznać swojej edukacji za ukończoną¹⁵⁶.

Pochwała czytania i zdobywania wiedzy w świetle poradników *savoir-vivre*'u nie ogranicza się do książki, lecz obejmuje także inne media piśmiennicze.

Yhy: nie odpowiadaj „yhy” znad książki czy gazety na czyjeś zapytanie (choć dobrze że oddajesz się lekturze i czytasz prasę) [...] ¹⁵⁷.

¹⁵⁴ F. de Cesari, *Klasyczny savoir-vivre...*, s. 33.

¹⁵⁵ T. Robak, *Savoir-vivre bez tajemnic*, s. 159.

¹⁵⁶ L. Gutowska, *Kobieta z klasą*, s. 113.

¹⁵⁷ E. Otwinowska, H. Kwiatkowska, *Damą być...*, s. 117.

Savoir-vivre uwydatnia szereg zalet czynności czytania, które układają się w następujący zestaw:

- relaks przez lekturę:

Miłą formą odpoczynku jest lektura. [Książki] [...] czasem bywają odpoczynkiem dla zmęczonego myśleniem mózgu¹⁵⁸.

- myślenie przez lekturę:

Niektóre książki zaspokajają głód wiedzy, dają zasób wiadomości, rozszerzają horyzonty myślowe [...] ¹⁵⁹.

- kumulacja wiedzy przez lekturę:

Książki, które „[...] nas czegoś nauczają. Rozszerzają np. naszą wiedzę ornitologiczną, astronomiczną, archeologiczną, geograficzną, historyczną itd. lub porozkoszujemy się literaturą piękną”¹⁶⁰.

- dostępny i niewyczerpany zasób informacji i rad:

Atlas, słownik wyrazów obcych, encyklopedia to nie nudne zawałidrogi, lecz najlepsi przyjaciele¹⁶¹.

- gromadzenie wspomnień:

Jeśli ktoś bardzo lubi robić notatki podczas czytania, niechże do tego celu założy sobie notes. Po pewnym czasie przeglądanie takich uwag i refleksji może być nie mniejszą przyjemnością niż przeglądanie albumów z fotografiami z dawnych lat¹⁶².

- dodatni wpływ na odbiór własnej osoby w grupie społecznej:

¹⁵⁸ I. Gumowska, *Księga nastolatków*, s. 35.

¹⁵⁹ I. Gumowska, *ABC dobrego wychowania*, s. 262.

¹⁶⁰ I. Gumowska, *Księga nastolatków*, s. 35.

¹⁶¹ L. Gutowska, *Kobieta z klasą*, s. 113.

¹⁶² I. Gumowska, *ABC dobrego wychowania*, s. 263.

Poprzez pogłębianie swojej wiedzy uzyskasz większy respekt ze strony pracowników, kolegów, przełożonych, prezentując swój wizerunek jako kogoś rzetelnego, inteligentnego i godnego zaufania¹⁶³.

- dodatni wpływ na umiejętność konwersacji:

W trakcie obiadu nie trzeba siedzieć jak mumia lub ponuro z nosem w talerzu, lecz rozmawiać coś niecoś z sąsiadami, np. choćby o podróżach, o Ameryce, o interesach, o literaturze, o giełdzie, o modzie kobiecej, o teatrze, o artystach i o różnych takich neutralnych lżejszych tematach¹⁶⁴.

- dodatni wpływ na zwiększenie własnej atrakcyjności (bystrości myślenia) i siły przebicia (pokonywania różnych przeszkód):

Powiększając swą wiedzę, będziesz w stanie ułatwić sobie kontakt z innymi ludźmi i powiększyć krąg znajomych [...]. [Zyskasz] [...] zdolność do prowadzenia rozmów na tematy ogólne, nie związane bezpośrednio z twoją specjalnością.

[Czy wiesz] Jakie są najważniejsze wydarzenia na świecie? Czy znasz książki i filmy, które się niedawno ukazały? [...] ¹⁶⁵

Savoir-vivre bierze pod uwagę horyzonty zainteresowań jednostki, doradzając czytelnikowi, że aby nie mylić Prousta z Prusem:

Nie trzeba zaraz czytać dzieł wszystkich jednego czy drugiego, ale ogólną orientację warto mieć, żeby potem publicznie nie wydziwiać na snobizm polskiego pisarza [...] ¹⁶⁶.

Opisuje, jak gafa (lekceważenie, ignorancja) przynosi uszczerbek w kulturalnym towarzystwie.

¹⁶³ A. Hanke, J. Mandrosz-Wróblewska, *Paszport do świata sukcesu*. Warszawa; Kraków: „Real Press”: Holding „Realbud”, 1993, s. 104–106.

¹⁶⁴ Z. Stryjeńska, *Savoir-vivre*. Olszanica: Wydawnictwo BOSZ, 2019, s. 37.

¹⁶⁵ A. Hanke, J. Mandrosz-Wróblewska, *Paszport do ...*, s. 104–106.

¹⁶⁶ L. Gutowska, *Dama się nie certoli*, Warszawa: „Książka i Wiedza”, 1994, s. 58.

Któż z nas nie strzelił raz w życiu literackiej gafy? Ileż to razy pomyliliśmy Bernarda Shawa z Irvingiem Shawem, Żeromskiego z Żukrowskim, Mariana Brandysa z Kazimierzem Brandysem czy nawet Słowackiego z Mickiewiczem. W młodości za gafę groziła dwója lub utrata prestiżu koleżanek, w życiu dorosłym współczucie, zaś politycznym śmieszność¹⁶⁷.

Klasyczny *savoir-vivre* respektuje kompetencje wiedzy dziedzinowej i formułuje w związku z powyższym przykładem następującą regułę: „żaden wstyd nie wiedzieć. Straszny wstyd nie starać się dowiedzieć, a udawać [...]”¹⁶⁸.

Wzmiankowano o tym, że w treści *savoir-vivre*’u przewija się wątek prowadzenia rozmowy towarzyskiej, która „z założenia powinna być lekka, niekrepująca i przyjemna”. Czas, gdy w dość ścisłym gronie schodzono się, aby „posłuchać światłych wywodów, podzielić się w rozmowie wątpliwościami albo długą dysputę poświęcić nauce i poezji”, przeszedł do historii, jest wspominany¹⁶⁹. Znawca tematu zauważa, że współcześnie w większym gronie osób „dobranie tematu jest rzeczą mocno skomplikowaną” (z powodu różnic w zakresie wieku, temperamentu, wykształcenia, poziomu intelektualnego, zainteresowań). Dla kręgu rodzinnego i bliskich znajomych proponuje:

[...] oglądanie książek, np. albumów z reprodukcjami malarstwa. Zajęcie to powinno nie tylko nie nudzić, ale i nie przekształcić się w wykład czy popis erudycji¹⁷⁰.

Chociaż *savoir-vivre* nastolatków spostrzega, że „w dzisiejszych czasach rozmawianie o przeczytanej książce czy obejrzanej sztuce nie jest modne”¹⁷¹, to grupy książkowe, o których wspomina Peggy Post, praktykują dzielenie wspólnych zainteresowań.

¹⁶⁷ R. H. Żuchowski, *Czarna księga gaf towarzyskich*. Lublin: „Polihymnia”, 2001, s. 99.

¹⁶⁸ L. Gutowska, *Dama...*, s. 58.

¹⁶⁹ T. Rojek, *Polski savoir-vivre*. Warszawa: „Interpress”, 1984, s. 150.

¹⁷⁰ J. Ursyn, *Alfabetyczny poradnik...*, s. 125–126.

¹⁷¹ M. Przewoźniak, J. Jabłczyńska, *Współczesny savoir-vivre...*, s. 102.

Przyjaciele i znajomi tworzący klub książkowy sporządzają listę lektur i omawiają daną książkę, kiedy przeczytają ją wszyscy; spotykają się zazwyczaj raz w miesiącu. Wskazówki co do zachowania są proste: słuchaj, kiedy mówią inni i staraj się nie przerywać. Szanuj poglądy innych i nie sprawiaj wrażeń, że sądzisz, iż twoja interpretacja dzieła jest prawidłowa, a czyjaś błędna¹⁷².

Użytkownikowi poradników *savoir-vivre*'u powiedziane zostało wyraźnie i wprost: „Odpowiedzialność za poszerzanie wiedzy spoczywa na tobie”¹⁷³. Niemniej jednak wskazane zostały środowiska powołane i predestynowane w tym względzie. Zalicza się do nich rodzina, osoby bliskie, szkoła.

W szkole dziecko nauczy się nie tylko czytać, pisać, liczyć, nie tylko odkryje dzieje świata – pozna też zasady akceptowania innych [...]. Właśną postawą nauczmy je szanować wychowawczynię [...]. Zwracamy uwagę na konieczność dbania o książki, niewyrywania kartek, niezaginania rogów¹⁷⁴.

Savoir-vivre sygnalizuje jednak możliwość popełnienia błędu w stosunku do wychowanków, czy to w domaganiu się (żądaniu) od nich czytania lektur czy – przeciwnie – w aprobowaniu samowoli.

Czasem mówimy z ironią, że dawniej dzieci czytały, ponieważ było to zabronione, teraz nie czytają, ponieważ się je do tego zmusza. Wiele dzieci sądzi, że musi czytać, bo tak kazał rodzice lub szkoła, a więc jest to nudny przymus i obowiązek, wymagający wiele wysiłku¹⁷⁵.

Krytyka ze strony autorów analizowanych publikacji odnosi się do zachowań środowiska osób dorosłych, które uznaje za:

- wygodne i nieuwzględniające kontaktu z książką na co dzień:

¹⁷² P. Post, *Księga dobrych obyczajów*. T. 2. Tłum. A. Bielska, E. Czerwińska. Poznań; Warszawa: Cartalia Press, 2007, s. 337.

¹⁷³ A. Hanke, J. Mandrosz-Wróblewska, *Paszport do ...*, s. 104–106.

¹⁷⁴ N. de Rothschild, *Savoir-vivre XXI wieku*, s. 94.

¹⁷⁵ I. Mendizábal, C. Berthelot, *Dobre maniere*, s. 46.

Dużo prościej jest puścić film na video lub DVD – daje to przyjemność szybką i łatwą... A jednak lektura to jedna z podstaw głęboko rozumianego dobrego wychowania, nauka dobrych manier, niezależna od czasu i położenia geograficznego¹⁷⁶.

– dające zły przykład:

Zmartwieni rodzice często zastanawiają się, co zrobić, aby dzieci czytały? Przede wszystkim muszą widzieć czytających rodziców. Jeśli dziecko ma wizję ojca i matki wpatrzonych w telewizor, nigdy nie będzie odczuwało potrzeby sięgania po książkę¹⁷⁷.

– niekonsekwentne:

Książka czy telewizor? Na ten temat od lat toczy się dyskusja wśród rodziców i wychowawców. Obecnie jest to udowodnione: dzieci, które oglądają telewizję i grają na konsolach [...] czytają mało [...]. W tej sytuacji należy być nieprzejednanym: pozwolić tylko na kilka godzin zabawy [...] ¹⁷⁸.

Wzór akulturacji w środowisku domowym przedstawiony w publikacjach z zakresu *savoir-vivre*'u pokazuje obraz rodziny zaangażowanej emocjonalnie i skupiającej się m.in. wokół książek i czytania:

[...] dziecko powinno rozpocząć przygodę z książką, siedząc na kolanach u ojca, matki lub dziadka i w ten sposób cieszyć się pierwszymi bajkami. Nikt się nie stanie miłośnikiem książek z dnia na dzień¹⁷⁹.

„Bądź miła dla młodszego rodzeństwa”, pisała autorka *Księgi nastolatków*, m.in. „Czytaj im, jeśli tego pragną”¹⁸⁰.

¹⁷⁶ Ibidem.

¹⁷⁷ Ibidem.

¹⁷⁸ N. de Rothschild, *Savoir-vivre XXI wieku*, s. 93.

¹⁷⁹ I. Mendizábal, C. Berthelot, *Dobre maniery*, s. 46.

¹⁸⁰ I. Gumowska, *Księga nastolatków*, s. 75.

Savoir-vivre w swoich propozycjach bierze pod uwagę sposób wczesnego wspólnego czytania oraz cechy literatury i książki dziecięcej, a także sposób narracji¹⁸¹.

Przyzwyczajenia i radości z czytania nabywamy stopniowo, od pierwszych bogato ilustrowanych książeczek z serii „Poczytaj mi mamo”. Na początku nie wystarczy dziecku wręczyć książeczkę, trzeba ją z nim przeczytać i razem przeżywać. Aby dziecko samo z własnej inicjatywy sięgnęło po książkę, czytanie musi być obietnicą przyjemności i rozrywki: dziecko powinno być świadome, że czytając, dobrze się będzie bawić¹⁸².

Sposób czytania przez dorosłych także zajmuje savoir-vivre. W swojej analizie i ocenie (pewnego rodzaju krytyce) napomina użytkowników:

- za niedostateczną staranność w czytaniu:

Słusznie się dziś narzeka, że większość ludzi nie umie obcować z książką, czyta z roztargnieniem, a potem prawie natychmiast zapomina treść, nie zastanawiając się nad poruszonymi w niej problemami¹⁸³.

¹⁸¹ Z zasobu treściowego analizowanych poradników warto zwrócić szczególną uwagę na tekst, który utrwala dzieciom czynność czytania książki, a przy tym zawiera m.in. element ćwiczenia koncentracji uwagi i pamięci logicznej:

- od zaciekawienia lekturą (powierzenie zadania: „Jesteś [...] rozbójnikiem [...] siedzisz w lesie z książką pyszną”;
- przez „wchodzenie” w historię: „nagle i na ciebie przyszło!”;
- początek historii: „przybył żandarm...”;
- moment kulminacyjny: „wiem, że czytać sobie chcesz tu, lecz choć ze mną do aresztu!”;
- do koniecznej przerwy: „co masz zrobić w tym wypadku? – założyć stronę zakładką”;
- po której, zgodnie z sensem wyrazu „zakładka”, czynność należy podjąć na nowo. Zob. S. Joslin, *A co ty byś wtedy zrobił? (podręcznik etykiety dla młodych pań i panów, który służyć może jako przewodnik w codziennym życiu towarzyskim)*. Tłum. A. Nowicki. Warszawa: „Nasza Księgarnia”, 1975.

¹⁸² I. Mendizábal, C. Berthelot, *Dobre maniere*, s. 46.

¹⁸³ I. Gumowska, *ABC dobrego wychowania*, s. 262–263.

- za wybiórcze czytanie: „Czytaj przedmowę, posłowie i opisy przyrody”¹⁸⁴.

Savoir-vivre doradza również sposoby służące podniesieniu jakości czytania oraz formułuje pewne inne zalecenia ukierunkowane na kształtowanie i wzmacnianie posiadanej kultury osobistej poprzez kontakt z książką:

- w zakresie sposobu czytania:

Moja recepta: raz lub dwa razy w tygodniu czytaj jedną z wielu (można wybierać) książek naszych klasyków. Koniecznie głośno! Godzina głośnego czytania, czytania bardzo starannego – bardzo wolno, wyraźnie wymawiać słowa, przestrzegając interpunkcji (przecinki, kropki itp.) powinna dokonać cudu¹⁸⁵.

- w odniesieniu do liczby czytanych książek:

Postaw sobie za cel przeczytanie przynajmniej czterech książek rocznie poza książkami fachowymi¹⁸⁶.

- w zakresie samodoskonalenia używanego języka/sposobu wyślawiania się:

Co zrobić, żeby wznieść się na wyższy poziom, żeby językiem, wymową oderwać się od poziomu zero? [...] To jest możliwe. Trzeba zacząć czytać nie tylko dla samej przyjemności. Takie czytanie, kiedy pochłaniamy akcję ciekawej książki, jest bardzo piękną rzeczą, jednakże nie wystarczy¹⁸⁷.

- w zakresie wrażliwości na artyzm literatury:

Polecam takich autorów, którzy uchodzą za mistrzów słowa. [...] Czytanie powinno być rozumne, to znaczy tak czytać, żeby wchłonąć nie tylko treść

¹⁸⁴ E. Otwinowska, H. Kwiatkowska, *Damą być...*, s. 109.

¹⁸⁵ M. Dorian [właśc. J. M. Mech], *Wiem jak...*, s. 92–93.

¹⁸⁶ A. Hanke, J. Mandrosz-Wróblewska, *Paszport do...*, s. 104–106 (podrozdział pt. *Etykieta w biznesie*, paragraf: *Sztuka prowadzenia rozmowy*).

¹⁸⁷ M. Dorian [właśc. J. M. Mech], *Wiem jak...*, s. 92–93.

powieści, ale także jej klimat, jej urodę, bo klasycy pisali nie tylko mądre książki, ale i piękne, mające swoją urodę. To bardzo ważne, żeby na to zwrócić uwagę. W ten sposób uczymy się mówić i odczuwać, a to wpływa na uszlachetnienie życia, co niewidzialne w człowieku¹⁸⁸.

- w zakresie pozyskania aktualnych informacji o życiu publicznym:

Niezależnie od rodzaju twojego wykształcenia, wieku i zainteresowań, sposoby zdobywania informacji są te same. Polecamy czytanie każdego dnia przynajmniej jednej gazety – nie tylko rubryk, które wydają ci się najbardziej interesujące (sport, ogłoszenia, informacje dotyczące bezpośrednio twojej dziedziny), ale ważniejszych informacji z całej gazety¹⁸⁹.

- w zakresie pozyskania aktualnych informacji z życia szeroko rozumianej kultury:

Wyciągnij z lektury jak najwięcej wiadomości z zakresu sztuki, kultury, systemu edukacji, kinematografii, sportu itd.¹⁹⁰

Do zachowań związanych z książką odnotowanych przez *savoir-vivre* i obrazujących używanie książki w okresie badawczym warto dodać dwa szczególne przypadki. Pierwszy to historia człowieka („ubogi chłop spod Łodzi”), który spóźnił się na statek. Osobiste wspomnienie przekazane Marcinowi Przewoźniakowi i Joannie Jabłczyńskiej opisane zostało na kartach publikacji na temat *savoir-vivre*’u:

– Ach, to pewnie ten, na który nie zdążył wasz świętej pamięci dziadek – pokiwała głową staruszka. [...] potem poszła do swego pokoju, otworzyła jakąś przedwojenną książkę kucharską i wyjęła z niej... bilet na Titanica. [...] bilet trzeciej klasy na Titanica uchował się przez dwie wojny i pozostał w rodzinie [...] ¹⁹¹.

¹⁸⁸ Ibidem.

¹⁸⁹ A. Hanke, J. Mandrosz-Wróblewska, *Paszport do...*, s. 104–106.

¹⁹⁰ Ibidem.

¹⁹¹ M. Przewoźniak, J. Jabłczyńska, *Współczesny savoir-vivre...*, s. 91.

Druga z przedstawionych sytuacji pochodzi z poradnika *Savoir-vivre XXI w.* Nadine de Rothschild:

Wyobraź sobie, że pewnego dnia, porządkując coś w pokoju córki, zauważasz wsunięte jako zakładka w książkę na nocnym stoliku opakowanie pigułek antykoncepcyjnych¹⁹².

Podsumowując, *savoir-vivre* ukazał książkę w obrazach i scenach z życia domowego (książki w domu, w rozkładzie zajęć domowników) i osobistego (jakość i korzyści z czytania i znajomości książek), w tym również jako powierniczkę prywatnych spraw – tajemnicy młodej dziewczyny oraz schronienie cennej pamiątki – odpowiednie i pewne na długie lata.

3.2.3. Książka w przestrzeni międzyludzkiej

Przestrzeń międzyludzka oznacza tu miejsca (obszary) wspólne ludziom i zachodzące w nich relacje między osobami (np. rodzinne), ich znajomość (np. towarzyska), stosunki (np. koleżeńskie), uprzejmości (np. względem bliźniego). W tak zdefiniowanych granicach opisane zostaną zachowania związane z książką, jakie *savoir-vivre* włączył do kanonu, czyli uznał za wzorcowe. Kolejno przedstawiony będzie sposób bycia w owych przestrzeniach i użycie książki własnej, książki dopiero wybieranej w celu zakupu i zakupionej, książki bibliotecznej oraz zachowania związane z książką w innych przestrzeniach publicznych.

Książka jako podarunek

Savoir-vivre dużo uwagi poświęca podarunkom, ponieważ dawanie prezentów należy do uniwersaliów obyczajowych. W okresie objętym badaniem w analizowanych źródłach rozróżniono prezenty zwyczajowe, okolicznościowe i grzecznościowe.

Rozumienie prezentu zwyczajowego pośrednio zdefiniowane zostało w publikacji z 1949 r.

¹⁹² N. de Rothschild, *Savoir-vivre XXI wieku*, s. 107.

Zwyczajowe dni na ofiarowanie prezentów są – imieniny lub urodziny, Boże Narodzenie, ślub, chrzest, jubileusz, pożegnanie ustępującego kolegi. Dla dzieci jest jeszcze dzień Św. Mikołaja. Dzieciom nawet dalszych znajomych można zawsze przynieść książkę, zabawkę, słodycze¹⁹³.

Książka wymieniona w cytowanym fragmencie, poniekąd jako stały i przyjęty sposób obdarowywania, okazała się podarunkiem wyraźnie popularyzowanym oraz uznanym.

Znana autorka w reprezentatywnym poradniku napisała, że bez względu na okazję: „Najlepszym prezentem jest oczywiście książka”¹⁹⁴. Ten punkt widzenia potwierdzili inni autorzy, przedstawiając w swoich publikacjach propozycje na różne sytuacje okazjonalne.

Prezenty dla dzieci. Jeśli idziemy z wizytą do rodziny, należy przynieść coś dzieciom. Powinien to być drobiazg, ponieważ większe prezenty są przeznaczone na imieniny, urodziny i Gwiazdkę. Lepsze od słodyczy są zabawki albo książki, które pozostaną na dłużej¹⁹⁵.

Zwyczajowość postępowania w danych okolicznościach wzmocniona została argumentami, które miały trafić do przekonania odbiorców:

Prezenty dla cudzych dzieci. [...] nieraz wymarzona książka sprawi więcej radości niż komputer czy sukienka¹⁹⁶.

Można tu odczytać wyważone spojrzenie na zainteresowania i potrzeby młodego pokolenia. Autorzy zdają się mówić, by odpowiedzialni dorośli nie przeoczyli momentu zaintrygowania dziewczynki lub chłopca odpowiednio dobraną książką.

Z okazji imienin tradycyjnie w polskiej kulturze składa się solenizantowi powinszowania. Autor *Czarnej księgi gaf towarzyskich* podjął wątek imieninowego prezentu.

¹⁹³ H. R. Żuchowski, *Czarna księga...*, s. 69.

¹⁹⁴ J. Kamyczek [właśc. J. Ipohorska], *Grzeczność...*, s. 212.

¹⁹⁵ H. Schwinghammer, *Wielka księga...*, s. 288.

¹⁹⁶ M. Brzozowski, *Sztuka bycia i obycia*. Warszawa: Muza S.A., 2006, s. 61.

[...] czym można obdarowywać solenizantów, żeby nie popełnić niewłaściwości? Najlepiej książkami [...] ¹⁹⁷.

Podobnie świętuje się urodziny. *Savoir-vivre* pouczył, jak zachować się przy tej okazji, aby przy osobie, której dobrze życzymy, przypadkowo (niechcący) nie popełnić gafy.

Dobrze: Wręczasz przyjacielowi książkę jako prezent urodzinowy: „Najlepsze życzenia urodzinowe. Wiem, że planujesz wycieczkę do Grecji, może przyda ci się przewodnik”.

Źle: „Wszystkiego dobrego z okazji urodzin. Masz tu książkę o Grecji, ale jak chcesz możesz ją wymienić” ¹⁹⁸.

Oprócz urodzin i imienin, które zwykło się uświetniać prezentem, reguły grzeczności mówią o książce jako podarunku z okazji uroczystych i celebrowanych, do których należą:

- święta kultowe:
 - Co kupić sympatii na gwiazdkę jeśli dysponuję małą sumą pieniędzy?
 - Książkę.
 - A gdy dysponuję większą sumą?
 - Dwie książki ¹⁹⁹.
- uroczystości rodzinne, poczynając od przyjęcia zaręczynowego:

W przeszłości nie oczekiwano prezentów z okazji zaręczyn i najczęściej nadal tak jest. Jednak w niektórych częściach kraju (w Stanach Zjednoczonych) przyniesienie upominku na przyjęcie zaręczynowe stało się normą. Popularnym pomysłem jest ofiarowanie czegoś, co mogłoby stanowić początek kolekcji, na przykład książka kucharska lub butelka dobrego wina ²⁰⁰.

¹⁹⁷ R. H. Żuchowski, *Czarna księga...*, s. 86–87.

¹⁹⁸ G. Incze, *O kulturalnym zachowaniu*, s. 123.

¹⁹⁹ J. Kamyczek [właśc. J. Ipohorska], *Grzeczność...*, s. 221.

²⁰⁰ P. Post, *Przepraszam, ja tu stałem... Sto porad na temat właściwego zachowania*. Tłum. A. Bielska. Poznań; Warszawa: Cartalia Press, 2007, s. 221.

- uroczystość zawarcia związku małżeńskiego:

[...] co kupić na ślubny prezent?

– Jeśli młoda para zakłada gospodarstwo, to najlepiej coś z tej dziedziny. Jeśli urządzają sobie mieszkanie, to odpowiednia będzie półeczka na książki, chodniczek, firanka. [...] z prezentów niezawodnych możemy polecić: jakieś wartościowe wydawnictwo jako zaczątek biblioteki [...] ²⁰¹.

- uroczystość z okazji narodzin potomka:

Zwyczaj każe, by (zwłaszcza jeśli jest to pierwsze dziecko w rodzinie) przybyć z prezentem – zabawką, ubrankiem, kompletem pościeli do łóżeczka lub wózka, kwiatami, owocami, łakociami czy książką dla matki ²⁰².

- uroczystości o charakterze religijnym:

Utrwalił się zwyczaj wręczania dzieciom prezentów z okazji uroczystości pierwszej komunii świętej ²⁰³.

Po uroczystości kościelnej odbywa się przyjęcie [...]. Goście przynoszą prezenty, które wręczają dziecku już w domu ²⁰⁴.

Savoir-vivre odnotował zmiany w świętowaniu takiego wydarzenia, czego wyrazem stała się aprobatą wkładu treści świeckich.

Niegdyś te podarki musiały mieć związek z wiarą, dziś unika się upominków „frywolnych”, ale można obdarzyć dziecko zegarkiem, piórem, aparatem fotograficznym, książką, portfelem, radiem, kosmetyczką... ²⁰⁵

[...] Pozostali członkowie rodziny mogą sobie pozwolić na pełną swobodę w wyborze prezentów [...] Może to być np. zegarek, tornister, aparat fotograficzny, zabawka, ciekawa książka ²⁰⁶.

²⁰¹ J. Kamyczek [właśc. J. Ipohorska], *Grzeczność...*, s. 311–312.

²⁰² S. Denuelle, *Savoir-vivre...*, s. 239.

²⁰³ Lady Perfect [właśc. A. Dziegielewska], *Sztuka życia...*, s. 63.

²⁰⁴ S. Denuelle, *Savoir-vivre...*, s. 255.

²⁰⁵ Ibidem.

²⁰⁶ Lady Perfect [właśc. A. Dziegielewska], *Sztuka życia...*, s. 63.

– uroczystości jubileuszowe związków międzyludzkich:

Pary, które obchodzą swoją pierwszą rocznicę, prawie zawsze dostają prezenty, ponieważ zazwyczaj jest im potrzebny sprzęt gospodarstwa domowego. Kiedy jednak świętują 25-lecie ślubu, wiele z nich decyduje się umieścić na zaproszeniu prośbę o nieprzynoszenie prezentów. Gość, który mimo wszystko chce coś ofiarować: [...] książka związana z zainteresowaniami lub hobby danej pary²⁰⁷.

Zwraca uwagę praktyczne podejście *savoir-vivre*'u, które uwidacznia się jeszcze bardziej, gdy jubileusz małżeński jest odpowiednio dłuższy.

Dla starszej pary: „Dobrym pomysłem na prezent dla starszej pary jest na przykład prenumerata gazety lub czasopisma, kupon promocyjny, łatwa w utrzymaniu roślina lub jakakolwiek książka, która może ich zainteresować. Świetnym pomysłem jest także bilet na wakacje”²⁰⁸.

Warto zwrócić uwagę na zdroworozsądkowe wskazówki *savoir-vivre*'u (zwyczaj europejski i amerykański) polegające na ustalaniu listy pozycji prezentowych do wyboru. Listę przekazuje się gościom zaproszonym na przyjęcie zorganizowane z okazji ślubu (uroczystości weselnej).

We Francji i wielu innych krajach istnieje praktyczny i godny polecenia zwyczaj wybierania prezentów z „listy ślubnej”, którą sporządzają narzeczeni²⁰⁹.

Sporządzanie listy prezentów ślubnych jest zwyczajem przybyłym ze Stanów Zjednoczonych. [...] Praktyczny charakter tego systemu sprawił, że obdarowywanie prezentami stało się zinnym i bezosobowym gestem, pozbawionym dawnej spontaniczności²¹⁰.

Nie wiadomo, gdyż nie udało się napotkać informacji o tym, czy wykazy ślubnych prezentów uwzględniały również pozycje książkowe.

²⁰⁷ P. Post, *Księga dobrych obyczajów*. T. 2, s. 377.

²⁰⁸ Ibidem.

²⁰⁹ S. Denuelle, *Savoir-vivre...*, s. 275.

²¹⁰ I. Mendizábal, C. Berthelot, *Dobre maniery*, s. 187–188.

Powinno się natomiast zauważyć, że propozycję wspólnego zakupu podarunku z uwzględnieniem książki polski *savoir-vivre* przedstawił bez związku z uroczystością ślubną.

Zamiast kupować każdy z osobna nieprzydatne drobiazgi, lepiej złożyć pieniądze do wspólnej kasy i kupić jakąś dobrą książkę [...]. Taki prezent z autografami wszystkich ofiarodawców będzie cenną pamiątką na całe życie²¹¹.

Krótko mówiąc, obdarowywanie prezentem (zwyczajowe) obyczaj traktuje jako współdzielenie radości życia, wyraz pamięci świadczący o serdecznych uczuciach żywionych do osoby obdarowywanej. Niemniej w *savoir-vivre* postawione zostało pytanie o to, czym jest dawanie prezentów: „Czy kryje się za tym autentyczna radość, czy jest to uciążliwy obowiązek?”²¹².

Temat ten nie został rozwinięty na stronach poradników. Pośrednio odpowiedź dają wskazówki dotyczące pewnego namysłu nad wyborem prezentu, a także podpowiedzi, jak powinno się postąpić w sytuacjach towarzyskich między znajomymi oraz w innych sytuacjach, w których wypada obdarowywać się nawzajem oraz obdarowywać innych.

Jak już wiemy, *savoir-vivre* doradza i przedstawia książkę jako rzecz, która spełnia warunki wymagane od przedmiotu odpowiedniego na prezent „dla wszystkich”.

Książki traktujemy dzisiaj jako prezent uniwersalny, odpowiedni dla każdego – niegdyś były właściwym darem jedynie dla osób starszych lub duchownych²¹³.

Stanowisko wyrozumiałe bierze pod uwagę różnorodność zainteresowań osób, nie wyklucza niezupełnie utrwalonego jeszcze powszechnego przekonania do książek i do czytania.

²¹¹ M. Ziółkowska, *Bądź uprzejmy...*, s. 143.

²¹² G. Tautz-Wiessner, *Savoir-vivre w życiu zawodowym. Dobre obyczaje kluczem do sukcesu*. Tłum. A. Biernacka-Świenc. Wrocław: „Astrum”, 2000, s. 65.

²¹³ D. Ostalska, *Ada to nie wypada...*, s. 112.

Co można dać w prezencie? To zależy od możliwości ofiarodawcy, upodobań osoby, którą mamy obdarować, a przede wszystkim od naszych wzajemnych stosunków. Podajemy kilka przykładów tego, co można ofiarować i co nie będzie bardzo zobowiązujące: [...] zawsze książkę, ale taką, której solenizant jeszcze nie ma w swojej bibliotece, ale chętnie by przeczytał²¹⁴.

Wybór książki na prezent *savoir-vivre* przedstawia dwojako: jako rodzaj decyzji z uwzględnieniem pewnych warunków oraz jako podejście, które określić można wypośrodkowanym.

W podejściu pierwszym prócz ogólnej wskazówki – osoba ma/ nie ma pozycji w swoich zbiorach – odnajdujemy kolejne. Jest mowa o czynnikach obiektywnych ofiarodawcy, które nazwiemy zasadą więzi (międzyludzkiej) oraz zasadą sprawiania niespodzianki (przyjemności). Wysuwają się one na czoło zwłaszcza wśród ludzi, których łączy szczerza sympatia i życzliwość.

Ważne jest [...], aby książka ta zaciekała obdarowywanego, aby była dobra do jego zainteresowań. Najtrudniejszy problem przy prezencie książkowym polega na dowiedzeniu się, czy solenizant już tej książki nie posiada. Niepewnym radzimy następujący sposób: zanim kupisz prezent, prosisz daną osobę o pożyczenie na kilka dni tej właśnie książki. Jeżeli ci odpowie: Nie mam – kupujesz. Jeśli pożyczysz, wymienisz następny tytuł²¹⁵.

W cytowanym tekście Janiny Ipohorskiej żartobliwie podana wskazówka zawiera w sobie ważną myśl o indywidualnych potrzebach duchowych, które ludzie wrażliwi chcą rozpoznać u miłych swemu sercu osób (ujawnionych, nieujawnionych) i kierując się tą wiedzą, jak najlepiej/najtrafniej wybrać książkę na prezent.

Punkt widzenia na dobór prezentu w formie książki skierowanej podmiotowo uwzględnił techniki różne na etapie realizacji. Prócz pomysłowego podchodzenia przyszłego darczyńcy i zawołowanego starania o to, by dowiedzieć się o upragnionym lub potrzebnym tytule, *savoir-vivre* uwzględniał także:

²¹⁴ H. Hryniewicz, *Jak cię widzą...*, s. 107.

²¹⁵ J. Kamyczek [właśc. J. Ipohorska], *Grzeczność...*, s. 212.

- swoisty wywiad jako dyskretne wypytanie się w tej sprawie:

Podarunki. [...] Zaprzyjaźnionej koleżance można także sprezentować książkę z ładną, własnoręcznie wpisaną dedykacją, ale wymaga to przeprowadzenia wcześniejszego ‘wywiadu’ i uzyskania informacji, co przyszła użytkowniczka książki czyta i czy już przypadkiem nie posiada tej pozycji²¹⁶.

- rozmowę wprost, tj. bez ogródek, bez tajenia, co pewnie mogłoby mieć wpływ na efekt (rezultat) niespodzianki:

Zanim zdecydujemy, co dać, warto zorientować się, jakie pasje ma solenizant. Książka kucharska na pewno bardziej ucieszy panią domu niż kogoś, kto uwielbia podróże po świecie. Nie wahajmy się zapytać bliskich osób o zainteresowania i pasje²¹⁷.

Jeszcze inny czynnik wyboru łączy się z odpowiedzialnością treści do wieku i osoby obdarowywanej:

Jeśli sami lubimy książki, w których trup pada równie gęsto jak deszcz a scenki damsko-męskie przypominają podręcznik seksuologii zastanówmy się, czy należy ją wręczyć własnemu (lub cudzemu) dziecku albo cici, której dobre serce nie wyklucza tzw. staroświeckich poglądów²¹⁸.

Zainteresowania i hobby bliskich na ogół mamy możliwość obserwować, podzielać i wspierać. Tym bardziej, jak słusznie konkluduje autorka, „Gdy zobaczymy radość obdarowanego, nasz wysiłek będzie wynagrodzony”²¹⁹.

²¹⁶ H. R. Żuchowski, *Słownik savoir-vivre’u dla pana*. Lublin: „Polihymnia”, 1995, s. 92–94; zob. też w: idem, *Czarna księga...*, s. 86–87: „Prezent w postaci książki może okazać się również nieodpowiedni i wprowadzić zamieszanie w najbardziej wzorcowych stosunkach przyjacielskich. Dlatego przed kupnem najlepiej przeprowadzić wywiad i dowiedzieć się, jaka pozycja adresata interesuje”.

²¹⁷ G. Tautz-Wiessner, *Savoir-vivre...*, s. 65.

²¹⁸ J. Ursyn, *Alfabetyczny poradnik...*, s. 96.

²¹⁹ G. Tautz-Wiessner, *Savoir-vivre...*, s. 65.

W związku z wyborem prezentów *savoir-vivre* zwraca uwagę na gafy, przed którymi przestrzega i uwrażliwia na niezręczne zachowania. Tak jak na przykład zachował się jeden z bohaterów poradnika Marii Ziółkowskiej pt. *Bądź uprzejmy na co dzień i od święta*:

Wujkowi, który jest bibliofilem [...] kupiłem w prezencie *Idiotę* Dostojewskiego. Choć wujek szczerze się ucieszył, wszyscy w rodzinie uważają, że się piramidalnie wygłupiłem²²⁰.

W podobnym duchu podaje przykład autorka *Podręcznika dobrych manier*, pouczając przewrotnie: „Wegetarianom: książka kucharska z przepisami na pyszną dziczyznę [...]”²²¹.

Wypośrodkowane (uniwersalne) podejście do wyboru i zakupu podarunków, które *savoir-vivre* uznaje za odpowiednie, znalazło swój wyraz w oddzielnych wykazach upominków dla osób w grupach wyróżnionych przez autorkę, tj.:

- [...] upominków stosownych dla młodej dziewczyny lub chłopca: horoskop osobisty, broszka lub wisiołek ze znakiem zodiaku, delikatna biżuteria z kamieniem zodiakalnym, dobra książka lub album [...].
- Dla dorosłych [m.in.] wegetariańska książka kucharska [...].
- Dla tych, którzy lubią podróżować: [m.in.] turystyczne książki i przewodniki, podręczne słowniki, mapa (także reprodukcje starych map) [...].
- [...] na prezent z okazji imienin [m.in.] tomik wierszy, zakładka do książki [...], koszulka z nadrukiem kota, psa, z początkiem ulubionego wiersza lub inicjałami obdarowanego.
- Miłośnikowi muzyki można podarować nagrania słynnych oper, płyty kompaktowe [...], biografie znanych muzyków [...].
- [aby] [...] obdarować panią (a także pana, czemu nie?), której pasją jest gotowanie, możesz kupić jedną z bogatego wyboru nowych książek kucharskich, albo też książkę ze starymi przepisami [...]”²²².

²²⁰ M. Ziółkowska, *Bądź uprzejmy...*, s. 145.

²²¹ E. Sawicka, *Savoir-vivre. Podręcznik dobrych manier*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Park Sp. z o.o., 2006, s. 151.

²²² F. de Cesari, *Klasyczny savoir-vivre...*, s. 237–241.

Jak można zauważyć, w przedstawionej propozycji książka w jej odmianach: tematycznych (kucharska, turystyczna), edytorskich (album, zbiór reprodukcji), piśmienniczych (biografia, przewodnik, słownik) i gatunkowych (literatura piękna: tomik poezji) została przedstawiona pod kątem zespołu cech stanowiących o walorach, które mogą odpowiadać różnym potrzebom.

Oprócz spostrzeżeń mających za przedmiot wybór upominku/prezentu w formie książki *savoir-vivre* przekazuje również informacje o innych zachowaniach mających związek:

- z kupowaniem książki:

Kupując książkę w prezencie należy sprawdzić, czy nie ma ona braków²²³.

- z informowaniem ofiarodawcy o wadzie fizycznej otrzymanej książki:

Ja miałam pecha kupić taką spatałaszoną książkę i, napisawszy dedykację, podarować ją mojej koleżance. Nazajutrz koleżanka oddała mi tę książkę [...] ²²⁴.

- z ujawnianiem/zamazywaniem ceny wydrukowanej w ofiarowanej książce:

W przypadku książki cena nie gra roli, a jedynie jej wartość użytkowa i intelektualna, dlatego nie trzeba rewanżować się podobnym w cenie podarunkiem. Również nie wypada zacierać ceny na książce, bo nie ona świadczy o wartości dzieła²²⁵.

- ofiarowaniem książki ze swoich zasobów:

²²³ M. Ziółkowska, *Bądź uprzejmy...*, s. 143.

²²⁴ Ibidem.

²²⁵ H. R. Żuchowski, *Czarna księga...*, s. 86–87: „Czy przed wręczeniem podarunku należy zerwać lub zamalować jego cenę? Kiedyś był taki zwyczaj, teraz można sobie darować ten rodzaj kamuflażu”, zob. idem, *Słownik savoir-vivre'u dla pana*, s. 95.

Nigdy nie dawaj w prezencie książek lub płyt CD, których chcesz się pozbyć²²⁶.

- wymuszaniem, zwłaszcza na dzieciach, natychmiastowej lektury:

Dziecko może „zaskoczyć” natychmiast, czekać kilka lat bądź też nigdy nie zajrzeć do książki, którą lubimy. Gusty literackie też się zmieniają [...] ²²⁷.

Szczególny przypadek z punktu widzenia *savoir-vivre*’u dotyczy ofiarowania książki czytanej. Zasada mówi, jak następuje:

Nie dajemy w prezencie książek, po których widać, że były czytane [...]. Jedyne przypadek, który usprawiedliwia ofiarowanie używanej książki, a raczej podnosi wartość prezentu, to „biały kruk” – książka do dostania tylko w antykwariatach. Taki prezent świadczy o trudzie, jaki zadaliśmy sobie, by znaleźć egzemplarz, który sprawi radość solenizantowi – bibliofilowi²²⁸.

Aleksandra Jakubowska opowiedziała nieprawdopodobną wręcz historię, której – jak pisze – była naocznym świadkiem:

Byłam kiedyś świadkiem następującego zdarzenia: pewna pani przyniosła w prezencie książkę, wręczyła solenizantowi, po czym z rozbijającym uśmiechem stwierdziła: „Jeszcze zostało mi do przeczytania 20 stron”, po czym przysiadła na krzeselku i spokojnie dokończyła lektury²²⁹.

Jak już było egzemplifikowane, poradnikowy z natury *savoir-vivre* wyodrębnia pewne sprawy ku przestrodze.

Jak wspomniano, *savoir-vivre* uznał za właściwe podarunki w formie książki nie tylko z okazji zwyczajowych, o których była dotąd mowa, lecz także z innych okazji. Należą do nich: wizyta towarzyska, rozumiana jako przyjmowanie gości i bycie zapraszonym w gościnę, przyjęcie koleżeńskie

²²⁶ B. Nagiller, *Styl i dobre manieri...*, s. 211.

²²⁷ J. Ursyn, *Alfabetyczny poradnik...*, s. 96.

²²⁸ A. Jakubowska, *Wypada...*, s. 48.

²²⁹ Ibidem.

z okazji osobistych wydarzeń czy proszona uroczystość z okazji ukończenia szkoły (uzyskania dyplomu). Warto prześledzić, co *savoir-vivre* ustalił jako regułę zachowania się w takich sytuacjach.

Generalna zasada głosi przekonanie o wręczaniu upominku dla gościnnych gospodarzy.

My w gościach. [...] Nawet jeśli jest to spotkanie bez specjalnej okazji, sympatycznie pojawić się z drobnym upominkiem dla gospodarzy: butelką wina, książką lub zawsze mile widzianymi kwiatami dla pani domu²³⁰.

Wyodrębniają się pewne różnice w szczegółach dotyczących rodzaju upominków:

- odrzucenie owej butelki wina²³¹;
- potwierdzenie (usprawiedliwienie) podarunku w formie butelki trunku²³²;
- potwierdzenie odpowiedniości upominku, tj. zarówno książki, jak i butelki alkoholu:

„Goście, którzy są zapraszani do domu, powinni w miły sposób odwdziżyć się gospodarzom”. Lista pt. *Prezenty od gości*: m.in. książka-bestseller

²³⁰ M. Brzozowski, *Sztuka bycia...*, s. 140; „Poza spotkaniami oficjalnymi lub biznesowymi [...] przybycie na przyjęcie obliguje nas do przyniesienia prezentu”, zob. E. Sawicka, *Savoir-vivre. Podręcznik...*, s. 150.

²³¹ „Kiedy ktoś przygotowuje proszony obiad we własnym domu, wydaje się dość logiczne, że będzie miał przemyślany i przygotowany każdy najdrobniejszy szczegół [...]. Dlatego też, jeśli przyniesiemy butelkę wina lub innego trunku, nie tylko okażemy nieokrzesanie, ale też wyświadczymy niedźwiedzią przysługę gospodarzowi stawiając go w niezręcznej sytuacji [...] gospodarz stanie wobec dylematu, kiedy otworzyć butelkę”, zob. A. G. de Castro, *Poradnik dobrych manier*, s. 145.

²³² „Niektórzy uważają, że alkohol nie jest właściwym prezentem. Nie zgadzam się z tym stanowiskiem. Praktyka pokazuje, że rozmaite trunki stanowią pokaźną część upominków wymienianych w środowisku dyplomacji i biznesu”, zob. E. Pernal, *Taktownie, profesjonalnie...*, s. 197.

– zgodnie z zainteresowaniami gospodarza, „butelka ulubionego likieru lub koniaku gospodarza”²³³.

- dokładniejszy opis upominku w formie książki:

Co przynieść w prezencie gospodarzowi? [...] dobrym prezentem dla całej rodziny jest album poświęcony twojemu rodzinnemu miastu²³⁴.

- poszerzenie listy z uwzględnieniem książki:

Ogólnie przyjętym zwyczajem jest rewanżowanie się za zaproszenie drobnym podarunkiem. Najczęściej są to bukiet kwiatów, butelka wina czy pudełko czekoladek. Można też przynieść książkę, album, płytę kompaktową czy jakiś mały ozdobny przedmiot do domu, na przykład świecznik albo wazonik²³⁵.

- obwarowanie wyboru upominku upodobaniem gospodarza spotkania:

Prezent: drobny upominek zamiast kwiatów jest zawsze mile widziany przez gospodarza. Musimy jednak dobrze znać jego gust, aby przynieść coś odpowiedniego. Przyjął się zwyczaj, że z okazji uroczystości rodzinnych daje się prezenty składkowe²³⁶.

Savoir-vivre jest przychylny przyjęciom specjalnym. Do takich zalicza się przyjęcie organizowane przez środowisko koleżeńskie z okazji spodziewanych narodzin wnuka. Jak się okazuje, jest to sposobna chwila, by okazać przyszłej babci serdeczności oraz przekazać upominki w formie książeczek i książek.

Babcie. Kiedy znajomi dowiedzą się, że jedna z ich koleżanek ma zostać babcią, mogą wydać przyjęcie na jej cześć. Na spotkaniu otwiera się prezenty przeznaczone dla babci oraz te dla przyszłej mamy. Babcie można

²³³ P. Post, *Przepraszam, ja tu stałem...*, s. 205–206.

²³⁴ E. Bonneau, *Spaghetti, dzinsy...*, s. 127.

²³⁵ I. Mendizábal, C. Berthelot, *Dobre maniery*, s. 101.

²³⁶ H. Schwinghammer, *Wielka księga...*, s. 288.

obdarować przedmiotami, które przydadzą się jej w opiece nad wnukiem u niej w domu – zabawki, książeczki, grzechotki²³⁷.

Książka znalazła się pośród cenionych prezentów wręczanych młodzieży podczas uroczystości z okazji zakończenia nauki szkolnej.

Jeśli jesteś zaproszony na ceremonię z okazji ukończenia liceum, wyślij lub przynieś prezent. [...] Dla wielu rodzin dzień ukończenia liceum to wielkie wydarzenie. Niektórzy rodzice kupują dziecku z tej okazji nawet samochód [...]. Niezależnie od tego jak ekstrawagancki jest prezent, najlepiej wybrać taki, który będzie długo służył. Książki, akcje, walizki, aparat fotograficzny, biżuteria to prezenty, które absolwent doceni także wiele lat później²³⁸.

Savoir-vivre odnotował zwyczaj obdarowywania upominkami pracowników. Dostrzegł w tym zastosowaniu upominki w formie książki.

Jesteś szefem, więc wybór należy do ciebie! [...] dobry wybór na prezent to smaczne produkty żywnościowe, bilety do teatru lub na imprezę sportową, książki, płyty CD i DVD czy butelki wina²³⁹.

Podpowiada upominki służbowe, w tym dla sekretarki/asystentki, związane ze stażem pracy (np. do 5 lat: proponowane: książki, płyty, organizery, kosz owoców) oraz dla kolegów z pracy (m.in. słownik, tezaurus, inne publikacje encyklopedyczne, słownik języka obcego w miękkiej oprawie, książkę z wykazem świąt na całym świecie, książkę związaną z biznesem, książki poświęcone historii, podróżom lub określönemu hobby, wydawnictwo albumowe poświęcone ulubionej dyscyplinie sportowej lub miejscu podróży)²⁴⁰.

Dobór upominku nie jest sprawą łatwą, pisał Edward Pietkiewicz, „[...] wymaga doświadczenia i mówi o osobie, która dokonała wyboru”.

²³⁷ P. Post, *Przepraszam, ja tu stałem...*, s. 191.

²³⁸ Ibidem, s. 187–188.

²³⁹ Ibidem, s. 54.

²⁴⁰ P. Post, P. Post, *Vademecum...*, s. 146–147.

W środowisku pracy: „Na ogół można powiedzieć, że darujemy wyroby czekoladowe, książki, płyty, wyroby sztuki ludowej, zapalniczek, popielniczek”²⁴¹.

„Jeśli znasz osobę, dla której kupujesz prezent, zwykle wiesz cokolwiek o jej zainteresowaniach czy upodobaniach. Miłym prezentem będzie z pewnością zakup odpowiedniej książki lub drobiazgu albo subskrypcja czasopisma” lub też luksusowy drobiazg „elegancka zakładka do książki”²⁴².

W książce pt. *O zachowaniu się w pracy*, w rozdziale poświęconym przyjęciom biznesowym, autorka doradza:

Jeżeli twój gospodarz dużo czyta, nie kupuj pierwszej lepszej książki. Dowiedz się najpierw od jego żony czy sekretarki jakiego typu literaturę lubi najbardziej. I czego nie ma²⁴³.

Według *savoir-vivre*’u książka ofiarowana w prezencie dopełnia świętowanie jubileuszu pracy zawodowej. W subtelnej analizie E. Pietkiewicza powracamy do wątku ważności wyboru indywidualnego upominku.

Oto jeden z pracowników obchodził jubileusz pięćdziesięciolecia. Koledzy z biura postanowili wręczyć mu upominek. Nie zastanawiając się długo kupili *Słownik poprawnej polszczyzny*. Jubilat przyjął upominek, obejrzał, serdecznie podziękował. Koledzy mogli się cieszyć, że upominek został dobrze dobrany. Tymczasem sprawa przedstawiała się zupełnie inaczej. Jubilat doszedł bowiem do przekonania, że ma jakieś braki w zakresie przygotowania językowego, skoro koledzy uznali za stosowne wręczyć mu tego rodzaju książkę. Przekazany upominek nie tylko nie spełnił swojej roli, ale wręcz przeciwnie – wywołał bowiem wewnętrzną rozterkę²⁴⁴.

²⁴¹ E. Pietkiewicz, *Dobre obyczaje*, s. 38.

²⁴² *Przedsiębiorca z klasą*, s. 31.

²⁴³ E. Bonneau, *O zachowaniu się w pracy*. Tłum. B. Janowska-Michnowska. Warszawa: „Diogenes”, „Świat Książki”, 2000, s. 131.

²⁴⁴ E. Pietkiewicz, *Dobre obyczaje*, s. 38–39.

Książka ofiarowana w podarunku może ożywić dawne wrażenia w pamięci, przypomnieć zdarzenie, osobę czy miejsce.

Savoir-vivre wprowadził do zbioru zasad właściwego zachowania się wątek książki pamiątki. Podniesiona została przewaga książki nad innymi formami, które uświatniają uroczystości.

Oprócz kwiatów, które za kilka dni zwiędną, na taki prezent – pamiątkę nadają się ładne albumy, szczególnie starannie wydane cenne książki [...]²⁴⁵.

Dokonana komparacja przemawia do wyobraźni. Szczególnie, gdy lista przeciwstawionych sobie określonych cech rzeczy została wydłużona.

Łatwiej wybrać prezent, jeśli sprawdzisz, czy jest on odpowiedni do okazji. Kwiaty i czekoladki są nietrwałe, natomiast książka w twardej oprawie lub dzieło sztuki będą służyć przez wiele lat. To ile wydamy na prezent, ma niewiele wspólnego z jego trwałością, gdyż koszt bukietu kwiatów może być dwa razy większy niż książki²⁴⁶.

Savoir-vivre uważa książkę za prezent trwały, tak jak trwała może być pamięć innej osoby, ślad zdarzenia, które upamiętnia. Ponadto stanowi ona podarunek, który nie przyniesie ujmy ofiarodawcy²⁴⁷. Jest odpowiedni również przy mniejszej zażyłości.

Nie znając kogoś zbyt dobrze, unikamy prezentów osobistych i wybieramy upominek stosowny zawsze i wszędzie – książkę, czekoladki, kwiaty itp.²⁴⁸

²⁴⁵ M. Dańkowska, *Nastolatki...*, s. 56.

²⁴⁶ P. Post, *Księga dobrych obyczajów*. T. 2, s. 383.

²⁴⁷ „Na mniejsze upominki doskonale nadają się kasety i płyty kompaktowe z muzyką polską, wyroby czekoladowe lub kosze z delikatesami. Książki i albumy przedstawiające naszą kulturę, zabytki, krajobrazy są właściwe w każdej sytuacji, pod warunkiem, że zostały wydane w języku znanym obdarowanemu”, zob. E. Pernal, *Taktownie, profesjonalnie...*, s. 197.

²⁴⁸ S. Denuelle, *Savoir-vivre...*

Walory książki jako prezentu umożliwiają i ułatwiają wyrażenie za jej pomocą wdzięczności za doznane od kogoś dobro.

Prezent [...] ma niekiedy specjalny charakter: stanowi wyraz wdzięczności za oddaną przysługę, załatwienie jakiejś sprawy, za zobowiązującą uprzejmość. [...] Wydaje się, że w takim razie zręcznym wybrnięciem z sytuacji jest np. piękne wydanie albumu lub książki z odpowiednią dedykacją²⁴⁹.

Savoir-vivre uwzględnia okazanie wdzięczności połączone z upominkiem w formie m.in. książki za pomoc w pilnych sprawach, np. za opiekę podczas choroby.

Nawet jeśli bardzo nam spieszno opuścić szpital, nie wychodzimy nie podziękowawszy pielęgniarkom. Zgodnie z tradycją należy się im drobny prezent – może nie tyle cukierki, czekoladki czy kwiaty, z którymi nie bardzo wiadomo, co zrobić, ale jakiś drobiazg bardziej osobisty: książka, płyta czy apaszka²⁵⁰.

Przedstawiając temat książki jako podarunku, w świetle savoir-vivre'u wykazano, że tak rozumiana książka „uczestniczy” w życiu człowieka jako członka wspólnoty (m.in. rodzinnej, towarzyskiej, zawodowej, pacjentów). Występuje w grupie tzw. drobiazgów upominkowych obok słodczy i kwiatów. Łączy w sobie walory przedmiotu wartościowego, estetycznego oraz emocjonalnego.

Dedykowanie książek

Savoir-vivre wypowiada się na temat dedykowania książek. Tradycja ta sięga czasów starożytnych i była przedmiotem opisu naukowego²⁵¹.

²⁴⁹ T. Rojek, *Życie towarzyskie i domowe...*, s. 97.

²⁵⁰ N. de Rothschild, *Savoir-vivre XXI wieku*, s. 131.

²⁵¹ Na temat dedykacji zob. H. Markiewicz, *Jak się dawniej dedykacje pisały*. „Teksty Drugie” 2002, nr 4, s. 216–229; A. Gruca, *Drukowane dedykacje w książce XIX-wiecznej jako źródło do badania kultury książki epoki*. W: *Kultura*

Termin ma swoje źródło w łacinie (*dedicatio*), od *dedicare* (poświęcić bogom, uroczystie oświadczyć)²⁵² – ofiarować²⁵³. Dedykować można wiersz, fotografię, jednak najczęściej dedykuje się książkę²⁵⁴.

Współcześnie, zgodnie ze zwyczajem i dobrą praktyką, rozróżnia się dedykacje twórców książki od dedykacji jej ofiarodawców. Wyodrębnienie to formalnie ma związek z miejscem zamieszczenia wpisanego tekstu.

Do dedykacji na książce ma prawo wyłącznie autor, wydawca, redaktor, którzy w ten sam sposób proszą o przyjęcie egzemplarza²⁵⁵.

Okolicznością sprzyjającą spełnieniu pragnienia o posiadaniu książki z autografem i dedykacją autora są spotkania autorskie, podczas których twórcy mają możliwość dać się poznać czytelnikom. *Savoir-vivre* podpowiada, że w takich okolicznościach: „Wypada [...] książkę kupić i przedstawić autorowi do podpisu”²⁵⁶. Powinno się wspomnieć, że odnotowana została również sytuacja niestosowna, która wprawiała w konsternację osobę obdarowaną.

Co powinnam zrobić w wypadku, gdy pewien literat, dopiero co mnie poznawszy, wpisał wiecznym piórem dedykację i ofiarował mi ostatnią ze swoich książek, a następnie kazał sobie za nią zapłacić?²⁵⁷

Autor poradnika odniósł się do przedstawionego zdarzenia, nazywając je „chytrym podstępem”²⁵⁸.

książki w humanistyce współczesnej. Red. B. Koredczuk, K. Augustyn. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2018, s. 175–185.

²⁵² *Dedykacja*. W: W. Kopaliński, Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych. Wyd. 16 rozsz. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1989, s. 109.

²⁵³ *Dedykacja*. W: Podręczny słownik terminów literackich. Red. J. Sławiński. Wyd. 8. Warszawa: Oficyna Polska Encyklopedia Niezależna, 1996, s. 43.

²⁵⁴ J. Ursyn, *Alfabetyczny poradnik...*, s. 18.

²⁵⁵ *Ibidem*.

²⁵⁶ J. Kamyczek [właśc. J. Ipohorska], *Grzeczność...*, s. 311.

²⁵⁷ *Ibidem*, s. 318.

²⁵⁸ *Ibidem*.

Rodzajów dedykacji autorskich jest więcej. Niezależnie od wpisanej dedykacji²⁵⁹, należą tu często osobiste podziękowania autora wydrukowane na przedtytułowej stronie²⁶⁰.

Ofiarodawcę, który nie jest autorem pozycji wydawniczej, a jedynie książką rozporządza (dysponuje), obowiązują inne zasady.

Ofiarodawca, który nie jest autorem ofiarowanego dzieła, może umieścić dedykację na wlepionej kredowej kartce papieru²⁶¹;

[może] [...] wpisywać dedykacje na dołączonej do książki osobnej karteczce²⁶².

Dopuszczony jest specjalny wpis (dedykacja), jeśli ofiaruje się książkę drogą naszemu sercu, z którą w jakiś sposób jesteście związani.

[...] możemy na odwrocie strony przedtytułowej lub okładki (zawsze ołówkiem) napisać, np. „to moja ulubiona książka – oby była i twoją”, podpis i data albo „autora znałem osobiście, lubię to wspomnienie o nim”, albo „pierwszą książkę do twojej biblioteki – niech ci się szczęści w nauce”²⁶³.

Savoir-vivre z uwagą traktuje indywidualne dedykacje ofiarodawców, aby nie uchybić w żaden sposób normom grzeczności. Dyskretnie, ale i wprost, zasadnie argumentuje:

²⁵⁹ J. Ursyn, *Alfabetyczny poradnik...*, s. 18.

²⁶⁰ Przykładu dedykacji w obszarze publikacji z zakresu savoir-vivre'u dostarcza pośrednio Maria Baar w opracowaniu pt. *Piotr Paliński: nauczyciel, redaktor, pisarz* (Poznań: Media-Expo Wawrzyniec Wierzejewski, 2011, s. 22). Autorka podaje, że w wydanej w 1897 r. książce *Estetyka popularna, czyli przepisy dla grzeczności i przyzwoitości dla wszystkich stanów, a mianowicie dla kochanego ludu polskiego* jej twórca dedykował pozycję „Jaśnie Wielmożnej Pani Hrabinie na Potulicach, Potulickiej, Miłościwej Dobrodziejce ludu naszego w dowód najgłębszej czci i wdzięczności”. Obdarowana Aniela Potulicka, reprezentantka ziemianstwa wielkopolskiego, prowadziła działalność charytatywną w Bydgoszczy i w Poznaniu.

²⁶¹ H. R. Żuchowski, *Słownik savoir-vivre'u dla pani*, s. 47–48.

²⁶² H. R. Żuchowski, *Czarna księga...*, s. 34–35.

²⁶³ J. Ursyn, *Alfabetyczny poradnik...*, s. 18.

[...] zawartość biblioteki gospodarza bywa obiektem zainteresowania gości²⁶⁴.

Ponieważ do ofiarowanej książki stojącej na półce ma dostęp wiele [...] osób dedykacje nie powinny zawierać treści mogących postawić ofiarowanego w niezręcznej sytuacji²⁶⁵.

[...] dedykacja powinna być pisana z myślą, że może ją przeczytać ktoś postronny²⁶⁶.

Savoir-vivre zamieszcza określone wskazówki pomocne osobom piszącym swoje dedykacje.

Dedykacja może być autorstwa ofiarodawcy, cytatem z ofiarowanej lub innej książki. Najlepiej, gdyby łączyła się z tytułem lub okolicznością towarzyszącą wręczeniu²⁶⁷.

Upowszechnia pogląd bliski miłośnikom książki, w myśl którego książka to szczególny prezent, nieporównywalny z żadnym innym.

Właściwie każda ofiarowana książka powinna mieć dedykację, która będzie przypominała obdarowanemu o ofiarodawcy oraz o okolicznościach towarzyszących otrzymaniu książki²⁶⁸.

Do książek z dedykacją zaliczają się nagrody szkolne i inne nagrody, a także książki dedykowane nauczycielom z podpisami uczniów. Savoir-vivre przekonuje, że napisy, podpisy i pieczęcie nie powinny być umieszczane na stronie tytułowej, gdyż „niszczy to książkę, uniemożliwia jej dalsze wędrowki”²⁶⁹.

Temat dedykacji w treści savoir-vivre'u odsłonił problem przekazywania drugim osobom własnych książek otrzymanych w prezencie.

²⁶⁴ H. R. Żuchowski, *Czarna księga...*, s. 34–35.

²⁶⁵ H. R. Żuchowski, *Słownik savoir-vivre'u dla pani*, s. 47–48.

²⁶⁶ H. R. Żuchowski, *Słownik savoir-vivre'u dla pana*, s. 35.

²⁶⁷ Ibidem.

²⁶⁸ Ibidem.

²⁶⁹ J. Ursyn, *Alfabetyczny poradnik...*, s. 18.

Praktyka ta, opisana półzartem przez Kamyczka, nie była akceptowana w latach 50. XX w. Świadczy o tym poniższy fragment:

- Czy ofiarowując komuś książkę, wypada napisać na niej od razu dedykację *miłemu koledze w dniu imienin* lub coś podobnego, czy też czekać, aż solenizant o to poprosi?
- Wypada napisać od razu. W przeciwnym razie solenizant nie omieszcza przy najbliższej okazji ofiarować tej samej książki na imieniny szwagierce, ale niezgodnie z intencjami pierwszego ofiarodawcy²⁷⁰.

Prawidła grzeczności, które z biegiem czasu zostały uwzględnione w nowszej edycji *savoir-vivre'u*, od drugiej połowy lat 80. XX w. prezentują stanowisko zgoła odmienne:

- [...] twoja książka jest bez dedykacji.
- Nie napisałam jej przez ostrożność. Może bowiem okazać się, że ktoś inny przyniesie Ci taką samą książkę i jedną z nich zechcesz wymienić w księgarni na inną²⁷¹.

W podsumowaniu tej części prezentowanych wyników badań należy zauważyć, że wątek dedykacji w treści publikacji o tematyce *savoir-vivre'u* nie należał do częstych w analizowanym czasie. Wąskie jest także grono autorów, którzy zaznajomili użytkowników z tym tematem, przekazując niezbędne spostrzeżenia. W poradnikach *savoir-vivre'u* tłumaczonych z języków obcych wątku dedykacji nie udało się napotkać.

Obdarowywanie książkami chorych

W analizowanych publikacjach z zakresu *savoir-vivre'u* dostrzeżona została w szczególności wartość książki w przypadku choroby rozumianej jako stan przejściowy, który wymaga pozostania w domu lub pobytu w szpitalu. Zgodne z zasadami grzeczności jest w takiej sytuacji odwiedzenie chorej osoby i przyniesienie jej w podarunku rzeczy, które mogą być dla niej miłe.

²⁷⁰ J. Kamyczek [właśc. J. Ipohorska], *Grzeczność...*, s. 219.

²⁷¹ M. Ziółkowska, *Bądź uprzejmy...*, s. 149.

Tradycyjnie już choremu przynosi się kwiaty lub owoce. Równie dobre są czasopisma i książki²⁷².

Prezenty dla chorego. [...] Najlepszym prezentem będzie książka lub kolorowy magazyn²⁷³.

Ten rodzaj zachowania zgodnego z *savoir-vivre*’em zaleca jako właściwy, ludzki i koleżeński. Można go oczekiwać od dorosłych oraz młodzieży uczącej się.

W sezonie grypowo-anginowym nosi się chorym z klasy zeszyty z notatkami z lekcji. [...] Niektórzy w porywie szlachetności pragną do notatek dołączyć coś jeszcze. Doradzamy: kwiatek [...], owoce [...]. Książka też wchodzi w grę, lecz raczej lekka, bo katar i podwyższona temperatura nie sprzyjają wysoce intelektualnym lekturom. Książka nie musi być prezentem, można ją tylko choremu pożyczyć (ceny!, ceny!)²⁷⁴.

Savoir-vivre w swoich ogólnych zasadach zwracał uwagę na uwarunkowania sytuacji chorego, w tym stan jego zdrowia oraz typ proponowanej lektury.

Książki są chętnie widzianymi prezentami. Zanim się jakąś wybierze, trzeba pomyśleć o stanie chorego, ale w jeszcze większym stopniu o jego guście. Jeżeli ktoś nie lubił kryminałów i płytkich romansów póki był zdrowy, nie muszą go zainteresować podczas choroby. Z drugiej strony bardzo ambitna lektura może być zbyt męcząca dla człowieka osłabionego²⁷⁵.

Prócz tego, jak można zauważyć, *savoir-vivre* zważał na gust (zainteresowania) chorej osoby i jej doświadczenie lekturowe. Według analizowanych publikacji upominek w formie książki przewyższa kilka innych rodzajów podarunków przynoszonych choremu.

²⁷² *Savoir-vivre* [autor zbiorowy], s. 62.

²⁷³ M. Brzozowski, *Sztuka bycia...*, s. 114.

²⁷⁴ D. Ostalska, *Ada to nie wypada...*, s. 64.

²⁷⁵ H. G. Schnitzer, *Poradnik współczesnego...*, s. 69.

Odwiedzając chorego, chętnie wręczyłabyś mu drobny prezent, ale co można podarować chorej osobie? Kwiatów pacjent otrzymuje z pewnością mnóstwo, słodyczne mogą zakłócać dietę. Odpowiednie będą zatem czasopisma, książki lub płyty CD. W żadnym wypadku ciężkostrawne potrawy²⁷⁶.

Można przyjąć, że *savoir-vivre* hołduje zasadzie korzystnego oddziaływania lektury na przebieg leczenia w szerokim znaczeniu tego słowa²⁷⁷. Obdarowywanie chorych książkami można rozumieć jako przeświadczenie, że w dochodzeniu do zdrowia nieodzowne jest dobre samopoczucie, które może wynikać z wrażeń lekturowych. Z treści *savoir-vivre*'u płynie spostrzeżenie, że czas rekonwalescencji powinno się przeznaczyć na czytanie.

Odwiedziny w szpitalu zobowiązują również do odpowiedzialnego zachowania, do przyjsia z pomocą w taki sposób, by poprawić samopoczucie chorego, podnieść go na duchu, sprawić, by nie troskał się on dodatkowo (np. swoim psem zostawionym w domu).

Jeśli dowiadujesz się, że jakiś przyjaciel czy członek rodziny jest chory [...] Zanieś mu coś miłego: kwiaty (jeśli regulamin szpitala na to zezwala), słodczyce, książkę, cokolwiek, co może sprawić mu przyjemność²⁷⁸.

Savoir-vivre doradza, by czas leczenia spędzany w szpitalu wypełnił również kontakt z książką traktowaną jako źródło energii duchowej.

Upewnijmy się, jakie podarunki są najbardziej oczekiwane – zwykle to nie żywność (chorzy mało jedzą) i kwiaty, ale kolorowe czasopisma, nowa płyta CD czy ciekawa książka są najmilej widziane²⁷⁹.

²⁷⁶ B. Adam, *Savoir-vivre nowoczesnej...*, s. 57.

²⁷⁷ Na temat biblioterapii zob. I. Borecka, *Biblioterapia: teoria i praktyka*. Warszawa: Wydawnictwo SBP, 2001; W. Czernianin, *Teoretyczne podstawy biblioterapii*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut. Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 2008.

²⁷⁸ P. Dessanti, *Podręcznik...*, s. 84.

²⁷⁹ E. Sawicka, *Savoir-vivre. Podręcznik...*, s. 292.

Współczesne formy życia książki dostarczają dodatkowych możliwości korzystania z utrwalonej treści. Warunki, jakie według *savoir-vivre'u* są odpowiednie do korzystania z nich przez pacjentów dotkniętych chorobą, spełniają audiobooki.

Jeśli decydujesz się na prezent inny niż kwiaty, dobrze zastanów się i weź pod uwagę, jak poważna jest choroba pacjenta oraz jak długo musi on pozostać w szpitalu. Książki o lekkiej tematyce oraz książki audio (których pacjent może słuchać, odpoczywając z zamkniętymi oczami) będą mile widziane przez pacjentów w różnym wieku²⁸⁰.

Jak zostało wykazane, temat książki w chorobie, która wyłącza jednostkę na pewien czas z dotychczasowego trybu życia, został wyraźnie zaznaczony w publikacjach dotyczących *savoir-vivre'u*, polskich i tłumaczonych z języków obcych. Zaakcentowano znaczenie podarunku od osób życzliwych i współczujących w cierpieniu fizycznym, dobór gatunkowo-tematyczny upominku w formie książki oraz źródło pozytywnych emocji płynących z lektury.

Odstępowanie i zwracanie książek podarunków

Stanowczo wyrażona norma *savoir-vivre'u* brzmi następująco: „[...] Pamiętać należy, że otrzymanych podarunków się nie odstępuje”²⁸¹. Jednak w treści analizowanych źródeł zaobserwować można również swobodniejsze podejście do tej sprawy. Zasady grzeczności akceptują bowiem:

- wymianę:

Jeżeli zaś prezentem jest książka, którą już mamy, można zapytać, gdzie została kupiona, ponieważ chcielibyśmy ją zamienić²⁸².

²⁸⁰ P. Post, *Księga dobrych obyczajów*. T. 1. Tłum. M. Perdek. Poznań; Warszawa: Cartalia Press, 2007, s. 185.

²⁸¹ H. R. Żuchowski, *Słownik savoir-vivre'u dla pana*, s. 92–94.

²⁸² T. Rojek, *Życie towarzyskie i domowe...*, s. 73.

- przekazanie książki innej osobie w formie niespodzianki:

Dostałeś dwie takie same książki. Przyjaciółka, z którą co roku wymieniasz prezenty świąteczne, uwielbia tego autora. Daj jej książkę, ale nie jako prezent świąteczny, tylko jako niespodziankę i powiedz: „Edith, dostałem dwie takie same książki i chciałbym żebyś wzięła jedną”. Tego typu nieoficjalny podarunek nie musi być opakowany²⁸³.

- przekazanie książki innej osobie pod choinkę lub jako prezent dodatkowy:
 - Czy stosowne jest przekazanie prezentu, który dostaliśmy, komuś innemu? Czy to etyczne?
 - Niekiedy tak. [...] Dostałaś dwa egzemplarze tej samej książki. Twoja najlepsza przyjaciółka, z którą wymieniacie się co roku prezentami świątecznymi, jest fanką autora. Możesz dać jej książkę pod choinkę albo wręczyć jako dodatkowy prezent: „Jessico, dostałam dwa egzemplarze tej książki, proszę oto jeden dla ciebie”. Taki nieoficjalny prezent nie musi być opakowany²⁸⁴.

Upowszechnienie się praktyki zwrotu/wymiany książek otrzymanych w prezencie ma wpływ na normy w zakresie dedykowania подарunku.

Decydując się na wpisanie dedykacji musimy pamiętać, że adresat może już posiadać w swojej bibliotece ten tytuł. Trzeba więc raczej unikać wpisu bezpośrednio na kartę książki. Wtedy otrzymujący podarunek, w przypadku posiadania tej samej pozycji może ją wymienić w księgarni na inny tytuł i wkleić kartkę z dedykacją²⁸⁵.

Inna kategoria zwracanych przedmiotów ma związek z pogmatwaniem się relacji między osobami. Przypadek może dotyczyć zerwanych zaręczyn.

²⁸³ P. Post, *Księga dobrych obyczajów*. T. 2, s. 401.

²⁸⁴ P. Post, *Przepraszam, ja tu stałem...*, s. 209–210.

²⁸⁵ H. R. Żuchowski, *Słownik savoir-vivre'u dla pana*, s. 35.

Gdy zaręczyny są zerwane, należy zwrócić narzeczonemu zaręczynowy pierścionek, a także przedmioty, które zakupił on jako urządzenie przyszłego wspólnego domu, a więc radio, komplet naczyń, gramofon. Nie trzeba natomiast zwracać sobie nawzajem drobnych prezentów okolicznościowych, jak szalik, krawat, książka²⁸⁶.

W takiej sytuacji *savoir-vivre* jest przeciwny zwrotowi takich prezentów, jak książki. Stoi na stanowisku, że pozostają one osobistą pamiątką, materialnym dowodem przeszłych dni, ich wspomnieniem także po latach.

Kolejna sytuacja rozpatrywana z punktu widzenia *savoir-vivre'u* dotyczyła podtrzymywania relacji po zerwaniu znajomości:

- Dwa miesiące po zerwaniu znajomości dostałem od tej koleżanki życzenia urodzinowe i upominek (książkę i krawat).

Istniały różne możliwości zachowania się w danych okolicznościach.

- (1) Prezent zatrzymałem, z zamiarem rewanżu.
- (2) Koledzy jednak radzą prezent zwrócić i nie rewanżować się, gdyż oznaczałoby to zgodę na ponowne nawiązanie stosunków, czego sobie nie życzę.

Savoir-vivre przedstawił stanowisko następujące:

- Zwracanie prezentu jest zawsze przykre dla obu stron. Radzimy napisać do znajomej grzeczny, ale krótki list z podziękowaniem za prezent, zaznaczając, iż zatrzyma go pan jako pamiątkę z czasów waszej znajomości²⁸⁷.

Podsumowując, należy zauważyć, że w świetle *savoir-vivre'u* książka podarunek, jako przedmiot o nadbudowanej wartości emocjonalnej, pozostaje pamiątką niezależnie od rozwoju sytuacji. Jeśli jednak nie jest traktowana jako wyraz okazanej uczuciowości, staje się przedmiotem wymiennym, odstępowanym.

²⁸⁶ J. Kamyczek [właśc. J. Ipohorska], *Grzeczność...*, s. 190–191.

²⁸⁷ Ibidem, s. 196.

Pożyczanie własnych książek

Ten rodzaj relacji między osobami *savoir-vivre* przedstawia z dwóch stron – z punktu widzenia osoby, która posiada własny księgozbiór oraz tej, która zwraca się o pożyczenie książki. Obszerniej potraktowany został wątek kultury pożyczającego.

Zasady grzeczności uwzględniają pożyczanie sobie przedmiotów, w tym książek, uprzedzając z góry o powinności osób pożyczających.

Jeżeli pożyczylimy od kogoś cokolwiek – pieniądze, książkę, czy choćby młotek, to bezwarunkowo musimy zwrócić je jak najszybciej i to w nienaruszonym stanie²⁸⁸.

Savoir-vivre odnotował rodzaje zachowań, które cechują osoby zamierzające pożyczyć książkę. Po stronie pożyczających zaobserwował:

– dręczenie:

Pożyczanie rzeczy od innych także wymaga dobrych manier i umiejętności porozumiewania się, szczególnie jeśli oddajesz po terminie. Oto podstawowe zasady: nie dręcz ludzi, prosząc ich ciągle o pożyczenie czegoś [...] ²⁸⁹.

– myszkowanie:

Utrapieniem właścicieli prywatnych księgozbiorów są goście myszkujący po półkach i proszący o pożyczenie tego lub innego egzemplarza²⁹⁰.

– prezentowanie swego zmęczenia, wyczerpania sił fizycznych i psychicznych:

Książka to takie dobro, po które wyciąga się prawie każda rączka. [...] Całe tłumy znajomych przebiegają wzrokiem moje zbiory i znużonymi głosami proszą: pożycz coś do czytania²⁹¹.

²⁸⁸ M. Markiewicz, *Poradnik dobrych obyczajów*. Warszawa: „Iskry”, 1982, s. 182.

²⁸⁹ J. Petrović, *Bon ton*, s. 75.

²⁹⁰ A. Popławska, *Jak się zachować...*, s. 62.

²⁹¹ L. Gutowska, *Nowy savoir-vivre*. Warszawa: Wydawnictwo „Veda”, 2004, s. 82–83.

W sprawie dłuższego zatrzymania i oddawania pożyczonych książek po umówionym terminie *savoir-vivre* prezentuje podejścia następujące. Pierwsze – łaskawe, które sięga po argument upodobania w lekturze:

Nietakt średni: przetrzymywanie książek, bo to się robi nie tylko z nie-dbalstwa, ale także z miłości do wiedzy i literatury. Książki są po to, aby je czytać, inaczej umierają na półkach²⁹².

Drugie wyraża mocny, powtarzający się głos oczekiwania na zwracanie własności przez pożyczkobiorców:

Książka: oddawaj pożyczoną, nawet jeśli ci serce pęka²⁹³.

Nie ma sposobu zmuszenia ludzi, by oddawali pożyczone książki. [...] Możemy tylko wołać wielkim drukiem, w imieniu swoim i wszystkich ofiar pożyczania: ludzie oddawajcie książki²⁹⁴.

Zasady grzeczności wymieniają szczegółowe reguły obowiązujące zwracających książki, np. w poradnikach starszych:

[...] pożyczoną książkę obłóż papierem i chuchaj na nią pieczołowicie. Nie czytaj przy jedzeniu. Nie ślin palców. Nie zostawiaj w miejscu, gdzie książka jest narażona na szwank. Jeśli w domu są małe dzieci, chowaj książkę na najwyższą szafę albo do kasy ogniотrwałej²⁹⁵.

Do żartobliwego tekstu inna autorka dodała jeszcze kilka punktów edukacji podstawowej. Kto szanuje i kocha książki:

- nie zagina i nie obrywa rozków;
- nie zostawia otwartej grzbietem do góry (używa zakładki);
- nie wciska na przeładowaną półkę;

²⁹² M. Dańkowska, *Nastolatki...*, s. 60.

²⁹³ E. Otwinowska, H. Kwiatkowska, *Abecadło damy*. W: eadem, *Damą być...*, s. 109.

²⁹⁴ J. Kamyczek [właśc. J. Ipohorska], *Grzeczność...*, s. 310.

²⁹⁵ *Ibidem*, s. 310–311.

- oznacza ekslibrisem, pieczętą lub podpisem;
- „Z cudzą obchodzi się jak z najcenniejszą własną i oddaje zawsze w określonym terminie”²⁹⁶.

Wątek dbałości o książki pożyczone od innych wystąpił także w poradnikach nowszych.

Książkę pożyczoną traktujemy szczególnie ostrożnie, nie zaginamy rogów, nie robimy notatek na marginesach, nie niszczymy okładki czy oprawy, nie brudzimy książki²⁹⁷.

Przenosząc punkt uwagi na właścicieli księgozbiorów, *savoir-vivre* formułuje pewne porady, takie jak:

- zapisywanie „w notesiku w obecności pożyczającego”, prowadzenie odpowiednich zapisków, „aby wiedzieć, co u kogo się znajduje”²⁹⁸;
- posługiwanie się swoistym regulaminem:

Trzeba jednak bronić się przed rozdrapaniem biblioteki. Można: umówić się, że książki krążą w obiegu zamkniętym, podpisywać każdy egzemplarz, zapisywać, kto co pożyczył, urządzić co jakiś czas „tydzień oddawania książek”, upominać się²⁹⁹.

- oznaczenie księgozbioru:

[...] bywają bibliofile, którzy na półkach swojej biblioteki umieszczają napis „Książek nie pożyczam”. I dobrze robią. Są bowiem zbieracze książek, których cała biblioteka składa się wyłącznie z pożyczonych i nie zwróconych tomów [...] a także takich, o których wiadomo, że dla właściciela stanowią wielką wartość, niekoniecznie materialną³⁰⁰.

²⁹⁶ I. Gumowska, *ABC dobrego wychowania*, s. 262.

²⁹⁷ S. Denuelle, *Savoir-vivre...*

²⁹⁸ Tego typu zasady w: J. Kamyczek [właśc. J. Ipohorska], *Grzeczność...*; I. Gumowska, *ABC dobrego wychowania*; S. Denuelle, *Savoir-vivre...*; E. Otwinowska, H. Kwiatkowska, *Damą być...*

²⁹⁹ M. Dańkowska, *Nastolatki...*, s. 60.

³⁰⁰ T. Rojek, *Życie towarzyskie i domowe...*, s. 62–63.

- posługiwanie się fortelem:

[...] wymyśliłam sposób. Kiedy proszą mnie o coś do wypożyczenia, proponuję z tajemniczą miną ważące dwa kilo dzieło pod tytułem „Fortyfikacje średniowieczne w rejonie Morza Śródziemnego”. Mało kto się skusi³⁰¹.

W kontekście zagadnienia pożyczania warto zauważyć, że *savoir-vivre* podjął temat udzielania odpowiedzi odmownej (tu: na przykładzie odniesienia/zwrotu książki do biblioteki).

- Oddaj moją książkę do biblioteki, prosi Magda.
- Dobrze, oddam – zgadzasz się potulnie, chociaż wcale w tamtą stronę się nie wybierasz³⁰².

W następującym dalej komentarzu autorka napisała:

Odmowa wcale nie jest brakiem kultury, obojętnością, lekceważeniem. Zgadzając się na wszystko – na pewno będziesz wykorzystywana, a jednocześnie uznana za naiwną³⁰³.

Temat pożyczonych książek i niezwracanych w terminie pobudził czytelników poradników *savoir-vivre*'u do myślenia (refleksji) nad wartością książki.

Książki mają obecnie wartość nie tylko uczuciową, ale także i konkretną rynkową – i kosztują wcale niemało³⁰⁴.

Uczuciowa wartość książki to „stosunek bardzo osobisty”, jaki „właściciel ma do swych książek”³⁰⁵, to wyciąganie „spod serca nowości i wspaniałości” po to, by zaufanej osobie jednak pożyczyć³⁰⁶.

³⁰¹ L. Gutowska, *Nowy savoir-vivre*, s. 82–83.

³⁰² I. Iwaszko, *Świat nie jest taki zły: poradnik „Super Dziewczyna”*. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2002, s. 102.

³⁰³ Ibidem.

³⁰⁴ A. Popławska, *Jak się zachować...*, s. 62.

³⁰⁵ J. Kamyczek [właśc. J. Ipohorska], *Grzeczność...*, s. 310–311.

³⁰⁶ L. Gutowska, *Nowy savoir-vivre*, s. 82–83.

O materialnej wartości książki, o której wspomniano, stanowi m.in.:

- jej unikatowy charakter:

[...] upewnijmy się, czy nie trzymamy w ręku „białego kruka”, egzemplarza, który straciłby na wartości, gdybyśmy rozcięli karty³⁰⁷.

- bycie częścią całości:

Jak zrazić ciocię Basię? [...] Pożyczamy od cioci Basi *Dzień Skorpiona*, a następnie gubimy lub puszczamy w dalszy kurs. Ulubiona książka, część większej całości, jest nie do odnalezienia. Pamiętaj, dorośli lubią swoje rzeczy³⁰⁸.

Kończąc omawianie zagadnienia pożyczania pozycji z własnego księgozbioru, należy zwrócić uwagę na przykrość, jakiej doświadczyć może osoba świadcząca grzeczność w reakcji na pozorowane zainteresowanie lekturą.

[...] tygodniami zebrałam o oddanie ważnej i potrzebnej mi książki, której moja kumcia nie tylko nie miała zamiaru czytać, ale nawet troszczyć się o nią. Po długich targach oddawała obrażona, że można się domagać zwrotu czegoś tak nic niewartego, jak książka³⁰⁹.

Książka służąca za pretekst

Savoir-vivre jako zbiór zasad uznanych za prawidłowe w życiu, m.in. towarzyskim, nie pominął taktownego posłużenia się książką w kontekście nawiązania/podtrzymania znajomości z innymi. W tym wątku książka może służyć za pretekst do zagadnięcia stosunkowo słabo znanej osoby i zwrócenia w ten sposób na siebie uwagi oraz wywołania u kogoś określonego wrażenia.

³⁰⁷ S. Denuelle, *Mały słownik uprzejmości*. W: eadem, *Savoir-vivre...*, [brak numeracji].

³⁰⁸ M. Dańkowska, *Nastolatki...*, s. 101.

³⁰⁹ L. Gutowska, *Nowy savoir-vivre*, s. 82–83.

W latach 50. XX w. subtelna młoda dziewczyna czuła się niepewna w nieoczekiwanej sytuacji, gdy zobaczyła znajomego na ulicy. Pomagając sobie pretekstem związanym z książką, przezwyciężyła własny opór. W tej ważnej dla siebie sprawie zwróciła się do „demokratycznego *savoir-vivre*’u”.

– Zobaczyłam kolegę idącego przede mną o dziesięć kroków. Zrobiło mi się przykro, bo gdyby się obejrzał, mógłby pomyśleć, że specjalnie za nim idę. Nie wiedziałam, co robić. Po namyśle dopędziłam go i zagadnęłam, prosząc o pożyczenie książki. Od tego czasu martwię się, czy rzeczywiście bardzo źle zrobiłam³¹⁰.

W odpowiedzi została poinformowana, a wraz z nią inni czytelnicy, że jej zachowanie było najzupełniej właściwe³¹¹. Domyślne szczegóły opisywanej historii łączyć można z jak najbardziej naturalnym w kulturze komunikowaniem się wokół spraw książki w ramach społecznych interakcji.

Inny przebieg sytuacji kontaktowej, w której występuje książka, bierze swój początek od przebywania w księgarni. Opisana historia z pierwszej dekady XXI w. poniekąd dzieli się na kilka etapów.

Etap 1. Zainteresowanie książkami i obserwacja:

Męski ideał szperał sobie spokojnie wśród książek w księgarni, w której również robiła zakupy moja znajoma. [...] Kiedy się uśmiechnęła, uniosła dumnie nos do góry. Kiedy zaczął się zbliżać do jej półki, chwyciła pierwszą lepszą książkę i pobiegła do kasy.

Etap 2. Komunikacja przerwana:

Dogonił ją na ulicy. Spytał o autora tomiku wierszy, który kupiła, a nie doczekawszy się odpowiedzi [...] wyznał jej plecom, jak bardzo mu się

³¹⁰ J. Kamyczek [właśc. J. Ipohorska], *Grzeczność...*, s. 174.

³¹¹ „– Skądże znowu! Nie było w tym nic złego. Ale też nic by się złego nie stało, gdyby się kolega obejrzał i ujrzał koleżankę za sobą; ulica jest po to, żeby nią chodzić, a z tym, co myślą zarozumiali chłopcy, nie trzeba się aż tak bardzo liczyć”. Ibidem, s. 174.

podoba i że chciałby ją zaprosić na lody. [...] powiedziała bez cienia wahania: Nie zawieram znajomości na ulicy. Po czym oddaliła się [...]

Etap 3. Powrót do księgarni i nawiązanie rozmowy:

Namówiłam swoją znajomą, żeby nazajutrz wstąpiła po pracy do tej samej księgarni. Przypadkowo on też tam zajrzał³¹².

Należy powiedzieć, że *savoir-vivre* pokazuje i niewykluczone, że w pewien sposób przyczynia się do zaistnienia niezwyklej historii, u źródła których udaje się obserwować zainteresowanie ukierunkowane na książki.

Na kartach *Savoir-vivre'u współczesnego mężczyzny. Jak odnosić sukcesy u kobiet* książka służy z kolei za pretekst do przedstawienia się swojemu gościowi w sposób umyślny. Pod fasadą upodobania do poezji mężczyzna chce stworzyć pozory, które mają być korzystne dla osiągnięcia jego celów.

Aby wydać się jej bardziej interesującym, możesz zostawić gdzieś w pokoju tomik wierszy. Kobieta pomyśli wówczas, że wreszcie spotkała wrażliwego mężczyznę, który czuje romantyczność³¹³.

Podsumowując, *savoir-vivre* przedstawia zachowania, w których książka może posłużyć za pretekst. Uwzględnione sposoby (pozory) pośrednio pokazują, jak istotne miejsce zajmuje książka w obyczajowości współczesnej, w kulturze osobistej, a także w kulturze symbolicznej, albowiem za jej pośrednictwem jednostki chcą świadczyć o sobie pozytywnie.

Książka w przestrzeni instytucjonalnej (bibliotecznej)

Edward Pietkiewicz w książce pt. *Dobre obyczaje* bibliotekę zaliczył do miejsc, w których człowiek spotyka się z innymi. Zwraca uwagę na to, że jest ona miejscem wybieranym spośród innych dostępnych miejsc.

³¹² L. Gutowska, *Nowy savoir-vivre*, s. 165–167.

³¹³ U. Krages, *Savoir-vivre współczesnego mężczyzny...*, s. 40.

Życie nasze upływa wśród ludzi [...] Czas wolny spędzamy w czytelnicy, w teatrze lub na boisku czy wycieczce³¹⁴.

Z każdym z wymienionych miejsc łączy się określony sposób uczestnictwa w poszczególnych dziedzinach kultury, które są człowiekowi potrzebne dla jego ducha, zdrowia, intelektu, do wędrówki i wypoczynku (sztuka, sport, turystyka).

Czytelnicy lub biblioteki przyporządkowana została prawem tradycji rola w zakresie stworzenia warunków do kontaktu czytelnika z książką i literaturą od najmłodszych lat życia. Z lektury poradników *savoir-vivre'u* wyłowić można pouczenia mogące dopomagać korzystającym z biblioteki w zachowaniu się tam bez zarzutu.

Ana Serna-Vara w zbiorze pt. *Dobre obyczaje. 201 rad jak się zachować* jedną z nich kieruje do dzieci w zgrabnej rymowance:

Cóż to znów? Czemu czynisz taki hałas? W bibliotece się zachowuj bardzo cicho, Asiu mała³¹⁵.

Trudno pominąć w tej pracy przedstawioną przez Sesyle Joslin zabawną scenkę, która przekazuje dzieciom starszym obraz prawidłowego zachowania się w miejscu przeznaczonym do czytania w nim wybranych pozycji.

Spędzasz w czytelnicy wiele chwil, / I książkę sobie czytasz,
Ni stąd ni zowąd Długi Bill / na łąso ciebie chwytą!
– Zabiorę cię – powiada – aż / Na łąso me w Kuluszkach!
– Co zrobić w tym wypadku masz? / – Wyjść cicho na łąsulkach³¹⁶.

Do zachowań użytkownika należy również szukanie w bibliotece materiałów do opracowania danego tematu. *Savoir-vivre* odnotował taką sytuację:

– Byłam z Małgorzatą w czytelnicy biblioteki miejskiej. [...] Szukałyśmy pewnych wiadomości do referatu, który mamy wygłosić na zebraniu kółka

³¹⁴ E. Pietkiewicz, *Dobre obyczaje*, s. 12.

³¹⁵ A. Serna-Vara, *Dobre obyczaje. 201 rad jak się zachować*. Tłum. A. Bichta. Warszawa: „Arkady”, 1995, s. 113.

³¹⁶ S. Joslin, *A co ty byś wtedy zrobił?*

zainteresowań. Usiadłyśmy na swoich miejscach (wiesz miejsca są ponumerowane) i zajęłyśmy się pracą³¹⁷.

Zarazem też, w sposób celowo przerysowany, przedstawił zachowanie się grupy młodych ludzi korzystających z czytelní.

Wyglądali na studentów [...] trzasnęli drzwiami [...] przemaszerowali głośno przez salę do stołu dyżurnej bibliotekarki [...]. On rozwalił się. Ona górną częścią tułowia leżała na stole. A gadali!³¹⁸

Jak należy sądzić na podstawie podanych przykładów, *savoir-vivre* zauważa słusznie, że biblioteka jako instytucja publiczna czeka na użytkowników. Niemniej jednak odnajdujemy tu stanowisko w obronie osób, które korzystają ze zbiorów na miejscu nie zawsze z wyboru, lecz z powodu takiej właśnie dostępności potrzebnych im materiałów.

A ci, którzy chcą czytać książki? Tak, zdarza się, że są i tacy! A przecież biblioteka została stworzona właśnie dla nich: inni mogliby spotykać się również w parkach³¹⁹.

Biblioteka jako miejsce z jego wyposażeniem i aranżacją ma dobrą konotację w społeczeństwie. Tak chyba należałoby interpretować spostrzeżenie zamieszczone w poradniku *savoir-vivre'u*, mówiące o tym, że:

Biblioteki są ulubionymi miejscami, w których chłopcy i dziewczęta spotykają się z dala od niedyskretnych spojrzeń rodziców³²⁰.

Na kartach publikacji dotyczących *savoir-vivre'u*, które opisują zasady właściwego zachowania się i dobrych manier³²¹, czytelnikom przypomniane zostały („ku pamięci”) wiadomości przypuszczalnie znane od wieku szkolnego, lecz może kiedyś niedocenione:

³¹⁷ M. Ziółkowska, *Bądź uprzejmy...*, s. 51–52.

³¹⁸ Ibidem, s. 52.

³¹⁹ P. Dessanti, *Podręcznik...*, s. 109–110.

³²⁰ Ibidem.

³²¹ A. de Castro, *W bibliotece*. W: eadem, *Poradnik dobrych manier*, s. 51–54.

- że biblioteka posiada zgromadzony zasób wartościowych pozycji, z których w drodze samokształcenia można się nauczyć potrzebnych rzeczy:

[...] musisz planować [swoje] wydatki. W bibliotece są bardzo dobre książki, traktujące o zarządzaniu pieniędzmi. Przejrzyj je³²².

- że ze zbiorów korzysta się w różny sposób, a książki należy zwracać do biblioteki osobiście lub przez grzeczność:

Książki można wypożyczać do domu lub czytać je w bibliotece³²³.

- że potrzebnej wiedzy o problemach i wyborach życiowych można szukać we własnym zakresie, ale także można to zrobić bez skrupowania w bibliotece:

Podziel się swoimi odczuciami z rodziną. Prawdopodobnie czują to samo i także potrzebują rozmowy. Więcej informacji na te tematy znajdziesz w szkolnych i publicznych bibliotekach. Nie krępuj się szukać książek o rozwodach, molestowaniu czy czymkolwiek, co cię martwi. Zazwyczaj bibliotekarzy nie interesuje, jaką książkę czytasz, ale zawsze możesz powiedzieć, że piszesz referat na dany temat, jeżeli to sprawi, iż poczujesz się lepiej³²⁴.

Swego rodzaju pouczenia *savoir-vivre* udzielił osobom na temat sposobu obchodzenia się z książkami bibliotecznymi w trakcie ich używania. Powinno się wskazać i nazwać następujące dwie zasady:

- zasadę biblioteczną własności:

Cudzej książki nie należy traktować jak niczyjej i biblioteki pełne są książek podartych, zabazgranych i noszących ślady spożywania na nich posiłków³²⁵.

³²² E. L. Post, J. M. Coles, *Przeżyć wśród ludzi: porady dla nastolatków*. Tłum. A. Zwoniariski. Poznań; Warszawa: Cartalia Press, 2007, s. 148.

³²³ J. Petrović, *Bon ton*, s. 70.

³²⁴ E. L. Post, J. M. Coles, *Śmierć lub samobójstwo*. W: eadem, *Przeżyć wśród ludzi...*, s. 26.

³²⁵ J. Ursyn, *Alfabetyczny poradnik...*, s. 18.

- zasadę powinności:

[...] powinienieś obchodzić się z cudzym mieniem bardzo troskliwie [...] Na przykład książka, którą właśnie wypożyczyłeś, jest własnością biblioteki szkolnej albo miejskiej. Ponieważ będziesz jej używał przez jakiś czas, musisz zatroszczyć się o to, aby oddać ją w takim stanie, w jakim ją otrzymałeś³²⁶.

Oprócz tego *savoir-vivre* doprecyzował wskazówki szczegółowe dotyczące obchodzenia się z książką (traktowania jej), tj. związane z:

- brudzeniem kartek (i odgłosem odwijania cukierków):

– „Mój kolega, będąc w bibliotece uniwersyteckiej, zauważył kilka osób jedzących cukierki (opakowania trochę szeleściły). Oświadczył potem, że jest to dowodem braku kultury. Uważam, że sąd trochę za ostry”. – My też tak uważamy. Jeśli tylko szeleszczenie możliwie się przytłumi, a palce nie będą lepić i brudzić kartek, to cukierki są dopuszczalne³²⁷.

- pisanem i rysowaniem na kartach książki:

„Jeśli jednak nauczyciel każe coś podkreślić w jakimś tekście, zrób to lekko ołówkiem, a przed oddaniem książki starannie wymaż gumką. Z pewnością pokusa gryzmolenia po portretach zamieszczonych w podręcznikach jest ogromna. Toteż zdarza się, że ktoś «doda» Monie Lisie gustowny kapelusze [...]”. Ale powiedz szczerze, czy po swojej ukochanej książce też gryzmolisz długopisem?³²⁸

- stosowaniem się do praktyk danej biblioteki:

[...] nie bądźcie zbyt gorliwi, zostawiajcie książki na stole i nie odkładajcie ich sami na miejsce. Mały błąd mógłby sprawić kłopoty bibliotekarzowi³²⁹.

³²⁶ E. Bonneau, *Spaghetti, dzinsy...*, s. 41.

³²⁷ J. Kamyczek [właśc. J. Ipohorska], *Grzeczność...*, s. 42.

³²⁸ E. Bonneau, *Spaghetti, dzinsy...*, s. 41.

³²⁹ P. Dessanti, *Podręcznik...*, s. 109–110.

Ogólnie mówiąc, *savoir-vivre* odwołuje się do poczucia odpowiedzialności człowieka za jego postępowanie wobec woluminów składających się na zasób biblioteczny rozumiany jako dziedzictwo kulturowe.

Ci, którzy zaznaczają długopisem ważne fragmenty w książkach, piszą bądź rysują po nich, wyrywają z nich kartki, plamią je jedzeniem lub napojami, rzucają i bawią się nimi ze swoimi zwierzętami, gubią je lub nie oddają na czas do biblioteki, powinni wiedzieć, że nie różnią się zbyt wiele od tych, którzy w średniowieczu podpalili Bibliotekę Aleksandryjską³³⁰.

W wątku dotyczącym grzeczności wobec pracowników biblioteki, *savoir-vivre* zajął stanowisko w związku z zaobserwowanymi zachowaniami wobec kobiet wykonujących zawód bibliotekarza. Należy tu wskazać odniesienie się do:

- przejawów seksizmu:

Czy wypada prawić kobiecie komplementy dotyczące jej *sex appeal*? Ostatnio pozwoliłem sobie na coś takiego w stosunku do bibliotekarki, u której regularnie wypożyczam książki. Miałem wrażenie, że ją to krępowало. [...] Czy powinienem ją przeprosić?³³¹

- stereotypowego postrzegania bibliotekarek:

Ostatnio zapytałam bibliotekarkę w szkole mojej córki, kiedy rodzi dziecko. Ku mojemu przerażeniu odparła, że nie jest w ciąży. Udało mi się wydukać: Przepraszam i jak najszybciej zniknąć. Co powinnam była zrobić?³³²

³³⁰ „Biblioteka ta zawierała około 700 000 starożytnych greckich woluminów, pozycji naukowych i literackich, które były skatalogowane w sposób podobny, jak to robimy w dzisiejszych czasach. Wszystkie spłonęły podczas wojny”. J. Petrović, *Bon ton*, s. 70.

³³¹ M. Hirsler, *Sposób na problem, czyli savoir-vivre nie tylko na wesole*. Gdańsk: Drukarnia Apla S.C., 1998, s. 77.

³³² P. Post, *Przepraszam, ja tu stałem...*, s. 7.

– braku ogłady (generalnie):

- „Mój kolega przychodząc na przykład do biblioteki, kłania się bibliotekarce, rozmawia z nią i otrzymuje od niej książki, a na ulicy mija ją jak osobę obcą. Twierdzi, że nie obowiązuje go do ukłonu znajomość z widzenia”.
- [...] Naturalnie, że powinien ją pozdrowić na ulicy³³³.

W podsumowaniu: *savoir-vivre* w części poświęconej książce w przestrzeni biblioteki ustosunkowuje się do zachowań dzieci i młodzieży oraz osób dorosłych wobec samej książki, innych użytkowników oraz w stosunku do pracowników biblioteki. Słowami Henryka R. Żuchowskiego wprowadza jeszcze motyw przeszłości, do której można dotrzeć przez „lustro” biblioteki.

Czas zaciera prawdziwe obrazy z okresu dzieciństwa i nakłada na nie późniejsze przeżycia, dlatego dobrze jest od czasu do czasu skonfrontować to, co nam się dzisiaj wydaje prawdą z tym, co działo się kiedyś rzeczywiście³³⁴.

Książka w innych przestrzeniach publicznych

Przestrzenie publiczne, o których tu będzie mowa, obejmują: miejsca związane z odbywaniem podróży (pociąg, inne środki podróżowania); miejsca, w których gromadzą się ludzie celem dokonania zakupu (stanie w kolejce); inne miejsca, w tym przeznaczone na zbieranie się osób w związku z książką i literaturą.

Irena Gumowska w *Księdze nastolatków* przestrzega: „Nigdy nie czytaj w pojazdach, gdy wszystko wokoło się trzęsie”³³⁵. Można przypuszczać, że chodziło autorce o zadbanie o okoliczności niezbędne do lektury. Jak rośliny potrzebują warunków do swojego wzrostu, tak też potrzebne są odpowiednie warunki przy czytaniu. Inaczej mówiąc, czynność czytania wymaga, by czytająca osoba skoncentrowała całą swoją uwagę na tekście.

³³³ J. Kamyczek [właśc. J. Ipohorska], *Grzeczność...*, s. 24.

³³⁴ H. R. Żuchowski, *O bon-tonie...*, s. 180.

³³⁵ I. Gumowska, *Księga nastolatków*, s. 22.

Gumowska jednak oręduje za czytaniem, w innym miejscu książki (podrozdział pt. *W podróży*, punkt pt. *W autobusie, autokarze*) doradza następująco:

Trzeba też wziąć ze sobą jakiś interesujący „kryminał” lub czasopismo itp., aby czas biegł szybciej. Czytanie w czasie ciągłych wstrząsów nie jest zdrowe dla oczu, dlatego należy czytać wyłącznie wtedy, jeśli pozwalają na to warunki³³⁶.

W ten sposób opowiedziała się za czytaniem uważnym, które jest przeciwieństwem pobieżnego przerzucania kartek. Jedynie w odniesieniu do grupy publikacji, takich jak np. powieści kryminalne (bądź sensacyjne), akceptuje czytanie w warunkach, które mogą rozpraszać skupienie.

Autorzy publikacji na temat *savoir-vivre*’u poświęcili uwagę zachowaniom w pociągu. Okazuje się, że podróż z książką jest zwyczajem akceptowanym i wspieranym w zgodnych opiniach. Punktem odniesienia dla reguł grzeczności są jednak współpasażerowie.

Ale kiedy jesteś w podróży z innymi, musisz o nich pamiętać. [...] Przygotuj dla siebie rozrywkę. Weź gry, książki, przekąski czy jakieś ręczne robotki – wszystko co pozwoli umilić czas podróży³³⁷.

Savoir-vivre wnikliwie traktuje temat rozmów z osobami w trakcie odbywanej podróży. Omawia różne kwestie, od inicjowania rozmowy poczynając:

Rozmowa. ... Czy można np. w pociągu nawiązać rozmowę z nieznanymi ludźmi? Można, jeżeli wyrażają na to ochotę i nie będzie to np. przeszkadzało czytającym³³⁸.

Pochwała rozmowy z innymi nie może powodować, by współpasażerowie zarzucili praktykę czytania w trakcie podróży.

³³⁶ Ibidem, s. 64.

³³⁷ E. L. Post, J. M. Coles, *Przeżyć wśród ludzi...*, s. 111.

³³⁸ H. R. Żuchowski, *Słownik savoir-vivre’u dla pana*, s. 118–121.

Dobrze jest mówić do pasażerów w autobusie, samolocie, pociągu, jeżeli chcą rozmawiać. Nie jest dobrze rozpoczynać rozmowę, jeśli współpasażer czyta lub śpi³³⁹.

Henryk Żuchowski wyodrębnił grupy czytających w pociągu, biorąc pod uwagę preferowaną aktywność podróżnych.

Podróżni dzielą się [na] mówiących, czytających i śpiących. Trzeba delikatnie się zorientować, jaki typ w przedziale przeważa³⁴⁰.

Własną typologię trzypunktową autor ten poszerzył o jeszcze jedną grupę osób czytających podczas przemieszczania się koleją, nazywając ich czytaczami.

Wśród przemieszczających się po krajach pociągiem [...] są tzw. „czytaczki”, nadrabiające w czasie jazdy luki w przygotowaniu do egzaminu. Lubią dla bezpieczeństwa jeździć w towarzystwie, ale rozłożonymi na kolanach książkami paraliżują obecnych do tego stopnia, że ci godzinami jadą w milczeniu, bojąc się odezwać nawet szeptem, żeby nie mieć na sumieniu oblanego egzaminu przyszłego geniusza³⁴¹.

Jak należy zauważyć, osoby czytające albo tylko trzymające książkę w rękach *savoir-vivre* bierze niejako pod ochronę. Szczególne względy, czyli zrozumienie i traktowanie poważne, należy się komuś, kto zgłębia wiedzę.

W podobnym duchu wyrozumiałości *savoir-vivre* przedstawia zasadę dotyczącą konwersacji podróżnej, z zaprzestaniem rozmowy włącznie:

Nie ma potrzeby prowadzenia długich rozmów z towarzyszami podróży [...]. Wiele osób woli zachować rezerwę czy spokojnie czytać książkę. [...] Jeżeli zadręcza nas gadatliwy sąsiad, znajdziemy jakąś wymówkę i zachowajmy milczenie. Po chwili możemy wrócić na przykład do przerwanej lektury³⁴².

³³⁹ E. L. Post, J. M. Coles, *Przeżyć wśród ludzi...*, s. 36.

³⁴⁰ H. R. Żuchowski, *Słownik savoir-vivre'u dla pana*, s. 118–121.

³⁴¹ H. R. Żuchowski, *O bon-tonie...*, s. 96.

³⁴² S. Denuelle, *Savoir-vivre...*, s. 118.

O ile zasady grzeczności akceptują brak wymiany zdań z innymi, to nie popląsają braku opieki nad dziećmi. Zobowiązują opiekunów do ciągłej obserwacji młodych pociech.

Z towarzyszami podróży spędzimy kilka najbliższych godzin, [...] większość czyta gazety. [...] Bez względu na to, jak ciekawa byłaby rozmowa, jak bardzo przykuwająca uwagę lektura, ani na chwilę nie należy spuszczać oka z dzieci³⁴³.

W podróż zwyczajowo zabiera się bagaż. *Savoir-vivre* zwraca uwagę na wyposażenie bagażu podręcznego i miejsce jego ulokowania w pojeździe. Książkę zalicza do rzeczy najniezbędniejszych.

Choćby taki przykład: wasz bagaż podręczny nie powinien przeszkadzać innym podróżnym. [...] Napoje, chusteczki higieniczne, przekąskę, książkę, iPod'a czy co tam jeszcze możecie potrzebować, trzymajcie na wierzchu albo w małym plecaku, który zawsze miejcie pod ręką³⁴⁴.

Oprócz tego, że książka znalazła się pośród rzeczy, bez których nie można się obejść, drugą kwalifikację stanowi zaliczenie jej do kategorii rzeczy, które umilają czas, obok ręcznych robótek, przekąsek, gier, o których wspominają autorki publikacji pt. *Przeżyć wśród ludzi*³⁴⁵.

W *Podręczniku dobrego wychowania* autorka wymienia jeszcze inne „umilacze” życia w podróż, w domyśle są to także książki.

Zajmij się czymś, co pozwoli ci spędzić miło czas: czytaj, rozwiąż krzyżówki, słuchaj muzyki na swoim walkmanie (odpowiednio wyregulowanym)³⁴⁶.

Przestrzeń życia społecznego zna kolejki, choćby po bilety dostępne w bezpośredniej sprzedaży. Ze strony *savoir-vivre*'u jest propozycja, by ten czas spożytkować na czytanie.

³⁴³ T. Rojek, *Życie towarzyskie i domowe...*, s. 237.

³⁴⁴ M. Przewoźniak, J. Jabłczyńska, *Współczesny savoir-vivre...*, s. 124.

³⁴⁵ E. L. Post, J. M. Coles, *Przeżyć wśród ludzi...*, s. 36–37.

³⁴⁶ P. Dessanti, *Podręcznik...*, s. 96.

Spójrzmy na pozytywne aspekty czekania w kolejce: [...] jest okazja, aby przeczytać książkę albo kilka czasopism [...]³⁴⁷.

Savoir-vivre wymienia jeszcze inne nieprywatne miejsce, w którym dobrą towarzyszką samotnej kobiety może być książka:

Po pierwsze samotne kolacje na mieście to normalne i akceptowane zachowanie. [...] Polecam również wziąć do towarzystwa dobrą książkę, która okaże się bardzo użyteczna w przerwie pomiędzy kolejnymi daniami³⁴⁸.

Należy dodać, że powyższa porada pozostaje w sprzeczności z zasadą zamieszczoną w starszym nieco zbiorze pt. *Savoir-vivre, czyli jak się zachować w każdej sytuacji* w brzmieniu następującym: „Nie czyta się w towarzystwie ani w restauracji, ani w salonie”³⁴⁹.

Szczególnym miejscem spotkań w związku z nowo wydaną książką są spotkania autorskie, forma promocji publikacji oraz bezpośredniego kontaktu autora z jego publicznością i przyszłymi czytelnikami jego utworów. Savoir-vivre podaje ogólnie obowiązujące reguły dla autora oraz dla zaproszonych gości. Henryk Żuchowski opisuje sytuację, w której goście nie sprościli normom grzeczności.

Pewien [...] pisarz wydał książkę i wysłał ją wielu osobom w mieście wraz z zaproszeniem na jej promocję. Do książki dołączył listy i odpowiednie dedykacje. Autor nie liczył na to, że wszyscy obdarowani i zaproszeni zjawią się na uroczystości promowania książki [...]. Pisarz spodziewał się, iż zgodnie z przyjętym zwyczajem otrzyma usprawiedliwiające telefony, listy czy telegramy. Niestety, tylko znikoma część adresatów, i to nie zawsze tych najwyższego szczebla, odpowiedziała w jakiś sposób. Aż strach pomyśleć, jak podobne gafy mogą być odbierane w kontaktach międzynarodowych, bo na lokalnym terenie nikt się nimi nie przejmuje³⁵⁰.

Z lektury *Czarnej księgi gaf towarzyskich* wynika, że nie zdarzyło się to tylko jeden raz.

³⁴⁷ J. Petrović, *Bon ton*, s. 65.

³⁴⁸ S. Ivens, *Savoir-vivre nowoczesnej kobiety*, s. 141.

³⁴⁹ S. Denuelle, *Mały słownik uprzejmości*. W: eadem, *Savoir-vivre...*, [brak numeracji].

³⁵⁰ H. R. Żuchowski, *Czarna księga...*, s. 69.

UWAGI KOŃCZĄCE

Z samego sposobu obchodzenia się z książką już możemy wyciągnąć wnioski o kulturze jej posiadacza¹.

Patrząc „z lotu ptaka”, lektura publikacji dotyczących *savoir-vivre*’u niesie użytkownikom przede wszystkim przekaz praktyczny w formie nieomal gotowych odpowiedzi na pytania (np. kto kogo przepuszcza w drzwiach). Przy pewnym nastawieniu może być odebrana także jako przekaz treści etycznych (o tym, jak postępować względem bliskich, innych), estetycznych (o tym, jak np. upiększyć swoje najbliższe otoczenie) oraz poznawczych. W tym obszarze przede wszystkim należy widzieć w *savoir-vivre* przekaz dotyczący książki².

Przeprowadzone badania wykazały, że publikacje z zakresu *savoir-vivre*’u zawierają treści poświęcone książce. Aby poznać i przedstawić źródło dotąd mniej znane, posłużono się kategorią tematyczno-adresową, rozróżniając wątki treściowe składające się na przestrzeń indywidualną i przestrzeń międzyludzką oraz nadrzędną przestrzeń kulturową.

Jako rodzaj tekstów użytkowych (poradniki) publikacje dotyczące *savoir-vivre*’u dostarczają wiedzy w obrębie okresu objętego badaniem. Pole poznawcze analizowanej zawartości pozwala zauważyć, że autorzy:

¹ T. Garczyński, *Sztuka życia*. Warszawa: Wydawnictwo Przemysłu Lekkiego i Spożywczego, 1960, s. 44–49.

² Inspirujące mnie treści zaczerpnęłam z: A. Drabarek, *Wartości moralne i działanie w procesie edukacji dla bezpieczeństwa* za: J. Gierszewski, A. Pieczywok, *Bezpieczeństwo kulturowe człowieka w dobie kryzysu jego tożsamości*. Warszawa: Difin, 2022.

- odnieśli się do książki jako narzędzia/przedmiotu do użycia i posługiwania się nim (aspekt praktyczny);
- opisali/uwydatnili rolę książki w życiu człowieka (aspekt edukacyjny i/bądź erudycyjny);
- poniekąd występowali w imieniu środowisk, w których książka została włączona do stylu życia (aspekt uczestnictwa/praktykowania kultury);
- pokazali książkę jako symbol prestiżu (aspekt snobizmu);
- informowali o książkach, m.in. o ich typach, autorach, innych elementach świata książki (aspekt informacyjny).

Z lektury publikacji o tematyce *savoir-vivre*'u wydobywamy obraz książki jako:

- rzeczy będącej „w obiegu” zgodnie z wolą osoby, która organizuje czynności (m.in. kupowanie, obdarowywanie, zwracanie, posiadanie, przechowywanie, pożyczanie, odkurzanie, inne);
- rzeczy niepodobnej do innych obiektów (treść i forma) w tym sensie, że użytkowanie i czerpanie zeń wymaga jeszcze innych nakładów (m.in. czasu i skupienia, myślenia, rozważania);
- rzeczy, która w różny sposób zapada w pamięć, przez co powiększa indywidualny kapitał kulturowy, realny, by się nim dzielić i wymieniać, wnosząc cząstkę swego wkładu do kapitału społecznego³ (właściwość zbiorowości).

³ Pojęcie kapitału obejmuje różne dobra i wartości. Kapitał społeczny rozumie się zwykle jako „sieci kontaktów i kooperacji z innymi”; kapitał kulturowy jest „rozdzielany przez system rodzinny i wychowawczy”. Zob. P. Sztompka, *Kapitał społeczny. Teoria przestrzeni międzyludzkiej*. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2016, s. 187. Kapitał kulturowy wyraża się „przez znajomość konwencji, w tym wzorce uprzejmości oraz inne nieformalne kompetencje kulturowe, które zdobywa się podczas wczesnych etapów socjalizacji” (kapitał ucieleśniony), „dobre maniery, gust kulturowy, znajomość języków, znajomość form kultury wysokiej, a także konwencji kulturowych, formalne wykształcenie na prestiżowych uczelniach”, „posiadanie dobra kulturowego (obrazów, ikon, książek [...])” (kapitał uprzedmiotowiony). Zob. O. Iwaniuk, *Praktyki społeczne elit politycznych na Ukrainie w latach 2002–2016 w świetle teorii praktyk Pierre’a Bourdieu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 2020, s. 49–51.

Na podstawie analizowanych źródeł można dojść do wniosku, że autorzy publikacji z zakresu *savoir-vivre*'u przekazali swoim czytelnikom zasób informacji o książce z uwzględnieniem:

- składnika kultury materialnej (książki posiadane i przechowywane, uporządkowane i czyste, pożyczone i wypożyczone);
- składnika kultury duchowej realnej (książki zawierające określoną treść, poznawane, wzruszające);
- składnika kultury duchowej potencjalnej (argumentacja na rzecz czytania i kontaktu z książką).

Można wywnioskować, że na kartach publikacji dotyczących *savoir-vivre*'u autorzy pisali o książce w jej znaczeniu:

- podstawowym, opisując ją jako wytwór przeznaczony do posiadania, źródło do studiowania i czerpania przyjemności z czytania;
- poszerzonym, przedstawiając jako obiekt niosący w sobie wartość dodatkową (kulturową, osobistą, „relacyjną”).

Z treści zamieszczonych w publikacjach z zakresu *savoir-vivre*'u płynnie spostrzeżenie, że książka jest obecna w codzienności, tj. w domu, w rodzinie, miejscu bytowania. Zgodnie z zasadami *savoir-vivre*'u stała się ona poniekąd częścią obrzędów⁴:

- inicjacyjnych (np. jako podarunek z okazji chrztu);
- afirmacyjnych (np. jako podarunek z okazji jubileuszu);
- współlistnienia (koegzystencji) z innymi (np. jako podarunek z okazji uroczystości rodzinnych, towarzyskich);
- izolacyjnych (np. jako podarunek z okazji uzyskania dyplomu, przejścia na emeryturę).

Udział książki w życiu prywatnym osób rozszerza się na podróże, w tym przejazdy, wyjazdy urlopowe.

Zrealizowane badanie publikacji o tematyce *savoir-vivre*'u pozwala odczytać z treści ich przekazu i wyróżnić następujące walory książki:

- książka jest symbolem czegoś dobrego: wiedzy, zaskakującej/nieznannej informacji, czasu wolnego, spokoju;

⁴ Typologia obrzędów zob. J. Gajda, *Antropologia kulturowa. Kultura obyczajowa początku XXI wieku*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2008, s. 27.

- książka jest domeną stanu społecznego: ludzi wykształconych, myślących, rozumnych;
- książka kosztowna ofiarowana w prezencie jest przejawem zamożności;
- książka wartościowa (pod kątem rozpoznanego gustu/oczekiwania) jest formą szacunku okazanego osobie obdarowanej.

W świetle dokonanych analiz, na podstawie powtarzalności wątków w okresie po II wojnie światowej do czasu ekspansji mediów społecznościowych, należy dojść do przekonania, że do dziedziny zachowań z zakresu kultury osobistej jednostki należało:

- czytanie książek;
- wypożyczanie/wybieranie książek dla siebie;
- kupowanie książek i ofiarowywanie ich w prezencie.

Savoir-vivre okresu PRL i młodych lat polskiego kapitalizmu mniej miejsca przeznaczył na rozmawianie o książkach.

Przeprowadzone badania dowiodły, że do zakresu dobrych manier zaliczają się zachowania związane z książką. Podejmowane i praktykowane osobiście wyróżniają one jednostkę pozytywnie w sytuacjach społecznych i towarzyskich.

**SPIS ZACHOWAŃ ZWIĄZANYCH Z KSIĄŻKĄ
WZMIANKOWANYCH I OPISANYCH
W PUBLIKACJACH Z ZAKRESU
SAVOIR-VIVRE’U
(PERSPEKTYWA UŻYTKOWNIKA,
AUTORA I POŚREDNIKA)**

apoteozować książkę
cytować książkę
czytać głośno książkę
czytać książkę i doświadczać emocji
czytać książkę i notować
czytać książkę i zaznaczać miejsca (strony)
czytać książki intensywnie („dużo czytać”)
czytać wspólnie książkę
dawać książkę
dbać o książki
dedykować książkę
dowartościowywać książki
informować o książkach
interesować się książkami
korzystać z czytelni
kupować książkę
myśleć z książką
nawiązać kontakt przez książkę/za sprawą książki
niszczyć książkę
obcować z książkami
obdarowywać akcesoriami związanymi z książką
obdarowywać książkami

oddawać książki pożyczone od innych
oddawać wypożyczone książki
odkrywać treść książki
odkurzać książki
odnosić korzyści z użytkowania książek
odpoczywać z książką
odstępować książki (prezenty)
ofiarować książki
oglądać książki
opowiadać treść książek
pisać dedykacje
podpisywać książki (spotkanie autorskie)
polecać książkę
porządkować książki
posiadać bibliotekę domową
posiadać książki
pozorować upodobanie do książek
pożyczać książki od innych
pożyczać własne książki
promować książkę
proponować książkę
przeczytać książkę
przeglądać książkę
rozmawiać o książkach w sytuacji towarzyskiej
rozmawiać z domownikami o książkach
słuchać książek
spisać książki
studiować książki
szukać książki
uczyć się z książki
układać książki
wkładać do książki osobiste przedmioty
wspominać książki
wybierać książki na prezent
wybierać książki/lektury do czytania
wymieniać książki
wypożyczać książki z biblioteki

wystrzegać się niszczenia książek pożyczonych
 wystrzegać się niszczenia książek wypożyczonych
 zabiegać o czytelników książki
 zabierać książkę w podróż
 zastanawiać się nad treścią książki
 zdobywać wiedzę z książek
 zmuszać do książki
 znaleźć w książce powiernicę
 zwracać pożyczone książki
 zwracać prezent w formie książki

SPIS WZMIANKOWANYCH POZYCJI Z ZAKRESU SAVOIR-VIVRE’U OPUBLIKOWANYCH W JĘZYKU POLSKIM DO 1939 ROKU (WYDANIA PIERWSZE/ NAJWCZEŚNIEJSZE*)

- Arhens S. [właśc. Seweryn A. Hartman], *Kodeks towarzyski: jak się powinien zachować Człowiek Wytworny w domu i poza domem: podręcznik dobrych obyczajów towarzyskich, według ostatnich wymagań wychowania i życia*. Warszawa: Wydawnictwo Księgarni Popularnej, [1927].
- Berkanówna K., *„Ty i ludzie”: o kulturze współżycia*. [Poznań]: Księgarnia Św. Wojciecha, 1933.
- Brückner A., *Pierwszy wiersz polski*. „Ateneum” 1891, t. 1, s. 185–191.
- [Bystrzonowski W.], *Polak sensat w Liście, w Komplementach Polityk, Humanista w Dyskursie, w Mowach Statysta, Na przykład dany Szkolney Młodzi [...]* Z przydatkiem na końcu [...]. Kraków: w Drukarni Dominika Siarkowskiego, 1739.
- [Casa G. della], *Nowy Galateusz, czyli ustawy obyczajności i przystojności, jaka się zachowywać zwykła między ludźmi zacnie urodzonymi*. Warszawa: w Drukarni XX Schol. Piarum, 1769.
- [Casa G. della], *Stary Galateusz, czyli powszechnie przestrogi obyczajności*. Wilno: w Drukarni J.K.M. Rzeczypospolitey XX. Schol. Piarum, 1772.
- Galant W., *Formy towarzyskie: prawa i wskazówki przyzwoitego zachowania się w różnych chwilach życia*. Mikołów: K. Miarka, [1911].

* Najwcześniejsze odnotowane w znanych autorce źródłach. Opisy późniejszych wydań, z których korzystano w monografii, podane zostały jedynie w tekście głównym.

- Gaultier L., *Rysy charakterystyczne złego wychowania, czyli uczynki i mowy przeciwne grzeczności, które moralisci tak starożytni jako i nowożytni za takie uznali*. Przekł. S. Borodzicz. Warszawa: [s.n.], w Drukarni J.C.K. Mości Rządowéy, 1817.
- Gołąbowa M., *Umiejętność zachowania się w domu i w świecie*. Warszawa: „Bluszcz”, [1928].
- [Gracián B.], *Człowiek uniwersalny z francuzkiego przełożony*. Wilno: w Drukarni J. K. M. Akademii Societatis Jesu, 1762.
- [Hoffmanowa K.], *O moralności dla kobiet, przez autorkę Pamiątki po dobrej matce*. Kraków: w Drukarni Józefa Czecha, 1841.
- [Hoffmanowa K.], *O powinnościach kobiet*. T. 1–3, przez autorkę Karoliny. Warszawa: w Drukarni Józefa Unger, 1849.
- [Knigge A.], *O poznawaniu ludzi z zewnętrznych oznak, podług starożytnych i nowoczesnych pisarzy oraz o obchodzeniu się z ludźmi chroniącem nas od licznych przykrości i nieszczęść*. Podług 13. wyd. dzieła A[dolfa] Knigge przez J[ana] N[epomucena] K[urowskiego]. Warszawa: w Drukarni Braci Hindemith, 1857.
- [Knigge A.], *Pożycie społeczne, czyli o zachowaniu się z ludźmi, podług Adolfa Knigge*. Wadowice: Franciszek Foltyn, 1872.
- Lamennais F. R. de, *Przewodnik młodego wieku*, przekł. z franc. Kraków: nakł. i druk. D. E. Friedleina, 1834.
- Legatowicz I. P., *Dawna przodków naszych obyczajność to jest Ustawy obyczajności, przyzwoitości, przystojności i grzeczności*. Wilno: nakł. aut., 1859.
- Legatowicz I. P., *Podarek dla młodzieży, to jest prawdy i zdania moralne dla pożytku uczących się obojej płci*. Wilno: nakł. aut., 1851.
- Lenartowicz J., *Sto rad i upomnień udziela Józef siostrze swej Stefanii*. [Przemyśl: s.n.], 1903.
- Namysłowski F. ks., *Polityk, czyli zbiór praktycznych uwag, jak się należy przyzwoicie zachować w towarzystwie i unikać najbardziej rażących nawyków dla wszystkich, którzy tego potrzebują*. Kraków: nakł. aut., 1910.
- Paliński P., *Estetyka popularna, czyli prawidła grzeczności i przyzwoitości dla wszystkich stanów, a mianowicie dla kochanego ludu polskiego*. Poznań: [brak danych], 1897.
- Paliński P., *Prawidła grzeczności i przyzwoitości dla wszystkich stanów, a mianowicie dla kochanego ludu polskiego*. Poznań: nakł. aut., 1897.
- Paliński P., *Prawidła przyzwoitości dla kochanych dzieciątek*. Strzelno: [brak danych], 1888.

- [Paliński P.], *Prawidła przyzwoitości dla kochanych dzieciąt, napisał ojciec Bogumił*. Poznań: W. Simon, 1895.
- Pelczar J. S., *Krótki podręcznik zwyczajów towarzyskich dla osób duchownych według „Ascetyki kapłańskiej”*. Wilno: druk Witolda Kopcia, 1911.
- Piątek J. (oprac.), *Zasady przyzwoitego zachowania się uczniów szkół średnich według Juliusza Wisnara*. Lwów: nakł. Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, 1912.
- Piramowicz G., *Nauka obyczajowa dla ludu*. Warszawa: w Drukarni Xięży Piia-rów, 1802.
- [Pockels K. F.], *O towarzyskości i obcowaniu z ludźmi*. Cz. 1–2. Przekł. A[ntoni]. G[liszczyński]. Warszawa: nakł. i druk. Zawadzkiego i Węckiego, 1819.
- Rieuepeyroux L. A. de, na podstawie dzieła Francuzki przygotowała poradnik pt. *Dobry ton: przewodnik towarzyski i salonowy*. [Oprac.] H. Wilczyńska. Lwów: nakł. F. H. Richtera, [1878].
- Rieuepeyroux L. A. de., *Kodeks światowy, czyli znajomość życia we wszelakich stosunkach z ludźmi: na podstawie dzieł pani d'Alq*. Przekł. E. Lubowski. Warszawa: nakł. Gebethnera i Wolffa, 1881.
- [Rieuepeyroux L. A. de], *Zwyczaje towarzyskie (le savoir-vivre) w ważniejszych okolicznościach życia przyjęte*. Przekł. Z. Sarnecki. Kraków: nakł. J. Wildta, 1876.
- Rościszewski M. [właśc. Bolesław Londyński], *Dobry ton: szkoła pożycia z ludźmi wszelkich stanów w stosunkach poufnych i ceremonialnych: umiejętność dystygowanego zachowania się w salonie, w teatrze, w resursie, w sklepie, na ulicy itp.: zwyczaje i obyczaje życia towarzyskiego w różnych jego przejawach: podręcznik praktyczny dla pań i panów, opracowany według najświeższych źródeł obcych i osobistych spostrzeżeń autora*. Warszawa: Jan Fiszer; Lwów: Księgarnia Narodowa, 1905.
- Rościszewski M. [właśc. Bolesław Londyński], *Księga obyczajów towarzyskich: kodeks wypróbowanych przepisów, porad i wskazówek [...] : obowiązki ludzi sfer i stanów w ich stosunkach wzajemnych: dzieło źródłowe w sześciu częściach, opracowane dla osób starszych i młodszych, dla Pań i Panów, bez względu na ich warunki materialne i stanowiska społeczne*. Lwów; Złoczów: nakł. i druk. Wilhelma Zukerkandla, [1905].
- Rościszewski M. [właśc. Bolesław Londyński], *Panna dorosła w rodzinie i społeczeństwie: podręcznik życia praktycznego dla dziewcząt polskich wszelkich stanów opracowany na podstawie licznych źródeł swojskich i obcych*. Warszawa: nakł. A. G. Dubowskiego, 1905.

- Rościszewski M. [właśc. Bolesław Londyński], *Wesele: poradnik dla wstępujących w związku małżeńskie*. Warszawa: nakł. A. G. Dubowskiego, 1900.
- Rościszewski M. [właśc. Bolesław Londyński], *Zwyczaję towarzyskie: [...] podręcznik praktyczny dla pań i panów*. Lwów: Spółka Nakł. Merkur, 1921.
- [Staffe Blanche] Baronowa Staffe, *Zwyczaję towarzyskie, z języka francuskiego przełożyła M. N. B.* Lwów, 1894.
- Stypianka I., *Sztuka uprzejmości: zasady i formy dobrego wychowania*. Poznań: nakł. Księgarni Św. Wojciecha, 1936.
- Swobodowna J., Horoszkiewiczowa E., *O przyzwoitem zachowaniu się młodej panienki. O pielęgnowaniu zdrowia*. Kraków: nakł. Stowarzyszenia Nauczycielek, 1913.
- Vauban M., Kurcewicz M., *Zasady i nakazy dobrego wychowania: zwyczaję życia codziennego, etykieta życia publicznego, stosunki towarzyskie, wizyty, przyjęcia i zabawy, kalendarz towarzyski, obyczaje wielkoświatowe i dyplomatyczne, strój obowiązujący, sprawy honorowe, korespondencja: według zwyczajów współczesnych*. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1928.
- Vauban M., Kurcewicz M., *Jak składać wizyty i przyjmować gości: prezentacja, tytuły i zwroty, różne rodzaje wizyt, zaproszenie, przygotowanie mieszkania, herbatki, przyjęcia wystawne i skromniejsze, rozsadzenie gości, menu, dancin-gi, bale, utrzymywanie stosunków towarzyskich, jak unikać niewłaściwości*. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1934.
- Vauban M., Kurcewicz M., *Podstawy życia towarzyskiego: opracowane podług zwyczajów nowoczesnych*. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1935.
- Waka S., *O dobrym zachowaniu się żołnierza*. Warszawa: Salezjańska Szkoła Rzemiosł, 1939.
- Waterman N., *Jaką młoda dziewczyna być powinna*. Tłum. E. Węclawska. Warszawa: nakł. Gebethnera i Wolffa; Kraków: G. Gebethner, 1912.
- Well [właśc. Jadwiga Kiewnarska], *Dobre wychowanie na co dzień*. Poznań: Wydawnictwo Polskie R. Wegnera, [1931].
- Wilczyński J., *O dobrych zwyczajach akademickich i potrzebie ich chowania w Polsce*. Wilno: Księgarnia Kazimierza Rutkiego, 1932.
- Wzorowa żona robotnika*: przełożone i przerobione z niemieckiego z książki Emila Kutschego. Dąbrowa: [s.n.], 1900.
- Zahorski R., *Dobry ton nowoczesny: (kodeks towarzyski): jak zostać mężczyzną wytwornym: jak zostać wytworną kobietą*. Warszawa: „Świt”, [1929].

SPIS WZMIANKOWANYCH POZYCJI Z ZAKRESU SAVOIR-VIVRE’U OPUBLIKOWANYCH W POLSCE W LATACH 1949–2008 (WYDANIA PIERWSZE/ NAJWCZEŚNIEJSZE*)

1949

Zwyczaje towarzyskie: poradnik na co dzień. Warszawa: „Czytelnik”, [ca] 1949.

1955

Kamyczek J. [właśc. J. Ipohorska], *Grzeczność na co dzień.* Warszawa: „Iskry”, 1955.

1958

Gumowska I., *ABC dobrego wychowania.* Warszawa: „Wiedza Powszechna”, 1958.

* Najwcześniejsze, o których informacje są dostępne w wykorzystanych źródłach informacji. Opisy późniejszych wydań, z których korzystano w monografii, podane zostały jedynie w tekście głównym.

Po II wojnie światowej listę publikacji z zakresu savoir-vivre’u opublikowanych po raz pierwszy w Polsce otwiera tytuł wydany w 1949 r. Z wcześniejszych lat 40. pochodzą pozycje o tematyce savoir-vivre’u wydane za granicą autorów polskich, autorów obcych tłumaczone na język polski oraz nowe edycje wydane w Polsce: Profesor Hillar [właśc. Zofia Stryjeńska], *„Światowiec nowoczesny”, czyli zasady dobrego wychowania.* Paryż, „non ante 1940”; W. McKechnie, *Uprzejmość umila życie.* Tłum. F. W. Gąsiorowski z „Good manners”. Edinburgh: F. W. Gąsiorowski, 1943 oraz eadem, *Uprzejmość umila życie.* Tłum. F. W. Gąsiorowski. Ludwigsburg: Wydawnictwo Polskie R. Wegnera; Poznań, 1946; G. Olechowski, *Sztuka uprzejmości: zasady i formy dobrego wychowania.* Poznań: nakł. Księgarni Św. Wojciecha, 1946.

Pasquier J. du, *Przewodnik elegancji*. Tłum. B. Beuth. Warszawa: Wydawnictwo Przemysłu Lekkiego i Spożywczego, 1958.

1960

Garczyński T., *Sztuka życia*. Warszawa: Wydawnictwo Przemysłu Lekkiego i Spożywczego, 1960.

Witkowiak A., *Decus clericorum: etyka towarzyska*. Poznań: Księgarnia Św. Wojciecha, 1960.

1962

Jeżowski L., *Urbanitas sacerdotalis*. Poznań: „Pallotinum”, 1962.

Marianowicz J., *Grzeczność ułatwia życie*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1962.

1964

Gumowska I., *Savoir-vivre dla sprzedawców*. Warszawa: Zakład Wydawnictw Centrali Rolniczej Spółdzielni, 1964.

Gumowska I., Kapica J., *Uprzejmy milicjant*. Warszawa: Oddział Szkoleniowy Komendy Głównej Milicji Obywatelskiej, 1964.

1966

Goldnikowa A., *Obycie umila życie*. Warszawa: „Nasza Księgarnia”, 1966.

Gumowska I., *Kultura życia społecznego*. Poznań: Towarzystwo Krzewienia Wiedzy Praktycznej. Oddział Wojewódzki, 1966.

Kamyczek J. [właśc. J. Ipohorska], *Kultura życia rodzinnego*. Poznań: Towarzystwo Krzewienia Wiedzy Praktycznej. Oddział Wojewódzki, 1966.

1967

Gumowska I., *Sztuka życia*. [Warszawa]: [Towarzystwo Wiedzy Powszechnej, 1967].

Sadowska H., *Przyjmujemy gości*. Warszawa: Zarząd Główny Społecznego Komitetu Przeciwalkoholowego, 1967.

1970

Kalkhoff B., *My i nasi goście*. Warszawa: „Watra”, 1970.

1971

Banaszczyk E., *Grzeczność w mundurze*. [Warszawa]: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, [1971].

Soszyńska D., *Kobieta, alkohol, obyczaje*. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1971 (na zlecenie Zarządu Głównego Społecznego Komitetu Przeciwalkoholowego).

Szczegodzińska L. (oprac.), *Gry i zabawy towarzyskie*. Warszawa: Centralny Ośrodek Metodyki Upowszechniania Kultury, 1971.

1972

Majcher L., *Sztuka życia: scenariusze imprez klubowych z cyklu konkursowego*. Lublin: „Społem” Wojewódzka Spółdzielnia Spożywców. Oddział Lubelska Spółdzielnia Spożywców, 1972.

1974

Gumowska I., *Wenus z patelnią*. Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ Centralnej Rady Związków Zawodowych, 1974.

Kamyczek J. [właśc. J. Ipohorska], *Savoir-vivre dla nastolatków*. Warszawa: „Horyzonty”, 1974.

1975

Joslin S., *A co ty byś wtedy zrobił? (podręcznik etykiety dla młodych pań i panów, który służyć może jako przewodnik w codziennym życiu towarzyskim)*. Tłum. A. Nowicki. Warszawa: „Nasza Księgarnia”, 1975.

Ziółkowska M., *Jak się zachować*. Warszawa: „Watra”, 1975.

1976

Dolińska E. (oprac. i inni), *Wychowanie estetyczne. Kultura życia codziennego: materiały pomocnicze do realizacji programu zajęć kulturalno-wychowawczych dla żołnierzy zasadniczej służby wojskowej*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1976.

Gumowska I., *Dookoła stołu*. Warszawa: „Watra”, 1976.

1977

Etyka, obyczaje i zwyczaje (materiały do bibliografii). Warszawa: Centralna Biblioteka Wojskowa, 1977.

1979

Iwaszkiewicz M., Makowska J., *Mali goście małych gospodarzy*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Centralnej Rady Związków Zawodowych, 1979.

Pietkiewicz E., *Przyjmowanie delegacji zagranicznych: problemy organizacyjno-protokolarne*. Warszawa: Ośrodek Doskonalenia Kadr Ministerstwa Handlu Zagranicznego i Gospodarki Morskiej, [1979].

1980

Pietkiewicz E., *Kultura współżycia: (problemy wybrane)*. Warszawa: „Agpol”, 1980.

1981

Gumowska I., *Kuchnia pod chmurką*. Warszawa: Zakład Wydawniczo-Propagandowy PTTK, 1981.

1982

Fonkowicz J., Pietkiewicz E., *Dyplomacja z bliska*. Warszawa: „Książka i Wiedza”, 1982.

Markiewicz M., *Poradnik dobrych obyczajów*. Warszawa: „Iskry”, 1982.

1984

Pietkiewicz E., *Dobre obyczaje w pracy*. Warszawa: Instytut Organizacji, Zarządzania i Doskonalenia Kadr, 1984.

Rojek T., *Polski savoir-vivre*. Warszawa: „Interpress”, 1984.

1986

Aleksandrowicz J., Gumowska I., *Kuchnia i medycyna*. Warszawa: „Watra”, 1986.

Garczyński S., *Gafy*. Warszawa: „Alfa”, 1986.

Jakubowska A., *Wypada... nie wypada, czyli savoir-vivre dla wszystkich*. „Biblioteczka Przyjaciółki”. Łódź: Państwowa Agencja Reklamowa. Oddział [1986].

1987

Pietkiewicz E., *Dobre obyczaje*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1987.

Ziółkowska M., *Bądź uprzejmy na co dzień i od święta*. Szczecin: „Glob”, 1987.

1988

Gumowska I., *Księga nastolatków*. Warszawa: Wydawnictwo Sport i Turystyka, 1988.

Hryniewicz H., *Jak cię widzą, tak cię piszą*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1988.

Kwiatkowska I., *Dobre obyczaje gościnności domowej*. Lubąń: Wojewódzki Ośrodek Postępu Rolniczego, 1988.

Leja Z. (oprac.), *Sztuka nakrywania stołu i podawania potraw*. Iwonicz: Wojewódzki Ośrodek Postępu Rolniczego, 1988.

Otwinowska E., Kwiatkowska H., *Damą być... ba!* Warszawa: Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Wydawców Książek, 1988.

Świątek J. (oprac.), *Organizacja przyjęć okolicznościowych*. Mokoszyń: Wojewódzki Ośrodek Postępu Rolniczego, 1988.

1989

Gumowska I., *Obiad w pół godziny*. Warszawa: „Watra”, 1989.

Przedsiębiorca z klasą [autor zbiorowy]. Tłum. M. Perek. Kraków: Społeczny Instytut Znak, 1989.

1990

Dańkowska M., *Nastolatki i bon ton*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Ekonomiczne, 1990.

Pietkiewicz E., *Etykieta menedżera, czyli sztuka dobrych manier w prowadzeniu interesów*. Warszawa: „Lettrex”, 1990.

Pietkiewicz E., *Poradnik kierownika działu administracyjnego w placówkach służby zagranicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1990.

Pietkiewicz E., *Savoir-vivre dzisiaj*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1990.

1991

Cesari de F., *Klasyczny savoir-vivre*. Tłum. J. Perlin. Warszawa: Bauer-Weltbild Media Sp. z o.o., Sp. k., 1991.

Cording I., *O zachowaniu się przy stole*. Tłum. A. Orzechowska-Rajecka. Warszawa: Marba Crown, 1991.

Lady Penelope [pseud.], *Podręcznik nienaganych manier*. Tłum. D. Giejsztowt. Gdańsk: Phantom Press International, 1991.

Mankiewicz M., *Przewodnik po życiu*. Warszawa: „Bona” S.A., 1991.

Ursyn J., *Alfabetyczny poradnik towarzyski*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, 1991.

1992

- Cane W., *Sztuka pocałunku*. Tłum. A. Szulc. Warszawa: „Prima”, 1992.
- Dorian M. [właśc. J. M. Mech], *Wiem jak, czyli... sztuka życia*. Warszawa: Agencja Wydawniczo-Księgarska „KS”, 1992.
- Gerlach A., *Proszę, dziękuję... przy stole*. Warszawa: „Tommy”, 1992.
- Ostałowska D., *Ada to nie wypada, savoir-vivre nie tylko dla dziewcząt*. Warszawa: „Twój Styl”, 1992.
- Rojek T., *Życie towarzyskie i domowe. Nowy savoir-vivre*. Warszawa: „Książka i Wiedza”, 1992.
- Szilágyi Sz., *Wesoły podręcznik, czyli Szczypota protokołu dyplomatycznego pół żartem, pół serio dla sekretarek*. Warszawa: Wydawnictwo Trio, 1992.
- Zgółkowie H. i T., *Językowy savoir-vivre*. Poznań: Kantor Wydawniczy SAWW, 1992.

1993

- Demicki Z., *Jak przyjąć gości*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1993.
- Hanke A., Mandrosz-Wróblewska J., *Paszport do świata sukcesu*. Warszawa; Kraków: „Real Press”: Holding „Realbud”, 1993.
- Hartley H., *Dobre maniere, poradnik rodzinny*. Tłum. R. Czerwińska. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, 1993.
- Kałużny S., Pietkiewicz E., *Bankowcy i dobre obyczaje: kultura, etyka, etykieta*. Warszawa: Centrum Kreowania Liderów, 1993.
- Lady Perfect [właśc. A. Dziegielewska], *Sztuka życia, czyli encyklopedia dobrych manier*. Warszawa: „Elew”, 1993.
- Lewandowska-Tarasiuk E., *Damą być, czyli sztuka słowa polskiej businesswoman*. Warszawa; Kraków: Oficyna Wydawnicza „Polczek” Polskiego Czerwonego Krzyża, 1993.
- Pietkiewicz E., *Etykieta menedżera*. Warszawa: „Twój Styl”, 1993.

1994

- Bednarska-Ruszałowa K., *Poradnik eleganckich zachowań*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 1994.
- Gutowska L., *Dama się nie certoli*. Warszawa: „Książka i Wiedza”, 1994.
- Romero J. [właśc. P. Pękala], Borzymowska B., *Szkoła flirtowania*. Wrocław: „Astrum”, 1994.
- Wolff I., *Dziny czy smoking? Czyli vademecum dobrego zachowania*. Tłum. M. A. Skalska. Warszawa: Wydawnictwo Penta, 1994.

1995

Hartley F., *Poczuj bluesa w kaktusach dobrych manier, czyli ściągą dla nastolatków*. Tłum. E. Czerwińska. Warszawa: „Vocatio”, 1995.

Serna-Vara A., *Dobre obyczaje. 201 rad jak się zachować*. Tłum. A. Bichta. Warszawa: „Arkady”, 1995.

Żuchowski H. R., *Słownik savoir-vivre'u dla pana*. Lublin: „Polihymnia”, 1995.

Żuchowski H. R., *Słownik savoir-vivre'u dla pani*. Lublin: „Polihymnia”, 1995.

1996

Bartels R., *Formy towarzyskie w życiu zawodowym*. Tłum. A. Szczepańska. Warszawa: „J&BF”, 1996.

Dunkel J., *Etykieta w biznesie. Kompletny przewodnik wraz z działem międzynarodowym obejmującym kilkadziesiąt krajów świata*. Tłum. A. Kopeć. Lublin: Wydawnictwo M&A Communications Polska, 1996.

Pietkiewicz E., *Nowoczesny menedżer: dobry styl, nienaganne maniere*. Warszawa: Wydawnictwo „Infor”, 1996.

Robinson D., *Etykieta w biznesie*. Tłum. J. Kloc-Konkołowicz. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1996.

Sampson E., *Jak tworzyć własny wizerunek*. Tłum. A. Białkowska-Guzyńska. Warszawa: Dom Wydawniczy „ABC”, 1996.

Schnitzer H. G., *Poradnik współczesnego savoir-vivre'u*. Tłum. S. Kruś. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Delta W-Z”, 1996.

Spillane M., *Zaprezentuj siebie: poradnik dla nowoczesnej kobiety*. Tłum. J. Janasz. Warszawa: „Muza”, 1996.

Woytowicz-Neyman M. et. al., *The ABC of business culture*. Warszawa: Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Zarządzania, 1996.

1997

Denuelle S., *Savoir-vivre, czyli jak się zachować w każdej sytuacji*. Tłum. K. Szezyńska-Mačkowiak. Warszawa: „Da Capo”, 1997.

Ikanowicz C., Piekarski J., *Protokół dyplomatyczny i dobre obyczaje w biznesie*. Warszawa: Agencja Promocji i Turystyki „Mart”, 1997.

Karta Praw Osób Niepełnosprawnych, Uchwała Sejmu RP z dnia 1 sierpnia 1997 r. W: Internetowy System Aktów Prawnych [online] <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP19970500475/O/M19970475.pdf> [dostęp: 13.04.2024].

Krages U., *Savoir-vivre współczesnego mężczyzny: jak odnosić sukcesy u kobiet*. Tłum. J. K. Górecki. Wrocław: Wydawnictwo Astrum, 1997.

Kuncewicz Ł., Cieniewski B., *Poradnik podrywacza*. Łódź: „Piątek Trzynastego”, 1997.

Maison J. de la, *Odrobina dobrych manier (nawet w kościele) nie zaszkodzi*. Tłum. M. Masny. Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie, 1997.

Pietkiewicz E., *Savoir vivre dla każdego*. Warszawa: „Diogenes”, „Świat Książki”, 1997.

Savoir-vivre [autor zbiorowy]. Tłum. M. Minko. Warszawa: Warszawski Dom Wydawniczy, 1997.

1998

Davies Ph., *Twój image [jak wykreować wizerunek człowieka sukcesu]*. Tłum. B. Skierkowski. Warszawa: Amber, 1998.

Gutowska L., *Sekretarka z klasą*. Warszawa: Wydawnictwo Prawno-Ekonomiczne Infor, 1998.

Hirszler M., *Sposób na problem, czyli savoir-vivre nie tylko na wesoło*. Gdańsk: Drukarnia Apla S.C., 1998.

Ikanowicz C., *Protokół w życiu codziennym biznesmena (savoir-vivre)*. Warszawa: Agencja Promocji Turystyki „Mart”, 1998.

Leun G. Van der, Mandel Th., *Netykieta czyli przykazania dla internautów*. Tłum. A. Hildebrandt. Warszawa: „Mikom”; New York: „Hyperion”, 1998.

Popławska A., *Jak się zachować: grzeczność ułatwia życie, czyli praktyczny savoir-vivre*. Warszawa: Wydawnictwo „Leliwa” Sp. z o.o. Oficyna Wydawnicza, 1998.

1999

Bareiss H., *O zachowaniu się przy stole: 77 kłopotliwych dań*. Tłum. A. Bender. Warszawa: „Diogenes”, „Świat Książki”, 1999.

Delpini M., *Wielebny, co za maniery! Mały, braterski poradnik dla księży*. Tłum. I. Burchacka. Warszawa: Wydawnictwo Księży Marianów, 1999.

Hanisch H., *Savoir-vivre przy stole*. Tłum. J. i P. Szkodziakowie. Warszawa: „Twój Styl”, 1999.

Incze G., *O kulturalnym zachowaniu*. Tłum. M. Polkowska. Warszawa: „Diogenes”, „Świat Książki”, 1999.

Kamieńska W., Kamieński M., *Poradnik dobrych manier*. Katowice: „Video-graf II”, 1999.

Michalec B. (oprac.), *Dobre maniery: savoir-vivre dla najmłodszych*. Kraków: „Aksjomat”, 1999.

Żuchowski H. R., *O bon-tonie w felietonie*. Lublin: „Polihymnia”, 1999.

2000

- Bonneau E., *O zachowaniu się w pracy*. Tłum. B. Janowska-Michnowska. Warszawa: „Diogenes”, „Świat Książki”, 2000.
- Bridges J., *Jak być dżentelmenem: współczesny poradnik dobrego wychowania*. Tłum. A. Gmitrzak. Warszawa: Philip Wilson, 2000.
- Hurton A., *Współczesny savoir-vivre: poradnik*. Tłum. B. Tarnas. Warszawa: Bauer-Weltbild Media Sp. z o.o., Sp. k., „Klub dla Ciebie”, 2000.
- Mildner P., *Podstawy etykiety, czyli wiza do świata biznesu*. Kraków: Wydawnictwo „Akade”, 2000.
- Myśliwiec G., Mąkosa M., *Savoir-vivre w biurze*. Warszawa: „Wiedza i Praktyka”, 2000.
- Pernal E., *Taktownie, profesjonalnie, elegancko, czyli etykieta w biznesie*. Gdańsk: Ośrodek Doradztwa i Doskonalenia Kadr, 2000.
- Sabath A. M., *Savoir-vivre w biznesie. Nowoczesne rady na miarę XXI wieku*. Tłum. M. Strzelec, L. Żołędziowski. Warszawa: „Amber”, 2000.
- Schönfeldt S. G., *O przyjmowaniu gości*. Tłum. B. Kruk. Warszawa: „Diogenes”, 2000.
- Tautz-Wiessner G., *Savoir-vivre w życiu zawodowym. Dobre obyczaje kluczem do sukcesu*. Tłum. A. Biernacka-Świenc. Wrocław: „Astrum”, 2000.

2001

- Kunicka E., *Daj się lubić*. Pelplin: „Bernardinum”, 2001.
- Pernal E., *Savoir-vivre w podróży: poradnik dla turystów i biznesmenów*. Warszawa: Prószyński i S-ka, 2001.
- Zacker Ch., Grantél G., *Do sukcesu przez mowę: sztuka konwersacji i nie tylko*. Tłum. M. Mirońska. Warszawa: „Filar”, 2001.
- Żuchowski H. R., *Czarna księga gaf towarzyskich*. Lublin: „Polihymnia”, 2001.

2002

- Barcz J., *Urzędnik i biznesmen w środowisku międzynarodowym: wybrane aspekty pragmatyki zawodowej*. Warszawa: „Prawo i Praktyka Gospodarcza”, 2002.
- Ikanowicz C., Piekarski J. W., *Protokół dyplomatyczny i dobre obyczaje*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Szkoła Główna Handlowa, 2002.
- Iwaszko I., *Świat nie jest taki zły: poradnik „Super Dziewczyna”*. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2002.
- Jabłonowska L., Myśliwiec G., *Współczesna etykieta: standardy zachowań, elegancji, rozmowy, gestów i konsumpcji*. Warszawa: SGH. Oficyna Wydawnicza, 2002.

Kubik K., *Kultura pracy menedżera*. Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom”, 2002.

Torasso F. B., *Podręcznik dobrych manier dla dzieci: praktyczne porady na każdy dzień*. Tłum. E. Tkaczyk-Borówka. Kielce: „Jedność”, 2002.

2003

Bortnowski A. W., *Protokół dyplomatyczny i savoir-vivre dla każdego*. Ciechanów: P.W.P. „Gryf” S.A., 2003.

Brzozowski M. A., Wysocki R., *ABC dobrych manier*. Warszawa: „Muza”, 2003.

Castro A. de, *Poradnik dobrych manier*. Tłum. S. Ratajczak. Warszawa: „Świat Książki”, 2003.

Dobre obyczaje. Tłum. J. Waczków. Zielona Góra: Wydawnictwo E. Jarmołkiewicz, 2003.

Miller S., *E-mailowy savoir-vivre: o tym, co wypada, czego nie wypada i jak się czasem wpada, opowiada znawczyni internetowego savoir-vivre'u z magazynu „People”*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2003.

Sabath A. M., *Savoir-vivre w biznesie: [100 i (więcej) sposobów na prowadzenie interesów z wdziękiem i polotem]*. Tłum. M. Strzelec, L. Żołędziowski. Warszawa: Wydawnictwo „Amber”, 2003.

Schwinghammer H., *Wielka księga savoir-vivre'u*. Tłum. B. Tarnas. Warszawa: Bauer-Weltbild Media Sp. z o.o., Sp. K., „Klub dla Ciebie”, 2003.

West K., *Jak wychować damę, czyli Przewodnik oglądy na nieokrzeseane dziecinne lata waszej córki*. Tłum. K. Orszulewska. Warszawa: „Pax”, 2003.

West K., *Jak wychować dżentelmena, czyli Przewodnik oglądy na nieokrzeseane dziecinne lata waszego syna*. Tłum. K. Orszulewska. Warszawa: „Pax”, 2003.

Żuchowski H. R., *Encyklopedia dobrych manier według Henryka Ryszarda Żuchowskiego*. Lublin: „Polihymnia”, 2003.

2004

Berkenkamp L., Atkins S., *Savoir vivre dla dzieci*. Tłum. A. Pajek. Warszawa: „Klub dla Ciebie”, 2004.

Gutowska L., *Nowy savoir-vivre*. Warszawa: Wydawnictwo „Veda”, 2004.

Ikanowicz C., *Protokół dyplomatyczny w życiu menedżera*. Warszawa: Polskie Zrzeszenie Hoteli, 2004.

Kasdepke G., *Bon czy ton: savoir-vivre dla dzieci*. Łódź: Wydawnictwo Literatura, 2004.

Piras C., Roetzel B., *Moja czarodziejska szafa: savoir-vivre w modzie, wybierz swój styl, jak się ubrać na każdą okazję, stosowne dodatki*. Tłum. M. Mirońska. Warszawa: „Klub dla Ciebie”, 2004.

Ruhleder B., *30 minut dla doskonałego stylu i taktu w pracy*. Tłum. P. Żyrek. Katowice: Wydawnictwo Kos, 2004.

2005

Bojańczyk J., Brzozowski M. A., *Dobre maniery: krótki kurs dla użytkowników*. Dodatek magazynu „Twój Styl”. Warszawa: Wydawnictwo Bauer, 2005.

Bonneau E., *Spaghetti, dzinsy i ręce w kieszeniach: savoir-vivre dla nastolatków*. Tłum. A. Janiszewska. Diepholz: „MAK” Verlag, 2005.

Kosińska Z., *Kultura słowa i gestu*. Warszawa: Ministerstwo Sprawiedliwości, 2005.

Petrović J., *Bon ton*. Tłum. M. Tandyrak. Poznań: Drukarnia i Księgarnia Św. Wojciecha, cop., 2005.

Robak T., *Savoir-vivre bez tajemnic*. Warszawa: Prószyński i S-ka, cop., 2005.

Strzeszewska A., Nojszewska J., *ABC dobrego wychowania, czyli to, co każdy wie-dzieć powinien*. Toruń: Wydawnictwo Literat, 2005.

2006

Adam B., *Savoir-vivre nowoczesnej kobiety: kobieta, niezależna, z klasą*. Tłum. W. Moniak. Diepholz; Wrocław: „MAK”, 2006.

Brzozowski M., *Sztuka bycia i obycia*. Warszawa: Muza S.A., 2006.

Dessanti P., *Podręcznik dobrego wychowania*. Tłum. A. Gryczyńska. Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie, 2006.

Gutowska L., *Kobieta z klasą*. Warszawa: Bauer-Weltbild Media Sp. z o.o., Sp. k., 2006.

Ivens S., *Savoir-vivre nowoczesnej kobiety*. Tłum. M. Walendowska. Warszawa: Bauer-Weltbild Media Sp. z o.o., Sp. k., 2006.

Iwaskiewicz M., *Poradnik dobrych obyczajów profesora Michała Iwaskiewicza*. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz, 2006.

Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzona w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r. W: Internetowy System Aktów Prawnych [online] <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20120001169/O/D20121169.pdf> [dostęp: 13.04.2024].

Krajski S., *Savoir-vivre, podręcznik w pilnych potrzebach*. Warszawa: Agencja SGK Ewa Jadwiga Krajaska, 2006.

Krzyżanek J., *Dobre maniere, czyli savoir-vivre dla dzieci*. Poznań: Publicat Wydawnictwo, 2006.

Morton C., *Jak chodzić na wysokich obcasach: wszechstronny przewodnik dla młodych kobiet*. Tłum. M. Hesko-Kołodzińska. Warszawa: Wydawnictwo Niebieska Studnia, 2006.

Rothschild N. de, *Savoir-vivre XXI wieku*. Tłum. E. Drelkowska. Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo, 2006.

Sawicka E., *Savoir-vivre. Podręcznik dobrych manier*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Park Sp. z o.o., 2006.

2007

Krajski S., *Savoir-vivre w kościele, podręcznik dla świeckich*. Warszawa: Wydawnictwo św. Tomasza z Akwinu, [nie przed 2007].

Miller-Stefańska E., *Domowy poradnik rodzinny*. Kraków: Wydawnictwo AA, 2007.

Nagiller B., *Styl i dobre maniere: jak zachować klasę w każdej sytuacji*. Tłum. A. Jezierska-Wiśniewska, E. Hahn, J. Żuławski. Gliwice: Sensus, 2007.

Post E. L., Coles J. M., *Przeżyć wśród ludzi: porady dla nastolatków*. Tłum. A. Zwoniarski. Poznań; Warszawa: Cartalia Press, 2007.

Post P., *Po męsku: obyczaje silnej płci*. Tłum. A. Bielska. Poznań; Warszawa: Cartalia Press, 2007.

Post P., *Przepraszam, ja tu stałem... Sto porad na temat właściwego zachowania*. Tłum. A. Bielska. Poznań; Warszawa: Cartalia Press, 2007.

Post P., *Księga dobrych obyczajów*. T. 1. Tłum. M. Perdek. Poznań; Warszawa: Cartalia Press, 2007.

Post P., *Księga dobrych obyczajów*. T. 2. Tłum. A. Bielska, E. Czerwińska. Poznań; Warszawa: Cartalia Press, 2007.

Post P., Post P., *Vademecum dobrych obyczajów w biznesie*. Tłum. A. Dwilewicz. Poznań; Warszawa: Cartalia Press, 2007.

Przewoźniak M., Jabłczyńska J., *Współczesny savoir-vivre dla nastolatków*. Poznań: Publicat Wydawnictwo, 2007.

Sakowicz A., *Savoir-vivre na co dzień*. Poznań: Publicat Wydawnictwo, 2007.

Weber W., *Żeglowanie: o obyczajach na pokładzie jachtu: etykieta*. Przekł. M. Dy-szyński. Warszawa: „Muza”, 2007.

Żytkowska M., *Poradnik pani domu: jak dbać o dom i rodzinę: niezbędnik każdej Polki, ponad 3000 praktycznych rad i pomysłów*. Red. A. Mikołajczak-Bąk, J. Sell. Poznań: Publicat Wydawnictwo, 2007.

2008

- Benoit Ch., *Savoir-vivre dla zaawansowanych: 6 etapów dochodzenia do sukcesu*. Tłum. A. Wróblewski. Warszawa: Bauer-Weltbild Media Sp. z o.o., Sp. k., „Klub dla Ciebie”, 2008.
- Cohen J., *Praktyczny poradnik savoir-vivre wobec osób niepełnosprawnych*. Warszawa: Biuro Pełnomocnika Rządu do Spraw Osób Niepełnosprawnych, 2008.
- Frączek A., *Dobre obyczaje, czyli w lekkim tonie o bon tonie*. Warszawa: Wydawnictwo „Arkady”, cop., 2008.
- Jones D., *Jak nosić krawat*. Tłum. K. Malita. Warszawa: Wydawnictwo Niebieska Studnia, 2008.
- Kassala P., *Jak być nowoczesną damą?* Katowice: Polski Dom Kreacji, 2008.
- Kassala P., *O zachowaniu się przy stole*. Katowice: Polski Dom Kreacji, 2008.
- Krajski S., *Savoir-vivre: 250 problemów*. Warszawa: Wydawnictwo św. Tomasza z Akwinu, 2008.
- Martinet J., *Sztuka bycia towarzyskim, czyli jak odnaleźć się w każdej sytuacji*. Tłum. M. Machnik. Gliwice: Sensus, 2008.
- Mendizábal I., Berthelot C., *Dobre maniere*. Tłum. T. Tomczyńska. Warszawa: Świat Książki – Bertelsmann Media, 2008.
- Mildner P., *Wiza do świata biznesu, czyli podstawy etykiety*. Kraków: Agencja Promocyjna i Autorska APIA-TOUR, 2008.
- Pachter B., Magee S., *Biznesowy savoir vivre*. Tłum. A. Kwaśniewska. Gliwice: Wydawnictwo Helion, 2008.
- Schelling C. von, *ABC dobrego wychowania dla nastolatków*. Tłum. A. Zaniewska. Warszawa: Świat Książki – Bertelsmann Media, 2008.
- Skwark D., *Tajemnice klubu Dobre Maniere: poradnik dobrego wychowania dla dzieci*. Kielce: „Jedność”, 2008.
- Uczę się dobrych manier razem z Karolem. Tłum. M. Damas. Ożarów Mazowiecki: Firma Księgarska Jacek i Krzysztof Olesiejuk – Inwestycje, 2008.
- Wolf M., *Dobre maniere*. Tłum. A. Purska. Ożarów Mazowiecki: Firma Księgarska Jacek i Krzysztof Olesiejuk – Inwestycje, 2008.
- Zemme H. V., *Pułapki savoir-vivre'u: jak w porę dostrzec niebezpieczeństwo i uniknąć przykrej wpadki*. Tłum. K. Żak. Warszawa: Bellona, 2008.
- Zubrzycka E., *Powiedz komuś*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2008.

SPIS OPRACOWAŃ

- Aleksandrowicz R., Staniów B., *„Przyjemnej starości”. Analiza księgoznawcza poradników o jesieni życia*. W: Dobra rada nie zawada: rady, porady, poradniki w języku i kulturze. Red. W. Żarski, B. Staniów. Koszalin: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, 2010, s. 9–26.
- Argyle M., *Nowe ustalenia w treningu umiejętności społecznych*. W: Reguły życia społecznego. Oksfordzka psychologia społeczna. Red. W. Domachowski, M. Argyle. Warszawa: PWN, 1994, s. 197–207.
- Baar M., *Piotr Paliński: nauczyciel, redaktor, pisarz*. Wyd. 2 popr. i uzupełn. Poznań: Media-Expo Wawrzyniec Wierzejewski, 2011.
- Balcewicz J., *Spółczesność informacyjna w czasach cyfrowej rewolucji – o zjawisku bańki informacyjnej i jego następstwach*. W: Zjawisko dezinformacji w dobie rewolucji cyfrowej. Państwo, społeczeństwo, polityka, biznes. Red. M. Wrzosek. Warszawa: NASK Państwowy Instytut Wydawniczy, 2019, s. 25–28.
- Barefoot D., Szabo J., *Znajomi na wagę złota. Podstawy marketingu w mediach społecznościowych*. Tłum. J. Andrusiewicz. Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2011.
- Bartnikowska U., Mickiewicz M., *Savoir-vivre społeczności głuchych jako element akcentujący odmienność kulturową*. „Niepełnosprawność: Półrocznik Naukowy” 2015, nr 17, s. 27–38.
- Bauman T., *O szczególnym znaczeniu lektur niepedagogicznych dla poznania współczesnej pedagogiki*. W: Rozmowy o wychowaniu. Kontrowersje, spory, dyskusje. Red. J. Rutkowiak. Gdańsk: Uniwersytet Gdański, 1992, s. 61–74.
- Bąbel A., Grabowska-Kuniczuk A., *„Kodeks światowy” i „towarzyskie nieprzyzwoitości”: zakazy i nakazy w polskich dziewiętnastowiecznych poradnikach „savoir-vivre’u”*. „Napis: tom poświęcony literaturze okolicznościowej i użytkowej” 2009, ser. 15, s. 225–241.
- Bąbel P., Suchowierska M., Ostaszewski P., *Analiza zachowania od A do Z*. Soopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2009.

- Bell D., *Kulturowe sprzeczności kapitalizmu*. Tłum. S. Amsterdamski. Warszawa: PWN, 1994.
- Bieńkowska B., Chamerska H., *Tysiąc lat książki i bibliotek w Polsce*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992.
- Blok Z., *Transformacja systemowa jako proces i jako przedmiot badań*. W: Społeczna transformacja w refleksji humanistycznej. Red. K. Zamiara. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora UAM, 1994, s. 17–24.
- Borecka I., *Biblioterapia: teoria i praktyka*. Warszawa: Wydawnictwo SBP, 2001.
- Bortnowski A., *Współczesny savoir-vivre kluczem do sukcesu. Praktyczne rady dyplomaty*. Wyd. 2. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2017.
- Bourdieu P., *Rozum praktyczny. O teorii działania*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009.
- Boziewicz W., *Ogólne zasady postępowania honorowego (kodeks honorowy)*. Kraków: [s.n.], 1927.
- Brzeziak A., Bułat B., *Poradniki savoir-vivre'u. Bibliografia druków tego typu wydanych w Polsce lub języku polskim do połowy XX w.* „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 2017, R. 67, s. 337–387 [online] <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/563833/edition/536647/content> [dostęp: 13.04.2024].
- Bugajski L., *Kupa kultury. Przewodnik inteligenta*. Warszawa: Prószyński i Mędrak, 2014.
- Bujnicka M., *Udręki mężczyzny dobrze ułożonego, czyli salon i etykieta w drugiej połowie XIX wieku*. W: Poszukiwanie realności. Literatura – dokument – Kresy, prace ofiarowane Tadeuszowi Bujnickiemu. Red. S. Gawliński, W. Ligęza. Kraków: Universitas, 2003, s. 115–126.
- Chłopecki J., *Niektóre przyczyny zmiany politycznej w Polsce w 1993 r.* W: Społeczna transformacja w refleksji humanistycznej. Red. K. Zamiara. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora UAM, 1994, s. 157–161.
- Chmaj M., Sokół W., Wrona J., *Historia*. Bydgoszcz; Warszawa; Lublin: Oficyna Wydawnicza Branta, 2006.
- Chojnacka I., „Księżniczka sztuki polskiej” – Zofia Stryjeńska (1891–1976) i jej ilustracje. „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN” 2011, R. 56, s. 517–523.
- Chudzikowska-Wołoszyn M., *Definicja XIX-wiecznej przystojności w pareniezie Ignacego Piotra Legatowicza*. W: Życie prywatne Polaków w XIX w. „Moda i styl życia”. Red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego; Olsztyn: Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych UWM, 2017, s. 201–215.

- Cisek S., *Zachowania informacyjne – wybrane aspekty*. „Biuletyn EBIB” 2017, nr 3 (173), s. 1–11 [online] <https://ebibojs.pl/index.php/ebib/article/view/129/131> [dostęp: 13.04.2024].
- Collet P., *Historia i badania nad zachowaniem ekspresyjnym*. W: Reguły życia społecznego. Oksfordzka psychologia społeczna. Red. W. Domachowski, M. Argyle. Warszawa: PWN, 1994, s. 39–61.
- Czapiga M., *O przestrzeni w polskich kodeksach obyczajowych z początku wieku*. W: Tabu, etykieta, dobre obyczaje. Red. P. Kowalski. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2009, s. 109–122.
- Czaplińska J., *Z kalendarza dobrze wychowanej czeskiej panny Anno Domini 1908*. W: Sztuka życia, zasady dobrego zachowania, etykieta. O zmienności obyczaju w kulturze. Red. K. Łeńska-Bąk, M. Sztandara. Opole: Uniwersytet Opolski, Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2008, s. 187–193.
- Czarnecka-Barcik M., *Janina Ipohorska: język i styl, czyli specyfika porad Jana Kamyczka*. „Lingvarum Silva” 2018, t. 7, s. 53–63.
- Czekalski T., *Życie towarzyskie i rozrywki*. W: Obyczaje w Polsce od średniowiecza do czasów współczesnych. Red. A. Chwalba. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004, s. 383–397.
- Czernianin W., *Teoretyczne podstawy biblioterapii*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut. Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 2008.
- Czerw-Bajer M., *Edukacyjny wymiar poradnictwa zapośredniczonego*. W: Wielowymiarowość poradnictwa w życiu człowieka. Red. D. Kukła. Warszawa: Difin, 2011, s. 180–200.
- Diagnoza społeczna 2000. Warunki i jakość życia Polaków oraz ich doświadczenia z reformami systemowymi po 10 latach transformacji*. Red. J. Czapieński, T. Panek. Rada Monitoringu Społecznego i Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP [online] http://www.diagnoza.com/pliki/raporty/Diagnoza_raport_2000.pdf [dostęp: 13.04.2024].
- Domański H., *Mechanizmy stratyfikacji i hierarchie*. W: Wymiary życia społecznego. Polska na przełomie XX i XXI wieku. Red. M. Marody. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2007, s. 67–92.
- Drabik-Podgórna V., *Poradnictwo dobrego życia w kulturze indywidualizmu – między etyką a estetyką*. W: Poradnictwo w kulturze indywidualizmu. Red. E. Zierkiewicz, V. Drabik-Podgórna. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut, 2010, s. 89–98.
- Drenda O., *Rzeczy i ludzie w latach transformacji. Duchologia*. Kraków: Karakter, 2016.

- Duguid P., *Materia ma znaczenie: przeszłość i futurologia książki*. W: *Przyszłość książki*. Red. G. Nunberg. Tłum. J. Rzepa, A. Szatkowska. Warszawa: Biblioteka Analiz, 2013, s. 89–130.
- „Dworzanin polski” Łukasza Górnickiego: *dzieło, inspiracje, autor*. Red. J. Dygul, M. Wojtkowska-Maksymiuk. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2016.
- Elias N., *Przemiany obyczajów w cywilizacji Zachodu*. Tłum. T. Zabłudowski. Warszawa: PWN, 1980.
- Falkowska M., *Czas wolny i orientacja kulturalna Polaków*. W: *O stylach życia Polaków*. Red. M. Falkowska. Warszawa: Centrum Badania Opinii Społecznej, 1997, s. 191–209.
- Ficek E., *Poradnik – model gatunkowy i jego tekstowe aktualizacje*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2013.
- Filipowicz S., *Pochwała rozumu i cnoty: republikańskie credo Ameryki*. Kraków: Znak; Warszawa: Fundacja im. S. Batorego, 1997.
- Fox K., *Przejrzeć Anglików. Ukryte zasady angielskiego zachowania*. Tłum. A. Andrzejewska. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza S.A., 2011.
- Frankowska-Terlecka M., *Skarbiec wiedzy Brunetta Latiniego: trzynastowieczna myśl encyklopedyczna jako wyraz tendencji do upowszechniania wiedzy*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo PAN, 1984.
- Gajda J., *Antropologia kulturowa. Kultura obyczajowa początku XXI wieku*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2008.
- Galewicz A., *„Dworzanin polski” i jego włoski pierwowzór. Studium adaptacji*. Warszawa: „Semper”, 2006.
- Gierowski J. A., *Historia Polski 1505–1764*. Warszawa: PWN, 1985.
- Gierszewski J., Pieczywok A., *Bezpieczeństwo kulturowe człowieka w dobie kryzysu jego tożsamości*. Warszawa: Difin, 2022.
- Giza A., *Uczeń czarnoksiężnika, czyli Społeczna historia marketingu*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2017.
- Górska M., *Próba analizy pojęcia książki w ujęciu funkcjonalnym, strukturalistycznym i semiologicznym*. W: *Ze współczesnych zagadnień nauki o informacji*. Red. M. Górny, P. Nowak. Poznań: Sorus, 1997, s. 9–18.
- Górnicki Ł., *Dworzanin polski*. Oprac. R. Pollak. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza, [1928].
- Górnicki Ł., *Dworzanin polski*, tekst oprac. na podstawie wyd. z 1566 r. [przez] S. Lempickiego. Warszawa: Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”, [1925].

- Górnicki Ł., *Pisma*. T. 1. Oprac. R. Pollak. Warszawa: PIW, 1961.
- Gracián B., *Wyrocznia podręczna*. Tłum. S. Łoś. Lublin: Wydawnictwo Test, 1997.
- Grad J., „Dobre obyczaje” – tradycja i współczesność. W: M. Iwaszkiewicz, Poradnik dobrych obyczajów profesora Michała Iwaszkiewicza. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz, 2006, s. 7–16.
- Grad J., *Kontynuacja i zmiana. Tradycja w przemianach społeczno-kulturowych w Polsce*. W: Społeczna transformacja w refleksji humanistycznej. Red. K. Zamiara. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora, 1994, s. 163–175.
- Grad J., *Zmiany wzoru człowieka kulturalnego w społeczeństwie polskim*. „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Pedagogiczne” 1997, nr 120, s. 7–16.
- Gruca A., *Drukowane dedykacje w książce XIX-wiecznej jako źródło do badania kultury książki epoki*. W: Kultura książki w humanistyce współczesnej. Red. B. Koredczuk, K. Augustyn. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2018, s. 175–185.
- Gzella G., „Pisma dla ludu” pod zaborami w pierwszej połowie XIX wieku. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1994.
- Homo legens czy homo consumens? Czytelnik i książka w XXI wieku*. Red. A. Has-Tokarz, R. Malesa. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2014.
- Hornowska E., Paluchowski W. J., *System wartości realizowanych w procesie pracy u Polaków. Porównania międzykulturowe*. W: Społeczna transformacja w refleksji humanistycznej. Red. K. Zamiara. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora, 1994, s. 205–231.
- Houston K., *Książka. Najpotężniejszy przedmiot naszych czasów zbadany od deski do deski*. Tłum. P. Lipszyc. Kraków: Wydawnictwo Karakter, 2017.
- Ikanowicz C., Piekarski J. W., *Protokół dyplomatyczny i dobre obyczaje*. Wyd. 6 rozzsz. i zaktualizowane. Warszawa: SGH – Oficyna Wydawnicza, 2007.
- Iwaniuk O., *Praktyki społeczne elit politycznych na Ukrainie w latach 2002–2016 w świetle teorii praktyk Pierre’a Bourdieu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 2020.
- Jacyno M., *Kultura indywidualizmu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.
- Jarczyński A., *Z klasą, na luzie. Dobre maniery, zdrowy rozsądek i sztuka łamania zasad*. Kraków: Litera Nowa, 2017.
- Jarecka U., *Kompetencje medialne kształtowane przez nowe media: „cnota ignorancji”*. W: Przemiany kulturowe we współczesnej Polsce: ramy, właściwości,

- epizody. Red. J. Kurczewska. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii, 2016, s. 477–493.
- Jawor A., *Dobre wychowywanie widziane przez kryształ, czyli savoir-vivre według Zofii Stryjeńskiej*. „Kultura i Edukacja” 2023, nr 139, s. 115–130.
- Jazownik L., *Miłosny savoir-vivre w świetle listowników dla zakochanych z końca XIX i początkowych dekad XX w.* „Filologia Polska: Roczniki Naukowe Uniwersytetu Zielonogórskiego” 2018, t. 4, s. 97–118.
- Johnson D., Tyler L., *Współczesne maniere, czyli jak się zachowywać w drodze na szczyt*. Tłum. D. Malina. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2015.
- Kałwa D., *Polska doby rozbiorów i międzywojenna*. W: *Obyczaje w Polsce od średniowiecza do czasów współczesnych*. Red. A. Chwalba, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004, s. 222–334.
- Kamińska-Radowska I., *Etykieta biznesu w kreowaniu wizerunku*. W: *Public relations jako funkcja zarządzania w organizacjach*. Red. A. Adamus-Muszyńska, R. Maćkowska. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, 2011, s. 94–104.
- Kamińska-Radowska I., *Kultura biznesu. Normy i formy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012.
- Kamińska-Radowska I., *Znaczenie znajomości zasad etykiety w rozwoju człowieka z perspektywy wzajemnych ocen*. W: *Człowiek sam dla siebie wyzwaniem*. Red. P. Prüfer. Gorzów Wielkopolski: Akademia im. Jakuba z Paradyża, 2017, s. 233–244.
- Kargul J., *Kilka uwag o niebezpieczeństwach poradnictwa*. W: *Niejednoznaczność poradnictwa*. Red. E. Siarkiewicz. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2004, s. 49–54.
- Kargulowa A., *Media w poradoznawczym dyskursie*. „Pedagogika Mediów” 2005, nr 1, s. 37–51.
- Kargulowa A., *Miejsce poradnictwa w kulturze indywidualizmu*. W: *Poradnictwo w kulturze indywidualizmu*. Red. E. Zierkiewicz, V. Drabik-Podgórna. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut, 2010, s. 45–57.
- Kargulowa A., *O teorii i praktyce poradnictwa. Odmiany poradoznawczego dyskursu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005.
- Kargulowa A., *Przeciw bezradności: nurty, opcje, kontrowersje w poradnictwie i poradoznawstwie*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996.
- Kargulowa A., *Relacje człowiek – świat w koncepcjach poradnictwa*. W: *Społeczne i jednostkowe znaczenie poradnictwa*. Red. A. Kargulowa, M. Jędrzejczak. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1982, s. 9–29.

- Kędelska E., *Nowo odkryta edycja dykcjonarza Franciszka Mymera z pierwszej połowy XVI wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*. „Roczniki Biblioteczne” 2009, R. 53, s. 81–102.
- Kita M., Pilat E., *Współczesne poradniki dobrych manier dla młodzieży wobec wulgaryzacji języka*. W: Szkice o dojrzałości, kulturze i szkole. Red. M. Karwatowska, L. Tymiakin. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2016, s. 65–80.
- Kłoskowska A., *Socjologia kultury*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.
- Kocójowa M., „Przetrwać jako polski naród”. *Rola fundacji ziemiańskich w XIX i XX wieku*. W: Dziedzictwo. Ziemianie polscy i ich udział w życiu narodu. Red. T. Chrzanowski. Kraków: Wydawnictwo Znak, 1995, s. 240–256.
- Kolbuszewski J., *Poradnik towarzyski*. W: Słownik literatury popularnej. Red. T. Żabski. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2006, s. 441–444.
- Kołodziej A., *Savoir-vivre w ujęciu funkcjonalnym – dobre maniery w otwartej strukturze społecznej*. „Normy, Dewiacje i Kontrola Społeczna” 2014, t. 15, s. 189–207.
- Kopaliński W., *Słownik mitów i tradycji kultury*. Wyd. 7. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 2001.
- Kopaliński W., *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Wyd. 16 rozsz. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1989.
- Korzeniowska W., *Chłopski savoir-vivre. Przyczynek do badań nad komunikacją społeczną wsi górnośląskiej XIX wieku*. W: Symbole kulturowe, komunikacja społeczna, społeczności regionalne. Red. I. Bukowska-Floreńska. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1995, s. 49–54.
- Kosmanowa B., *Książka i jej czytelnicy w dawnej Polsce*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1981.
- Kossuth E., *Zarys wiadomości o książce i innych zbiorach bibliotecznych*. W: Bibliotekarstwo powszechne. T. 3: Książka i jej funkcja społeczna. Red. E. Pawlikowska. Warszawa: SBP, 1958, s. 9–100.
- Kozłowski M., *Employer branding, budowanie wizerunku pracodawcy krok po kroku*. Wyd. 2 uzup. Warszawa: Wolters Kluwer, 2016.
- Kreft J., *Władza platform, za fasadą Google, Facebook i Spotify*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Naukowych Universitas, 2022.
- Krzysztofik M., *Elementy antropologii ciała w „Dworzaniu polskim” Łukasza Górnickiego*. W: Nihil sine litteris: scripta in honorem professoris

- Venceslai Walecki. Red. T. Nastulczyk, S. Siess-Krzyszkowski. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2017, s. 425–438.
- Krzywobłocka B., *Stare i nowe obyczaje*. Wyd. 2 uzup. i popr. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1986.
- Krzyżanowski J., *Dzieje literatury polskiej*. Warszawa: PWN, 1970.
- Książki w codziennym życiu Polaków. Raport z badania Polskiej Izby Książki „Kierunki i formy transformacji czytelnictwa w Polsce”*. [Zespół autorski]. Warszawa: Polska Izba Książki, 2015.
- Kubaczewska W., Hermanowski M., *Radio: historia i współczesność*. Poznań: Wyższa Szkoła Umiejętności Społecznych w Poznaniu, 2008.
- Kulas P., *Konserwatyzm, liberalizm i resentymenty*. W: *Ideologie codzienności*. Red. I. Kamińska-Szmaj, T. Piekot, M. Poprawa. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2009, s. 59–65.
- Kulas P., *Rozmowy o inteligencji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2016.
- Kurek-Kokocińska S., *Ideologia ekologizmu i idea chronienia człowieka w środowisku informacyjnym ekosystemu życia*. „Roczniki Biblioteczne. Czasopismo poświęcone kulturze książki i komunikacji piśmiennej” 2023, t. 67, s. 99–118.
- Kurek-Kokocińska S., *Kariery kobiet w nauce o książce, bibliotece i informacji w świetle książ jubileuszowych, publikacji dedykowanych i autobiografii*. „Forum Bibliotek Medycznych” 2016, nr 1, s. 11–39.
- Kurek-Kokocińska S., *Kształtowanie kultury e-booków, analiza przekazu internetowego firm funkcjonujących na rynku książki*. „Folia Toruniensia” 2020, z. 20, s. 142–159.
- Kurz I., *Gospodarka wyłączona*. W: *Obyczaje polskie XX w. w krótkich hasłach*. Red. M. Szpakowska. Warszawa: W.A.B., 2008, s. 87–99.
- Kurz I., *Lubię, nie lubię, klikam, postuję*. W: *Delfin w malinach. Snobizmy i obyczaje ostatniej dekady*. Red. Ł. Najder [i in.]. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2017, s. 251–261.
- Landau-Czajka A., *Socjalizacja obywatelska dzieci i młodzieży*. W: *Spółczesność międzywojenne: nowe spojrzenie*. Red. W. Mędrzecki, J. Żarnowski. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2015, s. 137–165.
- Latini B., *Skarbiec wiedzy*. Tłum. M. Frankowska-Terlecka, T. Giermak-Zielińska. Warszawa: PIW, 1992.
- Łoś S., *Wiek i klimat Baltazara Graciána*. W: B. Gracián, *Wyrocznia podręczna*. Tłum. S. Łoś. Lublin: Wydawnictwo Test, 1997, s. 5–20.

- Madeyski J., *Savoir-vivre znaczy umiejętność życia*. Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych, 2012.
- Majewska E., *Sztuka jako pozór, cenzura i inne paradoksy upolitycznienia kultury*. Kraków: Korporacja Ha!art, 2013.
- Maj-Malinowska B., „Dobre wychowanie” jako przedmiot akademicki – modny trend czy standard XXI w.? „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” 2016, t. 25, nr 1, s. 45–57.
- Marcjanik M., *Etykieta językowa*. W: *Encyklopedia kultury polskiej XX w. T. 2: Współczesny język polski*. Red. J. Bartmiński. Wrocław: Wiedza o Kulturze, 1993, s. 271–281.
- Marcjanik M., *Polska grzeczność językowa*. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. J. Kochanowskiego, 2000.
- Marcjanik M., *Słownik językowego savoir vivre’u*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2014.
- Marcjanik M., *Skąd приходzimy, dokąd zmierzamy? Współczesny stan dobrych manier*. „Oblicza Komunikacji” 2020, nr 12, s. 239–246.
- Markiewicz H., *Jak się dawniej dedykacje pisały*. „Teksty Drugie” 2002, nr 4, s. 216–229.
- Marody M., *Jednostka po nowoczesności. Perspektywa socjologiczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014.
- Marody M., *Przemiany postaw i wartości*. W: eadem, *Spółeczeństwo na zakręcie. Zmiany postaw i wartości Polaków w latach 1990–2018*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2019, s. 15–27.
- Marody M., *Styl życia jako kategoria opisu socjologicznego*. W: *O stylach życia Polaków*. Red. M. Falkowska. Warszawa: Centrum Badania Opinii Społecznej, 1997, s. 7–13.
- Matras W., „Demokratyczny savoir-vivre” Jana Kamyczka. „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2008, z. 6, s. 175–184.
- Matras W., *Janina Ipohorska, pierwsza dama „Przekroju”*. „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2008, t. 11, z. 1/2, s. 135–149.
- Mazurek M., *Facebook, od portalu społecznościowego do narzędzia polityki*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 2018.
- Michalak J., *Social media jako kopalnia informacji – wybrane obszary wykorzystania danych na przykładzie portalu Twitter*. „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zarządzanie” 2017, nr 44, s. 107–122 [online] https://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/AUNC_ZARZ/article/view/AUNC_ZARZ.2017.040/12796 [dostęp: 13.04.2024].

- Michałowska T., *Średniowiecze*. Wyd. 3. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997.
- Milian L., *Socjologia czasu wolnego. Wiedza o czynnościach swobodnie wybieranych*. Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskiej Wyższej Szkoły Administracji, 2010.
- Miller J., *Stuartowie: królowie Anglii i Szkocji*. Warszawa: „Bellona”, 2008.
- Mizia T., *O Komisji Edukacji Narodowej*. Warszawa: PWN, 1972.
- Morawski K., *Czasy zyguntowskie na tle prądów odrodzenia*. Warszawa: PIW, 1965.
- Moszyńska D., *Kształtowanie wzorca osobowości dworzanina polskiego według Łukasza Górnickiego*. W: *Osoba i osobowość – czynniki je kształtujące [materiały z konferencji]*. Red. M. Pietrzak. Łódź: Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, 2006, s. 265–274.
- Nahlik S., *Narodziny nowożytnej dyplomacji*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1971.
- Nartowski A. S., *Etykieta wartości*. Warszawa: Difin, 2020.
- Niesporek-Szamburska B., *Dobre maniere, czyli o dydaktyzmie we współczesnej literaturze dziecięcej*. W: *Nowe opisanie świata. Literatura i sztuka dla dzieci i młodzieży w kręgach oddziaływań*. Red. B. Niesporek-Szamburska, M. Wójcik-Dudek. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2013, s. 55–70.
- Nizińska E., *Rzeczy nostalgiczne. O powrotach do krainy dzieciństwa*. W: *Ludzie w świecie przedmiotów. Przedmioty w świecie ludzi. Antropologia wobec rzeczy*. Red. A. Rybus, M. W. Kornobis. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2016, s. 69–88.
- Nocoń J., *Podręcznik w komunikacji dydaktycznej*. W: *Dyskurs edukacyjny*. Red. T. Rittel, J. Ożdżyński. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Edukacja”, 1997, s. 281–289.
- Nosek A., *„Źródło siły i szczęścia”. Pochwały książki, pożytki płynące z lektury na kartach polskich poradników czytelniczych z dwudziestolecia międzywojennego*. „Przegląd Humanistyczny” 2011, R. 55, nr 3, s. 35–43.
- O etosie książki. Studia z dziejów bibliotek i kultury czytelniczej*. Red. T. Wilkoń. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2017.
- Obyczaje w Polsce od średniowiecza do czasów współczesnych*. Red. A. Chwalba, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004.
- Orłowski T., *Protokół dyplomatyczny. Ceremoniał i etykieta*. Wyd. 2 popr. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2005.

- Ostafiński W., *Komu potrzebne dobre maniere? – savoir-vivre w rzeczywistości szkolnej i akademickiej*. W: Kategorie nie(obecności) w edukacji. Red. A. Domagała-Kręcioch, B. Majerek. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2017, s. 81–94.
- Pakulniewicz-Błońska S., *Współczesne tendencje w poradnictwie zawodowym: poradnictwo zawodowe a coaching kariery – próba porównania*. W: Wielowymiarowość poradnictwa w życiu człowieka. Red. D. Kukła. Warszawa: Difin, 2011, s. 349–367.
- Palska H., *Nowa inteligencja w Polsce Ludowej. Świat przedstawień i elementy rzeczywistości*. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii, PAN, 1994.
- Pawelczyńska A., *Studia nad czytelnictwem*. Warszawa: PWN, 1969.
- Piasecka A., *Coaching jako metoda wsparcia pracownika*. W: Poradnictwo. Kolejne przybliżenia. Red. M. Piorunek. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2011, s. 287–302.
- Pierzchała M., *Czółenka czy szpilki? Poradnik savoir-vivre dla kobiet gotowych na sukces z klasą*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2017.
- Piorunek M., *Poradnictwo. Wokół kwestii rudymenarnych*. W: Poradnictwo w kulturze indywidualizmu. Red. E. Zierkiewicz, V. Drabik-Podgórna. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut, 2010, s. 59–67.
- Podręczny słownik terminów literackich*. Red. J. Sławiński. Wyd. 8. Warszawa: Oficyna Polska Encyklopedia Niezależna, 1996.
- Polańska K., *Biznesowy charakter mediów społecznościowych*. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia Informatica” 2011, nr 28, s. 73–87 [online] http://www.wneiz.pl/nauka_wneiz/studia_inf/28-2011/si-28-73.pdf [dostęp: 13.04.2024].
- Pręgowski M., *Wzór osobowy internauty, czego oczekują od nas netykiety*. „Studia Socjologiczne” 2009, nr 2, s. 109–130.
- Pruszek T., *Ziemiański savoir-vivre*. Warszawa: Dom Wydawniczy PWN, 2014.
- Puchalski J., *Książka w dwudziestoleciu międzywojennym*. W: Na co dzień i od święta. Książka w życiu Polaków w XIX–XXI wieku. Red. A. Chamara-Nowak, D. Jarosz. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2015, s. 249–274.
- Raińska K., *O pilności względem ubioru: modna panna w świetle XIX-wiecznej literatury poradnikowej*. W: Życie prywatne Polaków w XIX wieku. „Moda i styl życia”. Red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego; Olsztyn: Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych UWM, 2017, s. 245–262.

- Rojek T., *Polski savoir-vivre*. Warszawa: „Interpress”, 1984.
- Rok B., *Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995.
- Rola książki w integracji ziem polskich w XIX w. Red. B. Kosmanowa. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Akademii Bydgoskiej, 2000.
- Rychlewski M., *Książka jako towar, książka jako znak*. Gdańsk: Wydawnictwo Katedra, 2013.
- Sapota P., *Funkcja tekstów użytkowych w procesie komunikacji językowej*. „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Studia Neofilologiczne” 2001, z. 2, s. 144–150.
- Sarowski Ł., *Od Internetu web 1.0 do Internetu web 4.0 – ewolucja form przestrzeni komunikacyjnych w globalnej sieci*. „Rozprawy Społeczne” 2017, vol. 11, nr 1, s. 32–39 [online] <https://rozprawyspoleczne.edu.pl/od-internetu-web-1-0-do-internetu-web-4-0-ewolucja-form-nprzestrzeni-komunikacyjnych,110907,0,1.html> [dostęp: 13.04.2024].
- Siekierski S., *Przemiany w czytelnictwie*. W: *Życie po polsku, czyli o przemianach obyczaju w drugiej połowie XX wieku*. Red. B. Gołębiowski. Łomża: Społeczne Stowarzyszenie Prasoznawcze „Stopka”, Oficyna Wydawnicza „Stopka”, 1998, s. 98–108.
- Sierakowska K., *Kobieta i mężczyzna*. W: *Społeczeństwo międzywojenne: nowe spojrzenie*. Red. W. Mędrzecki, J. Żarnowski. Warszawa: Instytut Historii PAN, s. 167–188.
- Sierakowska K., *Rodzice, dzieci, dziadkowie... wielkomiejska rodzina inteligencji w Polsce 1918–1939*. Warszawa: Wydawnictwo „DiG”, 2003.
- Simonides D., *Obyczaj w życiu dawnego i współczesnego człowieka*. W: *Życie po polsku, czyli o przemianach obyczaju w drugiej połowie XX wieku*. Red. B. Gołębiowski. Łomża: Społeczne Stowarzyszenie Prasoznawcze „Stopka”, Oficyna Wydawnicza „Stopka”, 1998, s. 10–27.
- Słaboń A., *Obyczajowość sieciowa. U podstaw teorii zmiany kulturowej*. W: *Obyczajowość polska początku XXI wieku w procesie przemian*. Red. B. Łaciak. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak, 2014, s. 214–253.
- Słaboń A., *Przemiany współczesnej obyczajowości: społeczna dynamika przewartościowań na przykładzie zmian kodeksów zachowań*. Kraków: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, 2006.
- Słownik języka polskiego*. Red. M. Szymczak. Warszawa: PWN, 1978.
- Słownik synonimów polskich*. Red. Z. Kurzowa. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998.

- Społeczne i jednostkowe znaczenie poradnictwa*. Red. A. Kargulowa, M. Jędrzejczak. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1982.
- Spotkania z kulturą: Antoninie Kłoskowskiej w piątą rocznicę śmierci*. Red. J. Kurczewska, E. Tarkowska. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2006.
- Stan czytelnictwa w Polsce w 2019 r. Wstępne wyniki* [online] <https://www.bn.org.pl/download/document/1587585168.pdf> [dostęp: 13.04.2024].
- Staniów B., *Książka i czasopismo w życiu Polaków. W świetle badań i publikacji Ośrodka Badania Opinii Publicznej*. W: Na co dzień i od święta. Książka w życiu Polaków w XIX–XXI wieku. Red. A. Chamera-Nowak, D. Jarosz. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2015, s. 475–498.
- Starzec A., *Edukacyjne walory tekstów popularnonaukowych*. W: Dyskurs edukacyjny. Red. T. Rittel, J. Ożdżyński. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Edukacja”, 1997, s. 291–300.
- Starzec A., *Grzeczność czy grzeczności, czyli różne warianty kulturowego wzorca grzeczności*. W: Sztuka życia, zasady dobrego wychowania, etykieta. O zmienności obyczaju w kulturze. Red. K. Łeńska-Bąk, M. Sztandara. Opole: Uniwersytet Opolski, 2008, s. 239–254.
- Stawiak-Ososińska M., *Ponętna, uległa, akurata... Ideal i wizerunek kobiety polskiej pierwszej połowy XIX w. (w świetle ówczesnych poradników)*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2009.
- Sternicka M., *Święta niedziela czy święty weekend? Konfrontacja tradycji i ponowoczesności*. W: „Czas ukoj nas”? Jakość życia i czas wolny we współczesnym społeczeństwie. Red. W. Muszyński. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008, s. 17–25.
- Sulima R., *Antropologia codzienności*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000.
- Sulima R., *Powidoki codzienności: obyczajowość Polaków na progu XXI wieku*. Warszawa: Iskry, 2022.
- Sulima R., *Przemiany polskiego obyczaju (ostatnie dekady)*. W: Tabu, etykieta, dobre obyczaje. Red. P. Kowalski. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2009, s. 289–303.
- Sumner W. G., *Naturalne sposoby postępowania w gromadzie. Studium socjologicznego znaczenia praktyk życia codziennego, manier, zwyczajów, obyczajów oraz kodeksów moralnych*. Tłum. M. Kempny, K. Romaniszyn. Warszawa: PWN, 1995.

- Szacki J., *Słowo wstępne*. W: E. Goffman, Człowiek w teatrze życia codziennego. Przeł. H. Datner-Śpiewak, P. Śpiewak. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia, 2008, s. 5–24.
- Szkołut T., *Fetysze, mity i wydarzenia zbiorowe*. W: Człowiek, zjawiska i teksty kultury w komunikacji społecznej. Red. M. Karwatowska, R. Litwiński, A. Siwiec. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 2015, s. 27–43.
- Szlendak T., Olechnicki K., *Nowe praktyki kulturowe Polaków. Megaceremoniały i subświaty*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2017.
- Szpakowska M., *Chcieć i móc. Samowiedza obyczajowa w Polsce czasu przemian*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2003.
- Szpunar M., *Konsumuję więc jestem. Konsumowanie jako forma spędzania wolnego czasu w społeczeństwie ponowoczesnym*. W: „Czas ukoł nas”? Jakość życia i czas wolny we współczesnym społeczeństwie. Red. W. Muszyński. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008, s. 37–48.
- Sztompka P., *Kapitał społeczny. Teoria przestrzeni międzyludzkiej*. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2016.
- Szul E., *Spacer w centrach handlowych – przymus czy atrakcja*. W: „Czas ukoł nas”? Jakość życia i czas wolny we współczesnym społeczeństwie. Red. W. Muszyński. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008, s. 49–59.
- Szymczak-Hoff J., *Drukowane kodeksy obyczajowe na ziemiach polskich w XIX wieku. Studium źródłoznawcze*. Rzeszów: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1982.
- Szymczak-Hoff J., *Kobieta aktywna zawodowo w kodeksach savoir-vivre’u XIX i pierwszej połowy XX wieku*. W: Kobieta i praca: wiek XIX i XX: zbiór studiów. Red. A. Żarnowska, A. Szwarc. Warszawa: Wydawnictwo „DiG”, 2000, s. 245–253.
- Szymczak-Hoff J., *Rodzice i dzieci, norma obyczajowa na przełomie XIX i XX w.* W: Kobieta i kultura życia codziennego: wiek XIX i XX. Red. A. Żarnowska, A. Szwarc. Warszawa: Wydawnictwo „DiG”, 1997, s. 59–70.
- Szymczak-Hoff J., *Starość w kodeksach savoir-vivre’u drukowanych na ziemiach polskich w XIX i pierwszej połowie XX wieku*. W: Amico, socio et viro docto: księga ku czci profesora Andrzeja Kazimierza Banacha. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2015, s. 149–156.
- Szymczak-Hoff J., *Wzory obyczajowe dla kobiet w świetle kodeksów obyczajowych XIX i początków XX w.* W: Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w. Red. A. Żarnowska, A. Szwarc. Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 1992, s. 67–79.

- Świątek A. M., *Kultura osobista ucznia*. Rzeszów: Wydawnictwo Oświatowe Fosze & Maria Świątek, 2020.
- Tatarkiewicz W., *Historia filozofii*. T. 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998.
- Tatarkiewicz W., *Historia filozofii*. T. 3. Warszawa: PWN, 1988.
- Tazbir J., *Polska tytułomania*. W: *Sztuka życia, zasady dobrego wychowania, etykieta. O zmienności obyczaju w kulturze*. Red. M. Sztandara, K. Łęńska-Bąk. Opole: Uniwersytet Opolski, 2008, s. 123–133.
- The Second Gutenberg*, interview with Michael Hart, by S. Vaknin [online] <http://samvak.tripod.com/busiweb29.html> [dostęp: 1.05.2020].
- Wicher A., *The antinomies of eating in the middle ages as exemplified by Słota's poem „About behaviour at the table”*. „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi” 2002, nr 4, s. 151–160.
- Wiesiołowski J., *Kim był Słota, autor wiersza „O chlebowym stole”*. W: *Europa – Słowiańszczyzna – Polska*. Red. J. Bardach. Poznań: Uniwersytet im. A. Mickiewicza, 1970, s. 483–499.
- Witczak T., *Zgubiony wiersz Słoty*. „Ruch Literacki” 2014, R. 55, z. 3, s. 347–356.
- Wojtak M., *Genologia tekstów użytkowych*. „Postscriptum” 2004/2005, nr 2–1 (48–49), s. 155–171.
- Wolff K., *Badania czytelnictwa w PRL – kiedy, dlaczego, jak i z jakim skutkiem?* W: *Na co dzień i od święta. Książka w życiu Polaków w XIX–XXI wieku*. Red. A. Chamera-Nowak, D. Jarosz. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2015, s. 459–474.
- Woźniak-Kasperek J., Kotuła S. D., *Komunikacja bibliologiczna i książka w przestrzeni sieci – pytania o tożsamość poznawczą i terminologiczną*. W: *Kulturowa tożsamość książki*. Red. A. Cisło, A. Łuszek. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2014, s. 9–25.
- Wybór ważniejszych publikacji 1971–2014*. W: *Człowiek, społeczeństwo, źródło*. Studia dedykowane profesor Jadwidze Hoff. Red. Sz. Kozak, D. Opałiński, J. Polaczek, Sz. Wieczorek, W. Zawitkowska. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014, s. 17–22.
- Wyrozumski J., *Historia Polski do roku 1505*. Warszawa: PWN, 1985.
- Yardney M., *Dogadaj się. Sztuka codziennych negocjacji*. Tłum. T. Jurewicz. Warszawa: Kampania Mediowa, 2022.
- Zadrożyńska A., *Damy i galanci: o polskich zwyczajach towarzyskich*. Warszawa: Wydawnictwo Książkowe „Twój Styl”, 2004.
- Zahorska M., *Zmiany w polskiej edukacji i ich społeczne konsekwencje*. W: *Wymiary życia społecznego. Polska na przełomie XX i XXI wieku*. Red. M. Marody. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2007, s. 93–115.

- Zawadzka A., *Jednostka nowoczesna, człowiek kulturalny. O drukowanym poradnictwie dla młodzieży w latach 70.* „Teksty Drugie” 2019, z. 3, s. 126–147.
- Zawadzki K., *Tradycje książek poradnikowych w Polsce.* W: Społeczne i jednostkowe znaczenie poradnictwa. Red. A. Kargulowa, M. Jędrzejczak. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1982, s. 527–539.
- Zdanowicz A., *Pożytki i szkody płynące z lektury według poradników savoir-vivre’u z lat 1806–1939.* W: Zalecenia i przestrogi lekturowe XVI–XX w. Red. M. Jarczykowa. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2012, s. 82–97.
- Zembrzуска A., *Powrót do filozofii? Rzecz o poradnictwie filozoficznym.* W: Poradnictwo w kulturze indywidualizmu. Red. E. Zierkiewicz, V. Drabik-Podgórna. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut, 2010, s. 99–120.
- Zierkiewicz E., *Wykorzystanie poradników w procesie samopomocy. Wprowadzenie do biblioterapii rozwojowej.* W: Edukacyjne konteksty kultury popularnej. Red. W. Jakubowski, E. Zierkiewicz. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2002, s. 23–42.
- Zierkiewicz Z., *Poradnik – oferta wirtualnej pomocy?* Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2004.
- Znaniecki F., *Ludzie dobrze wychowani.* W: Ludzie terazniejsi a cywilizacja przyszłości. Warszawa: PWN, 1974, s. 141–199.
- Żarski W., *Wzorzec gatunkowy polskich poradników kucharskich i jego uwarunkowania tekstowe.* W: Dobra rada nie zawada: rady, porady, poradniki w języku i kulturze. Red. W. Żarski, B. Staniów. Koszalin: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, 2010, s. 201–222.

Autorka [...] bez przesady można powiedzieć, że zainicjowała zapełnianie jednej z białych plam na mapie badawczej [...] dyscypliny (obecnie będącej częścią nauk o komunikacji społecznej i mediach). [...] podjęła temat oryginalny, ważny, aktualny. Należy mieć nadzieję, że badania będą kontynuowane.

Z recenzji prof. Jadwigi Woźniak-Kasperek

Publikacja stanowi oryginalne, aktualne, ważne z punktu widzenia nauk humanistycznych i społecznych [...] rozwiązanie problemu badawczego. [...] Jej wartością dodaną i unikatową jest wyzyskanie obszernego korpusu tekstów źródłowych. Autorka wykazuje się w niej dużą erudycją, co w połączeniu ze wspomnianą wielokontekstowością sprawia, że praca jest ciekawa dla potencjalnego czytelnika.

Z recenzji prof. Anity Has-Tokarz

**WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO**

 wydawnictwo.uni.lodz.pl

 ksiegarnia@uni.lodz.pl

 (42) 665 58 63

Książka dostępna również
jako e-book

ISBN 978-83-8331-440-2

